

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI**

IQTISOD KAFEDRASI

MILLIY HISOBLAR TIZIMI

FANIDAN

MA'RUZA MATNI

NAMANGAN 2018

MUNDARIJA

1	MHT fanini predmeti, uslubi va masalalari	
2	MHTni asosiy kategoriyalari va tushunchalari	
3	MHT hisoblamalari tarkibi va ularni tuzish printsiplari	
4	Ishlab chiqarish hisoblamasi	
5	Birlamchi daromadlarni taqsimlash hisoblamalari	
6	Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamalari	
7	Daromadlardan foydalanish hisoblamalari	
8	Jamg`arish hisoblamalari	
9	Aktiv va passiv balanslari	
10	Tovar va xizmatlar hisoblamasi	
11	Tashqi dunyo sektori hisoblamalari	
12	Tarmoqlararo balans	

1-MAVZU. MHT FANINI PREDMETI, USLUBI VA MASALALARI

Reja:

1. Milliy hisoblar tizimitushunchasi, paydo bo'lish tarixi va rivojlanish bosqichlari.
2. MHT va Xalq xo'jaligi balansi, ular o'rtasidagi o'xshashliklar va tub farqlar.
3. MHT – bozor iqtisodiyotining modeliekanligi va uni qo'llash zaruriyati.
4. MHT fanini predmeti va uslubiyati.
5. O'zbekiston statistika amaliyotida MHTni joriy qilish muammolari.

Jahon zaxira valyutalarining beqarorligi, moliya-bank tizimi kredit qobiliyatining keskin pasayishi va investitsiyaviy faollikning susayishi bilan bog'liq murakkab muammolar ko'plab davlatlar iqtisodiyotining tiklanish va o'sish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

“Sakkizlik” va “yigirmalik” deb atalgan mamlakatlar guruhlar doirasida qabul qilinayotgan qarorlarga qaramasdan, eng avvalo, jahon moliya-valyuta tizimida inqiroz keltirib chiqarayotgan muammolarni hal etish va kerakli nazorat o'rnatish bo'yicha yagona iqtisodiy model hanuzgacha ishlab chiqilmagan. Bu esa jahon iqtisodiyotida hal qiluvchi o'rin tutadigan yirik davlatlarni o'z manfaatlarini o'ylab, o'z bilganicha harakat qilishga majbur etmoqda.

Shuni tan olish kerakki, so'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan muammolar, asosan, qo'shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to'ldirish hisobidan hal etilishi ko'zga tashlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida, kelgusida jilovlab bo'lmaydigan inflyatsiyaga, ya'ni qimmatchilikka, zaxira va milliy valyutalarning qadrsizlanishiga va shu bilan bog'liq og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin.

O'z-o'zidan ayonki, jahon bozorida kechayotgan inqiroz jarayonlari o'tgan davr mobaynida mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanish ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi va O'zbekiston iqtisodiyotining 2012 yilga mo'ljallangan o'sish sur'atlari va samaradorligini ta'minlashda katta qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Birinchi navbatda, dunyo bozorida xom ashyo va tayyor mahsulotga ehtiyojning tobora pasayib borishini hisobga oladigan bo'lsak, bunday holat mamlakatimizning eksport salohiyati va valyuta tushumiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi, albatta.

Oxirgi yillarda va o'tgan yili mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirish borasida qo'lga kiritilgan natijalar Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan yuksak baholanmoqda.

Xalqaro valyuta jamg'armasining keyingi baholash missiyasi bayonotida, jumladan, bunday deyiladi:

“O'zbekiston jadal o'sishga erishdi va global moliyaviy inqirozga qarshi samarali choralar ko'rdi. Keyingi besh yilda O'zbekistonda o'sish sur'atlari o'rtacha 8,5 foizni tashkil etdi va bu Markaziy Osiyodagi o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan yuqoridir.

Qator yillar davomida kuzatilgan byudjet profitsiti, rasmiy zaxiralar darajasining yuqoriligi, davlat qarzining kamligi, barqaror bank tizimi va xalqaro moliya bozorlaridan qarz olishga ehtiyotkorlik bilan yondashish mamlakatni global inqirozning bevosita oqibatlaridan himoya qildi... Missiya 2011 yilda yalpi ichki mahsulot 8,3 foiz ko'payishini kutmoqda va o'rta muddatli istiqbolda iqtisodiyotning yuqori o'sish sur'atlari saqlanib qolishini bashorat qilmoqda”.

Ta'kidlash joizki, o'tgan yili mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'ati, kutilganidek, amalda 8,3 foizni tashkil etdi, 2000 — 2011 yillar mobaynida yalpi ichki mahsulot hajmi 2,1 barobar oshdi. Mazkur ko'rsatkich bo'yicha O'zbekiston dunyoning iqtisodiyoti jadal rivojlanayotgan mamlakatlari qatoridan joy oldi.

O'tgan yili sanoat ishlab chiqarishi 6,3 foiz, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish 6,6 foiz, chakana savdo aylanmasi 16,4 foiz va aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish 16,1 foizga barqaror yuqori sur'atlar bilan o'sdi.

2. Milliy hisoblar tizimi tushunchasi, paydo bo'lish tarixi va rivojlanish bosqichlari

Milliy hisobchilik deganda, mamlakat miqyosida bo'layotgan iqtisodiy va sotsial jarayonlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, bu ko'rsatkichlarni hisoblash metodologiyasi va usullari tushuniladi. Milliy hisobchilik, dastlabki davrlarda (XVII-XIX asr) asosan mamlakat miqyosida yaratilgan milliy daromadni hisoblashga qaratilgan edi. Hozirgi zamon milliy hisobchiligi nazariy va amaliy jihatdan o'ta yuksak darajada rivojlangan hisobot tizimi bo'lib, mamlakatdagi va uning tarmoqlari va sektorlaridagi iqtisodiy va sotsial jarayonlarni to'la aks ettirishga qaratilgan. Bu tizimda qabul qilingan hisoblash usul va uslublari, tasniflar va tushunchalar boshqa hisobot (buxgalteriya, moliya, bank hisobotlari va boshqalar) va statistika tizimlari (moliya, bank, bojxona, baho va h.k. statistikasi) bilan uyg'unlashtirib tuzilgan.

Hozirgi vaqtda amaliyotda ishlatilayotgan milliy hisobchilik tizimi «Milliy hisoblar tizimi» (MHT) deb nom olgan. Bu tizim hozirgi vaqtda xalqaro standart sifatida er yuzining 160 dan ortiq mamlakatlar amaliyotida ishlatilyapti. Bu tizim, iqtisodiyoti bozor iqtisodiga asoslangan mamlakatlarda bo'layotgan iqtisodiy va sotsial jarayonlarni to'laqonli aks ettirishga qaratilgan. MHTda mamlakatda bo'layotgan ishlab chiqarish, iste'mol, jamg'arish, investitsiya jarayonlari,

mamlakatning moliyaviy holati va chet el bilan bo'lgan iqtisodiy hamkorligining natijalari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan schyotlarda ifodalanadi.

MHT iqtisodiyoti bozor munosabatlariga asoslangan rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda vujudga keldi. Dastlab bu mamlakatlarda hisobot tizimiga zarurat unchalik sezilmadi. Lekin, ilg'or texnologiyalarning rivojlanishi, kapitalistlarning yuqori darajada foyda olishga intilishlari tovarlar ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasida nomutanosibliklarni keltirib chiqara boshladi. Natijada, talab va taklif o'rtasidagi muvozanat buzilib, iqtisodiy inqiroz (krizis)lar sodir bo'la boshladi. Bunday inqirozlar XIX-asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelib butun dunyo kapitalizmini qamrab ola boshladi. Ayniqsa, 1929-1933 yillardagi «buyuk inqiroz» yillari kapitalistlarning sillasini quritdi, bu mamlakatlarda sotsial va siyosiy noroziliklar yuzaga kela boshladi. Pirovardida, aholining katta qatlamlari qashshoqlashdi, kapitalistlar esa ishlab chiqargan mahsulotlarini sota olmay katta zarar ko'rdilar. Mamlakatda talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni tiklash juda katta mablag'larni va vaqtni talab etadi. Bunday inqirozlarga asosiy sabab, bu mamlakatlarda mamlakat iqtisodiyotiga chetdan ta'sir o'tkazish (davlat idoralari tomonidan uni boshqarish yoki to'g'ri izga yo'naltirish) inkor qilinib kelinardi. Shu davrga qadar bu mamlakatlarda «bozor iqtisodiyotining tabiatida bunday inqirozlarni oldini olish mexanizmi bor, bozorda bahoning o'zgarishi talab va taklifni muvozanatlashtiradi» degan nazariya hukm surardi. Lekin, 1929-1933 yilgi kapitalistik davlatlarning chuqur inqirozi kapitalistlarning ko'zini ochdi. Ular, bunday inqirozlarning oldini olish yo'llarini o'rganish zarurligini tushunib etdilar. Bozor iqtisodiga asoslangan iqtisodiyot talab va taklif o'rtasidagi muvozanat buzilganda ishlamasligi va bu muvozanatni tiklashda davlatning aralashuvi zarurligi his qilindi. Mamlakatda bozor muvozanatini tiklash uchun mamlakat miqyosida zarur choralar ko'rish va uning oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini tug'dirdi. Bunday ishlarni amalga oshirish mamlakat miqyosida hisob-kitoblarni yuritishni taqozo etadi. Chunki, to'laqonli axborotsiz mamlakat iqtisodiyotini ma'lum bir yo'lga yo'naltirish va boshqarish mumkin emas. Shu davrdan boshlab, kapitalistik dunyodagi mamlakatlarda mamlakat miqyosida hisobotlar yuritish zarurati tan olindi va bu sohadagi ishlar keng ko'lamda rivojlana boshladi.

Shuni aytish joizki, yarim asrdan ortiq bo'lgan davrda dunyo mamlakatlarida hisobot tizimi uch evolyutsion bosqichni o'tab, to'laqonli hisobot tizimi sifatida shakllandi. Lekin, shunga qaramay, dunyo mamlakatlarida global miqyosda moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, XX-asrning oxiri va XXI-asrning boshlarida Amerikada yuzaga kelgan moliyaviy inqiroz 2007-2008 yillarga kelib butun jahon mamlakatlarini o'zining domiga torta boshladi. Albatta, bu jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan O'zbekiston ham chetda qolmadi. Chunki, “

O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi"¹.

Bunday inqirozlarlarning kelib chiqishi va uning dunyo miqyosida tarqalib ketishining asosiy sabablaridan biri - birinchi navbatda mavjud hisobot tizimi tamoyillariga mos ravishda hisobot ko'rsatkichlarining ishlab chiqilmaganligi yoxud ularning keng ommaga oshkor etilmaganligi bo'lsa, ikkinchidan, hisobot tizimidan foydalanuvchilarning (siyosatdonlarning, xalqaro moliya institutlarining) mamlakat va jahon miqyosida kutilishi mumkin bo'lgan moliyaviy-iqtisodiy xavfni ko'ra bilmasliklari yoki ko'ra bila turib uning oldini olish chorasini ko'rmaganliklari hamda dunyo ahlini ogohlikka chaqirmaganliklaridir.

Shuni aytish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezident I.A.Karimov boshchiligida bu sohada o'ta hushyor moliyaviy-iqtisodiy siyosatni yuritib, mamlakatga yopirilib kelayotgan iqtisodiy inqirizning oldi olindi. Inqiriz yetib kelishidan qarib 2 yil avval, mamlakat bank-moliya tizimining raqobatbardoshligini ta'minlash borasida tegishli choralar ko'rildi. Mamlakatda jahon moliya-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etish, inqiroz davrida iqtisodiyot real sektori bazaviy tarmoqlarining iqtisodiy o'sish sur'atlarini barqarorligini ta'minlash, eksport qiluvchilar, sanoatning yetakchi tarmoqlari hamda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maxsus farmoni qabul qilindi².

Shuni ta'kidlash lozimki, samarali iqtisodiy siyosatni yuritishda milliy hisobchilikning qay darajada shakllanganligi muhim ahamiyatga egadir. Chunki, milliy hisoblar iqtisodiy siyosat yuritishda asosiy qurol hisoblanadi.

Hozirgi MHTni vujudga kelishi bir qancha intilektual manbalarga ega. Ularning ichida eng qadimgilaridan biri milliy daromad ko'rsatkichini hisoblash (baholash)dir. Bunday hisoblarni bajarishga urinishlar XVII asrning oxirlarida Evropa mamlakatlari - Angliya, Gollandiya va Fransiyada sodir bo'ldi. Bu davrda iqtisodchilarni asosan mamlakatda yaratilgan milliy daromad, boyluk ko'rsatkichlarini hisoblash va natijada armiya va davlat xarajatlarini moliya bilan ta'minlash muammolari qiziqtirar edi. Shunday qilib, iqtisodchilardan Peti (1665 -1676 yy.) va King (1696 y.) Angliyada, Voban (1707 y.) Fransiyada milliy daromad qiymatini hisoblab chiqdilar. Bu hisoblarni bajarishdan asosiy maqsad, mamlakatda yig'ilyotgan soliq miqdorini bilish va kelajakda uning tushumini ko'paytirish choralari ko'rish edi. Bu hisoblarni basharish jarayonida, qo'yilgan maqsadga yarasha, mamlakatda yig'ilyotgan soliqlar tarkibi va manbalari bo'yicha axborotlarni ishlab chiqdilar. Bundan tashqari, hisoblarni bajarish usullari va manbalari o'rtasidagi bog'liqliklar ishlab chiqildi.

---

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni barataraf etishning yo'llari va choralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. 11-b.

²Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni barataraf etishning yo'llari va choralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. 5-20-b.

Natijada, soliqlar tarkibi (egri va to'g'ri, mahsulotlarning guruhlari bo'yicha) va hajmi to'g'risidagi axborotlarga ega bo'lindi. Bu esa, soliq miqdorini (stavkasi) belgilash va istiqbolda yig'ilishi mumkin bo'lgan soliq miqdorini aniqlashga imkon yaratdi.

XVIII asrga kelib iqtisodiy ilm sohasida asosiy e'tibor ishlab chiqarish jarayonini o'rganish va hisobga olish muammolariga qaratildi. Natijada, milliy daromad ko'rsatkichini hisoblash ma'lum bir ishlab chiqarish chegarasida amalga oshirildi. O'sha davrdagi iqtisodiy nazariyaga asoslanib ayrim faoliyatlar ishlab chiqarish sifatida hisobga olindi, boshqa faoliyatlar esa ishlab chiqarish sifatida hisoblanmadi. Masalan, Fransiyada (Marshall) xizmatlar moddiy ishlab chiqarish bilan bir qatorda ishlab chiqarish sifatida qaralgan bo'lsa, Angliyada (A.Smit) xizmatlar ishlab chiqarish sifatida qaralmadi. Bunga asosiy sabab, bu davrlarda xizmat ko'rsatish sohasining kam rivojlanganligi va ular salmog'ining umumiy ishlab chiqarish hajmida ozligidir. Bundan keyingi davrlarda milliy hisobchilikning rivojiga fransuz iqtisodchisi, fiziokrat F.Kene (Iqtisodiy jadval), K.Marks (oddiy va kengaytirilgan ishlab chiqarish nazariyasi), A.Marshall, inglizlik olim K.Klark, amerikalik iqtisodchi S.Kuznes va J.M.Keynslar katta hissa qo'shdilar.

XVIII asr o'rtalarida fiziokratlar sardori bo'lgan fransuz iqtisodchisi F.Kene o'zining «Iqtisodiy jadval»ini tuzib, bu jadval orqali odiy tovar ishlab chiqarish va kengaytirilgan tovar ishlab chiqarish jarayonlarini ifodalab, mamlakat iqtisodiyotining yaxlit tizim sifatida qanday rivojlanayotganligini o'rganishga harakat qildi. Albatta bu, milliy hisobchilik sohasida qo'yilgan muhim qadamlardan biri edi. Lekin, shuni aytish lozimki, F.Kening «Iqtisodiy jadval»ida qo'llanilgan g'oyalar va tushunchalar amaliyot sinoviga uzoq vaqt dosh beraolmadi. Shulardan biri, ishlab chiqarish konsepsiyasi edi. Kene qarashiga ko'ra, faqat qishloq xo'jaligi va kon sanoati ishlab chiqarish sifatida qaraldi va uning fikriga ko'ra faqat shu sohalardagina qiymat yaratiladi.

Makroiqtisodiy tahlilning rivojiga munosib hissa qo'shgan K.Marks, odiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish nazariyasini yaratdi. Bu nazariyaga asosan u mamlakat iqtisodiyotida bo'layotgan jarayonlarni bilishga va tushuntirishga imkon yaratadigan modelni tuzishga harakat qildi.

Mashhur iqtisodchi A.Marshall (1925 y.) birinchilar qatorida milliy daromadni hisoblash prinsiplarini ishlab chiqdi. U milliy daromad ko'rsatkichini quyidagicha ta'rifladi. Mamlakatning kuzatilayotgan davrdagi sof daromadi mamlakatda ishlab chiqarilgan hamma tovarlarning, xizmatlarning va chet el investitsiyasidan olingan sof daromadlarning yig'indisidan shu tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishda ishlatilgan tovarlar va asosiy kapital amortizatsiyasi qiymatini ayirilganiga teng. Milliy daromadning bu ta'rifi o'tgan davrlarda juda kam o'zgardi va uning o'zagi MHTda hozirgi zamon talabidan kelib chiqqan holda rivojlantirildi.

Milliy daromad statistikasini va milliy hisobchilik rivojiga inglizlik olim K.Klark va amerikalik iqtisodchi S.Kuznetslar ham juda katta hissa qo'shdilar. Ular

milliy daromadni hisoblash va MHT schyotlarini tuzish uslubiga bir qator oydinliklar, aniqliklar kiritdilar. Masalan, K.Klark uy xo'jaliklarining o'z uylarida turganliklari uchun «shartli ravishda hisoblangan ijara» miqdorini milliy daromad tarkibiga qo'shish kerakligini asoslab berdi. Bundan tashqari, u inflyatsiya natijasida qiymat o'sishini milliy daromaddan chegirishni va milliy daromadni bozor baholarida hisoblashni taklif qildi. K.Klark birinchilar qatorida milliy daromad va milliy mahsulot kategoriyalarining farqiga bordi va milliy hisoblarni choraklar mobaynida hisoblash zarurligini asoslab berdi. Uning bu sohada qilgan ishlari hozirgi zamon milliy hisobchiligida keng ishlatilayapti.

S.Kuznes makroiqtisodiyot va milliy hisobchilik sohasida uning asosiy tushunchalari va qoidalariga muhim takliflar kiritdi. Jumladan, milliy boylik va milliy daromad kategoriyalariga, davlat boshqaruv idoralarining nobozor xizmatlarini baholash usullariga aniqliklar kiritdi. U, pirovard iste'molni oraliq iste'moldan farqlash zaruratini va davlat boshqaruv idoralarining ko'rsatayotgan xizmatlarini qay birini pirovard iste'mol yoki oraliq iste'mol sifatida qarash kerakligini asoslab berdi. Uning fikriga ko'ra, davlat boshqaruv idoralarining aholiga ko'rsatgan xizmatlarining bevosita foydasi bo'lgan qismi (meditsina, maorif, madaniyat va san'at sohalari) milliy daromad tarkibiga kiritilishi lozim. Qolgan xizmat sohaslarini (militsiya, havfsizlik va mudofaa, umumdavlat boshqaruvi) oraliq iste'mol sifatida qarash va bular milliy daromad tarkibiga qo'shilmasligi kerak, degan g'oyani ilgari surgan. Lekin, uning bu takliflari MHTda inobatga olinmay, davlat boshqaruv idoralarining hamma xizmatlari pirovard iste'mol sifatida qaraladigan bo'ldi.

1930-yillar boshlarida Kuznes o'zining «Sotsial fanlar ensiklopediyasi» asarida Amerika qo'shma shtatlari (AQSH) milliy daromadni hisoblash prinsiplarini ifodalab berdi. Bu asarda u, jumladan, milliy daromadni uchta usul: ishlab chiqarish, daromad va iste'mol usullari bilan hisoblash mumkinligini asoslab berdi. Natijada, hisoblangan «milliy daromadlar» bir-biridan farqli bo'lib, ularning axborot manbalari turli iqtisodiy jarayonlarni ifodalashi ko'rsatib berildi. Bu esa, iqtisodiy tahlilning maqsadi va yo'nalishiga mos ravishda milliy daromadni hisoblash usuli va axborot manbalarini tanlash imkonini yaratdi. Masalan, milliy daromadni hisoblashning «ishlab chiqarish usuli» va uning ko'rsatkichlar tizimi mamlakatning tarmoqlari va sektorlarida ishlab chiqarishning holati qandayligini bilishga va bu jarayonlarni tahlil qilish uchun etarli imkon yaratadi. Milliy daromadni hisoblashning «daromad usuli» yaratilgan milliy daromadni mamlakat iqtisodiyotida qatnashuvchilar o'rtasida qanday taqsimlanganligini, natijada iqtisodiyot sektorlarining iqtisodiy faoliyat natijasida qay miqdorda birlamchi daromadlarga ega bo'lganliklarini ifodalaydi. Milliy daromadni hisoblashning «iste'mol usuli» mamlakatda yaratilgan milliy daromadning qanchasi pirovard iste'molga va eksportga ishlatilganligini, mamlakat miqyosida jamg'arishning (asosiy kapitalning yig'ilmasi, aylanma fondlarning o'sishi yoki kamayishi, sof aktivlar) ko'lamini bilishga imkon beradi.

Shuni aytib o'tish lozimki, milliy daromadni ishlab chiqarish, daromad va iste'mol nuqtai nazaridan tahlil qilish g'oyasini sovet iqtisodchisi A.Pervuxin 30-yillarning boshlarida Kuznes ishlaridan xabarsiz, mustaqil ravishda ishlab chiqqan. Kuznesning MHTni rivojiga qo'shgan hissasining buyukligi shundan iboratki, u milliy daromadni hisoblashning «iste'mol usuli»ni amaliyotga tatbiq etdi. Uning boshchiligida AQSHning 1929-1932 yillardagi milliy daromadi hisoblanib, AQSH Kongressi tamonidan chop etildi. Kuznesning milliy hisobchilikni va milliy daromad konsepsiyasini nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirishga qo'shgan xizmatlari munosib taqdirlanib, bu sohadagi ishlari uchun u Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi.

Milliy daromad konsepsiyasi nazariyasini yaratilishida va uning amaliyotda qo'llanishiga amerikalik iqtisodchilar M.Jilbert, E.Denison va D.Yassilar katta hissa qo'shdilar. Ularning rahbarligi ostida AQSHning milliy daromad va milliy mahsulot ko'rsatkichlarini hisoblash uchun schyotlar tarkibi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etildi. Natijada, AQSHning 1929-1946 yillar uchun milliy daromad va milliy mahsulot ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi va chop etildi.

Milliy hisobchilikni rivojlanishida buyuk rus iqtisodchi olimi V.Leontevning ham hissasi katta bo'ldi. U mamlakat iqtisodiyotida sodir bo'layotgan jarayonlarni uning tarmoqlari o'rtasidagi bog'lanishlar orqali ifodalash usulini ishlab chiqdi. Bu usul tarmoqlararo balans deb nom oldi. Bu usul orqali tarmoqlararo bog'liqliklarni matematik usullar yordamida ifodalab, ularning matematik tenglamalarini ishlab chiqdi. Tarmoqlararo balans usulining yaratilishi mamlakat iqtisodiyotini modelini yaratishga imkon yaratdi. Bu model orqali mamlakatning kelajakdagi ravnaqini prognoz qilish masalalarini, har xil ssenariylar asosida iqtisodiy siyosatning natijalarini baholash va maqbul iqtisodiy siyosat yo'nalishlarini tanlab olish imkonini yaratdi. V.Leontev tarmoqlararo balans sohasidagi ishlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan.

Milliy hisobchilikning yuzaga kelishi jarayonida uch bosqich yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi bosqich - XVII asrning ikkinchi yarmidan 1930 yilgacha bo'lgan davr. Ikkinchi bosqich – 1930 yildan 1945 yilgacha bo'lgan davr. Uchinchi bosqich – 1945–1953 yillar.

Birinchi bosqich yillarida milliy hisobchilik ilk bor kurtak yoza boshladi. Ilk bor mamlakat miqyosida hisoblar yuritishga qiziqishlar ayrim olim va iqtisodchilarda tug'ildi. Ular, shu davrlardagi mavjud siyosiy iqtisod nazariyasidan kelib chiqqan holda milliy daromad (mahsulot) ko'rsatkichlarini hisoblab chiqdilar. Bu davrlarda, milliy hisobchilik yagona bir tizim sifatida shakllanmadi. Bu ko'rsatkichlarga iqtisodiyotni boshqarish (iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish) quroli va mamlakat e'tiboridagi ish sifatida qaralmadi. Bu davrdagi izlanishlar milliy hisobchilikning yuzaga kelishiga nazariy va amaliy poydevor yaratdi.

Yuqorida qayd etilgan izlanishlardan keng foydalanilgan holda va ularni zamon talabi asosida rivojlantirish natijasida Amerikada XX asrning 30 - yillarida yalpi ichki

mahsulot ko'rsatkichini hisoblash konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bundan asosiy ko'zlangan maqsad mamlakatda kechayotgan iqtisodiy jarayon natijalarini bilish edi. Bu holda ham shu davrda mavjud iqtisodiy nazariya bilan hisoblash mazmuni o'rtasida uzviy bog'liqlik saqlangan edi.

1940 yildan keyingi davrlarda iqtisodiy nazariyada 3 ta yo'nalish vujudga keldi. Bu yo'nalishlardan birinchisi - Keynsning (1936 y.) makroiqtisodiy nazariyasi edi. Bu nazariyaga asosan, iqtisodiyotni (iqtisodiy jarayon natijalarini) o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgan o'zgaruvchilar orqali ifoda etish mumkin.

Ikkinchi yo'nalish (Marshall, 1990y.) iqtisodiyot holatini iqtisodiyot sektorlari o'rtasida bo'layotgan iqtisodiy operatsiyalar orqali ifodalashga asoslangan.

Uchinchi yo'nalish - tovar va xizmatlarning ishlab chiqarish jarayonida holatini o'zgarishi yoki harakatini (ishlab chiqarish, qayta ishlab chiqarish, iste'mol jarayonlari) kuzatishga asoslangan (fiziokratlar, Kuesney, 1760 y.; Rikardo, 1817 y; Marks, 1885 y.). Bu yo'nalish amaliyotga tatbiq etilishi uchun ancha vaqt sarflandi. Keyinchalik, bu yo'nalish Leontevning tarmoqlararo balans jadvallarida o'z rivojini topdi.

Hozirgi zamon milliy hisoblar tizimi (MHT) yuqorida keltirilgan uch yo'nalishning uzviy birikishi natijasida yuzaga keldi. Dastlab, 1952 yilda Birlashgan millatlar tashkilotining (BMT) statistika departamenti tashabbusiga binoan R.Stoun rahbarligida iqtisodchilar tomonidan MHTning birinchi umumlashgan metodologiyasi ishlab chiqildi va xalqaro standart sifatida amaliyotda qo'llash uchun tavsiya etildi. 1968 yilda, o'tgan 16 yil mobaynida iqtisodiy statistika nazariyasi va amaliyotida to'plangan tajribalar umumlashtirilib MHTning ikkinchi namunasi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiya qilindi. 1970-80 yillarda mamlakatlar o'rtasida (ayniqsa Evropada) iqtisodiy integratsiya yanada kuchaydi. MHT amaliyoti va nazariyasida ham bir qancha o'zgarishlar yuz berdi. 1993 yilning boshlarida MHTning yangi - uchinchi namunasi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiya qilindi. Uning asosini (tarmoqlararo balans jadvallari, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, iqtisodiy sektorlar va ularning o'zaro munosabatlarini xarakterlovchi operatsiyalar) yuqorida qayd etilgan iqtisodiy nazariyadagi uch yo'nalish tashkil etgan.

Yuqorida keltirilgan MHTning rivojlanish tarixiga asoslanib shuni aytish mumkinki, MHT mamlakatlar iqtisodiyotida kechayotan jarayonlarni aks ettirishga qaratilgan va iqtisodiy nazariyada mavjud bo'lgan eng muhim yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirgan hisobot va statistika tizimidir.

3. MHT va Xalq xo'jaligi balansi, ular o'rtasidagi o'xshashliklar va tub farqlar.

1917 yilda sotsialistik inqilob g'alaba qozongandan so'ng er yuzida sotsialistik tizimga asoslangan davlat vujudga keldi. Dunyo ikki lagerga - kapitalistik va sotsialistik lagerga bo'lindi. Sotsialistik tizim mamlakatlarida iqtisodiyot markazdan rejali-ma'muriy boshqarishga va moddiy resurslarni markazdan taqsimot usuligi

asoslangan. Bu tizimda iqtisodiy ishlab chiqarish negizida moddiy ishlab chiqarish yotadi. Mamlakat iqtisodiyotini boshqarish hisobot tizimini joriy etishni taqozo etadi. Shu sababli, bu mamlakatlarda hisobot tizimini yaratishga katta e'tibor qaratildi. Bu tizimdagi hisobot tizimi "Xalq xo'jaligi balansi" (XXB) deb ataldi. Ma'lumki, har qanday hisobot tizimi mos ravishda shu tizimning tabiatidan kelib chiqqan holda qabul qilingan siyosiy iqtisod nazariyasiga asoslanadi. XXB hisobot tizimini yaratishda metodologik asos sifatida dastlab Adam Smit tomonidan yaratilgan va keyinchalik K.Marks tomonidan rivojlantirilgan g'oyalar qabul qilingan. Bu g'oyaga ko'ra, iqtisodiy ishlab chiqarish deganda, faqat moddiy ne'matlarni yaratish va bu moddiy ne'matlarni iste'molchiga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar (moddiy ishlab chiqarishni davomi sifatida) sohalari tushuniladi. Ularning fikriga ko'ra, xizmatlar ko'rsatish faoliyatlari noishlab chiqarish sohalari deb qaralib, iqtisodiy faoliyat qatoriga qo'shilmaydi. Va, xizmat ko'rsatish sohalari milliy daromad yaratilmaydi, deb qaraladi. Xizmat ko'rsatish sohalari milliy daromadni iste'molchisi sifatida qaraladi. Bu g'oyalar asosida qurilgan sotsialistik mamlakatlarda moddiy ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirishga ustuvor e'tibor qaratildi va xizmat ko'rsatish sohalari ikkilamchi sohalari deb qaralib, ularning kam rivojlanishiga sabab bo'ldi.

XXB hisobot tizimi sotsialistik tizimdagi mamlakatlarning hisobot tizimi bo'lib, u shu tizimga mos siyosiy iqtisod nazariyasi asosida qurilgan. Bu tizim sotsialistik tizim tabiatidan kelib chiqqan holda, shu tizimda bo'layotgan iqtisodiy va sotsial jarayonlarni mufassal ifodalashga qaratilgan tizimdir. 1953 yilda Birlashgan millatlar tashkilotiga (BMT) XXB tizimini xalqaro standart sifatida qabul qilish taklifi kiritildi. Lekin, BMT statistika hay'ati XXBni xalqaro standart sifatida qabul qilmadi. Bu tizim 1990 yillarning yarmigacha sotsialistik lagerdagi mamlakatlarda rasmiy hisobot tizimi sifatida amaliyotda qo'llanib kelindi.

MHT va XXB tizimlari vazifalari bir-biriga o'xshash bo'lishiga qaramay, ular turlicha siyosiy iqtisodiy nazariyaga asoslangan tuzumlar hisobot tizimi bo'lganligi uchun ularni tuzish tartibi va ko'rsatkichlarini hisoblash konsepsiyasi bir-biridan farq qiladi. Ikkala tizim o'rtasidagi asosiy farqlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- MHT XXBga nisbatan o'zining keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. MHTda iqtisodiy jarayonlarda qatnashuvchi barcha xo'jalik birliklarining faoliyati natijalari, ular o'rtasidagi hamma iqtisodiy operatsiyalar, ularning aktivlari va passivlaridagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotlar ketma-ket, bir-biri bilan uzviy bog'langan schyotlarda keltiriladi. Iqtisodiyotda ishlab chiqarishni, daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlashni, aktiv va passivlardagi o'zgarishlarni va boshqa iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi millionlab operatsiyalar mavjud. Bu operatsiyalarning schyotlar ko'rinishida ixcham va sodda holda keltirilishi iqtisodiyotda bo'layotgan jarayonlarni tez anglashga imkon yaratadi, iqtisodiy tahlilni engillashtiradi;

- ikkala tizimda ishlab chiqarish konsepsiyasi bir-biridan tubdan farq qiladi. MHTda har qanday tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ishlab chiqarish sifatida hisoblanadi. XXBda esa, ishlab chiqarish sifatida tovarlar ishlab chiqarish va

bu tovarlarni iste'molchiga yetkazish bilan bog'liq xizmatlarga hisobga olinadi. Natijada, xizmat sohalarining ko'p qismi (aholiga transport, aloqa, meditsina, maorif, kommunal va shunga o'xshash boshqa xizmatlar, davlat idoralari va jamoat tashkilotlari xizmatlari) ishlab chiqarish qatoriga kiritilmaydi. Bu esa, mamlakatda ishlab chiqarish jarayonini qanday kechayotganligini to'la ifodalaymaydi;

- MHTdagi daromad konsepsiyasi, hisoblash usuli va qamrovligiga ko'ra XXB tizimidagidan ancha farq qiladi. Ishlab chiqarish konsepsiyasidan kelib chiqqan holda XXBda xizmat sohalari daromad yaratmaydi, deb qaraladi. MHTda esa, har qanday iqtisodiy faoliyat natijasida daromad yaratiladi;

- tarmoq va sektorlar tasnifi ham ikkala tizimda turlicha. MHTda xalqaro tarmoq va sektorlar tasnifi ishlatiladi. XXBda esa unga xos bo'lgan tarmoq va sektorlar tasnifi ishlatiladi;

- jarayonlar MHTda T-ko'rinishidagi schyotlarda, XXBda esa balans jadvallari ko'rinishida ifodalanadi;

- axborotlarni yig'ish usuli XXBda yalpi kuzatish, MHTda esa tanlab kuzatish usuliga asoslangan;

- iqtisodiy tahlil usuli XXBda reja ko'rsatkichlariga solishtirish, MHTda esa o'tgan davrlarga solishtirish usuliga asoslangan;

- ayrim ko'rsatkichlar ikkala tizimda bir xil nomlansa ham, ularning mazmuni va hisoblash usullari ikkala tizimda bir-biridan tubdan farq qiladi.

Yuqoridagi keltirilgan asosiy farqlardan tashqari, shuni aytish lozimki, ikkala tizimda qo'llaniladigan baholar tizimi, ko'rsatkichlar tizimi tarkibi va hisoblash usullari bir-biridan katta farq qiladi.

4. MHT – bozor iqtisodiyotining modeli ekanligi va uni qo'llash zaruriyati.

Milliy hisobchilikni yuzaga kelish tarixiga nazar tashlasak, u dastlabki davrlarda ayrim iqtisodchi olimlarning o'z mamlakatlarining salohiyatini bilishga va mamlakatning umumxarajatlarini qoplash uchun soliq miqdorini aniqlashga bo'lgan qiziqishlar hosilasi sifatida paydo bo'ldi. Keyinchalik iqtisodiyotning sifat jihatdan tez rivojlanishi, iqtisodiyotda xizmatlar nufuzining oshishi va iqtisodiyotning tez sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keluvchi yangi ishlab chiqarish usullari va texnologiyalarning joriy etilishi talab va taklif muvozanatini tez-tez buzilishlariga olib kela boshladi. Shu davrlardagi iqtisodiy nazariyaga asosan «bozor iqtisodiyotida iqtisodiyotni tashqaridan, ya'ni hukumat tomonidan boshqarish zarurati yo'q» deb hisoblanar edi. Chunki, bozor iqtisodiyotida iqtisodiyot bozor qonunlari asosida, ya'ni talab va taklif asosida ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi, deb qaralar edi. Lekin, XX asrning boshlariga kelib, fan va texnikaning taraqqiyoti va yangi ishlab chiqarish texnologiyalarining amaliyotga keng tatbiq etilishi natijasida yirik ishlab chiqarish korxonalari vujudga kela boshladi. Natijada, foyda normasi katta bo'lgan tovarlar ko'plab ishlab chiqarilib, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi nomutanosibliklar vujudga keldi, talab va taklif o'rtasidagi

muvozanat buzildi. Bozordagi muvozanatning buzilishi mamlakatlarda inqiroz (krizis)larni yuzaga keltirdi. Bu esa mamlakatlarda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir etib, bir tomondan ishlab chiqaruvchilarning aylanma mablag'larini kamayishiga va ishlab chiqarishni qisqartirishga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan aholi o'rtasida ishsizlikni yuzaga keltirdi, uning turmush darajasini pasayishiga sabab bo'ldi. Natijada, jamiyatda noroziliklar yuzaga keldi, siyosiy tuzum inqirozi xavfi tug'ildi. Shu davrga kelib, bu mamlakatlarda iqtisodiyotni o'z holiga qo'yib bo'lmasligi, uni boshqarish zarurligiga tushunib etildi³. Ma'lumki, mamlakatda boshqarish usuli (ma'muriy yoki iqtisodiy) qanday bo'lishidan qat'iy nazar, u mamlakatning iqtisodiy holatini ifodalovchi axborot bazasiga tayanadi. Shu sababli, XX asrning 30 - yillariga kelib rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda mamlakatning iqtisodiy–sotsial rivojlanish holatini ifodalovchi tizim – MHTni yaratishga kirishildi. Uni yaratishdan maqsad, uning yordamida mamlakat iqtisodiyotini iqtisodiy usullar bilan taraqqiyotga yo'naltirish va kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan inqirozlarni oldini olishdan iborat. Shu davrdan boshlab, bu mamlakatlarda MHTni yaratish, uni takomillashtirish va axborot bazasini yaratish davlat miqyosidagi vazifa darajasiga ko'tarildi.

Bozor munosabati deganda iqtisodiyotda qatnashuvchi birliklar o'rtasidagi tovarlar, xizmatlar va aktivlarni o'zaro boshqa aktivlarga ayirboshlashning talab va taklif asosida yuzaga kelgan baholarda amalga oshirilishi tushuniladi. Bozor munosabatlarining tarkib topishida raqobat muhiti yaratilganligi muhim shartlardan biridir. Chunki, faqat raqobat muhiti yaratilgandagina ayirboshlashuvning haqiqiy bahosi yuzaga keladi. Ayirboshlash baholari odatda *bozor baholarideb* yuritiladi. Masalan: bozor bahosi – tovar sotuvchining o'z ixtiyori bilan tovar evaziga beriladigan *miqdorga* rozi bo'lishi va tovar oluvchining o'z ixtiyori bilan shu tovar evaziga bu miqdorni berishga tayyorligi bilan namoyon bo'ladi.

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot tushunchasi birmuncha nisbiy bo'lib, hech bir mamlakat iqtisodiyotidagi iqtisodiy birliklar o'rtasidagi operatsiyalarning hammasi hech qachon yuz foiz bozor baholarida amalga oshirilmaydi. Mamlakat iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan operatsiyalarning aksariyati bozor baholarida amalga oshirilishi, bu iqtisodiyotning bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot deyilishga asos bo'ladi.

Sotsialistik tizimdagi iqtisodiyotni bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot deb bo'lmaydi. Chunki, bu tizimda iqtisodiy operatsiyalarning ko'pchiligi davlat tomonidan belgilangan baholarda va taqsimot tizimidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bu tizimda bozor baholarini faqat dehqon bozorlaridagina uchratish mumkin.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurishga dadil kirishdi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish o'ta murakkab jarayon

---

³Shu davrda ijtimoiyijtimoiyistik lagerga kiruvchi mamlakatlarda mamlakat iqtisodiyoti yuqoridan ma'muriy boshqarish usuli bilan boshqarilayotgan edi. Bu mamlakatlarda hisobot tizimi sifatida Xalq xo'jaligi balansi tizimi ishlab chiqilgan edi.

bo'lib, jamiyatda va iqtisodiyotning har bir jabhalarida o'zaro raqobat muhitini va butunlay yangi iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishni taqozo etadi.

MHTda xarakteriga ko'ra bozor uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan ishlab chiqarish sohalari *bozor ishlab chiqarish* sifatida hisobga olinadi. Xarakteriga ko'ra bozor ishlab chiqarish bo'lmagan ishlab chiqarish sohalari *nobozor ishlab chiqarish* sifatida hisobga olinadi. *Nobozor ishlab chiqarishni* bozor ishlab chiqarishdan farqlash uchun quyidagi belgilardan foydalanish mumkin:

- ishlab chiqaruvchi birlikning maqsadi foyda olish emas;
- ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmatlarni iste'molchiga yetkazilgandan olingan daromad, shu tovar yoki xizmatni ishlab chiqarish va yetkazishga ketgan sarf-xarajatlarni to'la qoplamasligi.

Shu bilan birga, ishlab chiqaruvchi birlikning o'zining pirovard iste'moli uchun ishlab chiqargan tovar va xizmatlari (uy xo'jaligining o'zi iste'moli uchun yetkazgan mahsuloti, o'zi tomonidan bajarilgan kapital ta'mirlash), nobozor ishlab chiqarish faoliyatini bajarish maqsadida zaxiraga kelib tushgan mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi nobozor ishlab chiqarish sifatida hisobga olinadi.

Bozor ishlab chiqarish quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni bozor baholarida sotilishi;
- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni boshqa tovar yoki xizmatlarga bozor baholaridan kelib chiqqan holda almashish (barter operatsiyalari).

Bundan tashqari, bozor ishlab chiqaruvchilarning o'z xodimlariga ish haqi sifatida bergan tovarlar va ko'rsatgan xizmatlari, tayyor mahsulot zaxirasiga tushgan mahsulot, tugallanmagan ishlab chiqarish va asosiy kapitalning yig'ilmasi miqdorlari ham *bozor ishlab chiqarish* tarkibiga kiradi.

5. MHT fanini predmeti va uslubi.

Mamlakat iqtisodiyotining holati, amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalari statistika axborotlari va ularni tahlil qilish natijasida aniqlanadi. Respublikamizning mustaqillikka erishgunga qadar va mustaqillikning dastlabki yillarida "Xalq xo'jaligi balansi (XXB)" hisobot va statistika ko'rsatkichlar tizimi amaliyotda qo'llanib kelindi. 1992-1993 yillardan boshlab mamlakatimizda Milliy hisoblar tizimi (MHT)ga o'tish tadbirlari ishlab chiqildi va bu tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda.

XXB tizimi markazlashgan taqsimotga asoslangan sotsialistik tuzumga xos hisobot tizimi bo'lganligi uchun, bozor munosabatlari asosida tarkib topayotgan yangi iqtisodiy munosabatlarni va mamlakatning iqtisodiy holatini to'laligicha ifoda etmaydi. Chunki, XXB mamlakat iqtisodiyotini markazlashgan ma'muriy-buyruqchilik asosida boshqarish sharoitiga moslab qurilgan tizimdir. Bu tizimning negizini ishlab chiqarishni markazlashgan tarzda rejalashtirish va resurslarni markazlashgan taqsimot uslubi tashkil qiladi. Bu tizimda faqat moddiy ishlab chiqarish va shu bilan bog'liq xizmat ko'rsatish sohalarigina ishlab chiqarish sifatida hisobga olingan. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, bank va moliyaviy xizmat

ko'rsatish sohalari, meditsina xizmati, maorif, fan, madaniyat va shu kabi sohalar ikkilamchi sohalar deb qaralib, ishlab chiqarish jarayonidan alohida holda, moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan milliy daromadni iste'mol qiluvchi sohalar deb qaralgan. Bu sohalar ishlab chiqarish sifatida qaralmaydi va yalpi milliy daromadni yaratishda qatnashmaydi deb hisoblanadi. Natijada xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan daromad, bu sohalarning rivojlanish tendensiyalari yakuniy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'z aksini topmaydi. Bu esa mamlakatda yuz berayotgan sotsial-iqtisodiy o'zgarishlarni real aks ettirishga imkon bermaydi. Mamlakat iqtisodiyoti ko'rsatkichlarini boshqa xorijiy davlatlar ko'rsatkichlari bilan solishtirish imkoniyatini qiyinlashtiradi.

XXB tizimida davlatning moliyaviy ahvoli, pul muomalasi va kredit holati, ishbilarmonlik va vositachilik singari bozor tarkibini belgilovchi iqtisodiy ko'rsatkichlarning yo'qligi, statistik metodlarning yuz berayotgan o'zgarishlarni yetarli darajada kuzata olmasligi iqtisodiy va siyosiy islohot jarayonining borishini va natijalarini tizimli tahlil qilish imkoniyatlarini og'irlashtiradi, iqtisodiy boshqaruvning samaradorligini pasaytiradi. Bundan tashqari, XXB tizimi yalpi statistik kuzatishga asoslanganligi uchun, bozor munosabatlarining tarkib topishi natijasida har xil turdagi mulkka asoslangan minglab mayda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini yalpi kuzatish uslubi orqali amalda hisobga olib bo'lmaydi. Chunki bu ishlarni yalpi usulda amalga oshirish katta mablag'lar sarf etishni talab etadi.

Milliy hisoblar tizimi - yaxlit jamlama iqtisodiy-statistik ko'rsatkichlar to'plami bo'lib, tayyor mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish, natijada yalpi milliy daromadni yaratish, ularni taqsimlash, qayta taqsimlash va iste'mol jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan hisobot va statistika tizimidir. Bu tizimda ishlab chiqarish va xizmatlarni ko'rsatish, iste'mol, investitsiya, jamg'arish jarayonlari ketma-ket T ko'rinishidagi hisoblarda tasvirlanadi. MHT - balans statistikasining rivojlanishi, milliy daromad, milliy boyluk, jamg'arma kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash ishlari evolyusiyasining natijasidir.

Aslini olganda, MHT va XXB tizimlari bir-biriga yaqin tizimlar. Ikkala tizimda ham moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari tan olinadi. Lekin, ularni hisobga olish bu ikkala tizimda bir-biridan farq qiladi. Ya'ni XXB tizimida yalpi ijtimoiy mahsulot va milliy daromad faqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi deb hisoblanadi. XXB tizimida xizmat ko'rsatish hisoboti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida sarf-xarajatlar sifatida hisobga olinadi. MHTda moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hisobotida bunday farq qilinmaydi. Xizmat ko'rsatish natijasida yaratilgan yangi qiymat tovar ishlab chiqarishda yaratilgan qiymat bilan bir xil mavqega ega deb qaraladi. Bu esa mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulotni va milliy daromadni to'la hisobga olish imkonini yaratadi.

Mamlakat miqyosida hisob-kitoblarni amalga oshirish juda murakkab va o'ta mas'uliyatli ishdir. Odatda, bunday hisoblarni amalga oshiruvchi mutaxassislarni *milliy hisobchilar* deb atashadi. Milliy hisobchilar mamlakatdagi mavjud statistika ma'lumotlaridan va o'ziga xos ekspert-baholash usullaridan foydalanib, mamlakat miqyosida tarmoqlar va sektorlar kesimida hisoblarni amalga oshiradilar. Milliy hisoblarni amalga oshirishda xalqaro amaliyotda qabul qilingan MHT metodologiyasini, unda foydalanilgan tasniflarni, ko'rsatkichlarni hisoblash qoidalarini chuqur bilish talab etiladi.

6. O'zbekiston statistika amaliyotida MHTni joriy qilish muammolari.

Institutsion birliklarni tarmoqlar va sektorlarga guruhlashda ayrim chegaralash muammolariga duch kelish mumkin. Ularning ayrimlari to'g'risida mulohazalar bildirib o'tamiz.

Ish joylarini, binolarni boshqa birliklarga vaqtinchalik berib turish, tashqaridan qaraganda, o'z mulkini berib undan daromad olinayotganday ko'rinadi. Aslida, bu mulkka egalik huquqi egasida qoladi. Uni oluvchi vaqtinchalik foydalanish huquqiga ega xolos. Mulk egasi mulkini ijaraga berayapti xolos. Shu sababli, bu faoliyat ishlab chiqarish sifatida ijara xizmati hisoblanadi. Bu o'rinda, uyni ijaraga berish bilan mehmonxona xizmati o'rtasida farq yo'qligini eslash kifoya.

Korxonalar turlicha nomlanishi mumkin. Ularning nomlariga qarab, ularning qaysi sektorga tegishli ekanliklarini bilish oson emas. Masalan, davlat korxonalari, qo'shma korxonalar, birlashmalar, ma'suliyati cheklangan korxonalar, xususiy korxonalar va h.k. Sektorlarga guruhlashda korxonalarining nomlariga qarab emas, avvalo ularning oldilariga qo'ygan maqsadlariga, bu maqsadlarga qanday erishayotganliklariga va o'z faoliyatlarini yuritish uchun mablag'larni qaysi manbalardan olayotganliklariga e'tiborni qaratish zarur. Ayrim hollarda, korxonalar bir vaqtning o'zida bajarayotgan vazifalariga, o'zini tutishiga ko'ra turli sektorlarga tegishli belgilarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, davlat tasarrufidagi va nazoratidagi diagnostika markazi bir vaqtning o'zida bozor va nobozor xizmati ko'rsatadi. Bu markaz aholining ma'lum bir guruhlariga bepul va qolganlarga pulli xizmat ko'rsatadi. Mos ravishda davlat byudjetidan va pulli xizmatdan tushgan mablag' evaziga faoliyatini yuritadi. Bu markaz qaysi sektorga taalluqli? – degan savol tug'iladi. Bunday muammo davlatga, uy xo'jaliklariga va chet el rezidentlariga qarashli korxonalarda ham ko'plab uchraydi. Shu sababli, ikki sektorga moyil bunday korxonalarini shartli ravishda ikki institutsional birlikka ajratiladi. Shartli ravishda hosil bo'lgan korxonalar – *kvazikorxonalar (kvazikorporatsiya)* deb ataladi. Hosil bo'lgan bu ikki korxonalar mos ravishda sektorlarga kiritiladi. Keltirilgan misoldagi diagnostika markazini ikkiga bo'linadi. Birinchisi, davlat boshqaruv idoralari sektoriga kiruvchi korxonalar, korxonaning nobozor xizmati ko'rsatadigan qismi. Ikkinchisi, - pulli xizmat ko'rsatuvchi qismi shartli ravishda hosil bo'lgan *kvazikorxonalar* nomli korxonalar sektoriga kiritiladi.

Chet el korxonalarining bizning mamlakatdagi bo'linmalari, filiallari, vakolatxonalari mustaqil korxonalar hisoblanmasada, ularning faoliyatlari mustaqil korxonalar nikiga o'xshash va iqtisodiy faoliyatlari chegarasida mustaqil bo'lishlari mumkin. Ular mamlakatda uzoq vaqt iqtisodiy faoliyat yuritish maqsadini ko'zlab tashkil qilingan va ularning milliy iqtisodiyotga qo'shayotgan hissalarini katta bo'lishi mumkin. Shu sababli, ularni rezident birlik sifatida kvazikorxonalar hisoblab, ichki iqtisodiyot sektorlari tarkibiga kiritish mumkin. Bunday kvazikorxonalar mamlakatda uzoq muddat davomida faoliyat ko'rsatayotgan chet el korxonalarining qurilish brigadalarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Uy xo'jaliklari tasarrufida va nazoratida bo'lgan nokorporativ korxonalarining ayrimlari faoliyat yuritishlari va o'zlarini tutishlariga ko'ra ko'proq nomoliya korxonalar sektoriga qarashli xususiy korxonalar o'xshaydi. Shu sababli, ularni ham kvazikorxonalar sifatida nomoliya sektoriga kiritish mumkin. Bunga, uy xo'jaligi tomonidan litsenziya asosida tashkil qilingan va tashqaridan yollanma ishchi-xizmatchilar jalb etilgan nonvoyxona, oshxona, qurilish brigadalarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Notijorat tashkilotlari sektorlarga ajratishda ham bir qancha chegaraviy muammolar mavjud. Bu tashkilotlar tashqaridan qaraganda «notijorat» bo'lib ko'rinsada, faoliyatlariga ko'ra har doim ham ularni uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektoriga kiritib bo'lmaydi. Notijorat tashkilotlar davlat tomonidan, rezident yoki norezident korxonalar, aholi guruhlari va alohida shaxslar tomonidan turli maqsadlarni ko'zlagan holda tuzilishi mumkin. Ularning oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga qarab to'g'ridan-to'g'ri qaysi sektorga kirishlarini bilish ancha mushkul. Ularning asosiylari ustida to'xtalib o'tamiz.

Bozor uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi notijorat tashkilotlar. Byudjet mablag'laridan moliyalashtiriladigan maktab, bog'cha, kasalxonalar va boshqa davolanish maskanlari, nogironlar uchun aravacha yoki protezlar ishlab chiqaradigan zavodlar, oliy o'quv yurtlari aholiga bepul xizmat ko'rsatadilar. Bu notijorat tashkilotlar bilan bir qatorda xuddi shu tovar va xizmatlarni haq evaziga ko'rsatuvchi tashkilotlar ham bor bo'lishi mumkin. Ular aholiga bozor xizmatlarini ko'rsatadilar. Bu tashkilotlar vazifalariga va maqsadlariga ko'ra nomoliya korxonalar sektoriga kiradi. Ko'p hollarda, bir tashkilotning o'zi bozor va nobozor xizmatlar ko'rsatishi mumkin. Masalan, kasalxonalar bepul va pulli xizmat ko'rsatadi. Bunday hollarda, bu birlik shartli ravishda ikkita birlikka bo'linadi va mos ravishda davlat boshqaruv idoralari va nomoliya korxonalar sektorlariga kiritiladi.

Bozor ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar. Bu tashkilotlar o'z a'zolarining manfaatini himoya qilishga qaratilgan xizmatlar ko'rsatadi. Ular o'z a'zolari tomonidan to'langan badallar yoki ajratmalar hisobiga faoliyat ko'rsatadilar. Bu to'lovlar ularning xizmatlariga to'langan haq deb qaraladi. Shu sababli, ular bozor ishlab chiqaruvchilar qatoriga qo'shiladi va nomoliya korxonalar sektoriga kiritiladi. Masalan, fermer va dehqon, xunarmandlar va boshqa

ishlab chiqaruvchilar uyushmalari faoliyati tashqaridan qaralganda, nobozor ishlab chiqarishga o'xshasa ham, ular aslida bozor ishlab chiqaruvchilardir. Ularning faoliyati bir jihatdan davlat boshqaruv idoralarinikiga o'xshasa, ikkinchi jihatdan uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat korxonalariga o'xshaydi. Bunday tashkilotlarni nomoliya korxonalar sektoriga kiritisa to'g'ri bo'ladi.

Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan va nazorat qilinadigan notijorat tashkilotlar. Bu tashkilotlar davlat tomonidan alohida tashkilot sifatida tashkil etilgan bo'lib, davlat byudjetidan moliya resurslari bilan ta'minlanadi. Bular qatoriga ilmiy-tekshirish institutlarini, sog'liqni saqlash bilan bog'liq xizmatlarni bajaruvchi tashkilotlar, maorif, atrof muhitni himoya qilish bilan bog'liq tashkilotlarni kiritish mumkin. Bu tashkilotlar o'z sohalari miqyosida davlat bajaradigan vazifalarni bajaradilar va davlat nazoratida bo'ladilar. Ular xo'jalik hisobidagi yoki byudjet tashkiloti bo'lishi mumkin. Nomlaridan nomoliya korxonalariga o'xshashlari mumkin. Masalan, «Kibernetika», «Quyosh» ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari. Bunday tashkilotlar nomi va faoliyati qanday bo'lishidan qat'iy nazar davlat boshqaruv idoralari sektoriga kiritiladilar.

Institutsion birliklarning rezident yoki norezident birlik ekanligini bilishda ham chegaraviy muammolar mavjud. Masalan, institutsion birlikning iqtisodiy manfaati qaysi mamlakat iqtisodiy hududiga qaratilganligini bilish bu birlikning qancha muddatga kelganligi bilan (bir yil va undan ortiq), ish joylari bor yoki yo'qligi, birlikning oldiga qo'ygan maqsadiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu belgilar orqali institutsion birlikning rezident yoki norezident ekanligini bilishga ma'lum bir vaqt kerak bo'ladi. Lekin, ular bilan operatsiyalar ularning kelgan kunidayoq bo'lishi mumkin. Shu sababli, rezident yoki norezidentlikni belgilashda dastlab ularning maqsadlariga qarab ajratish tavsiya etiladi. Masalan, chet ellik fuqaro O'zbekistonga yuz foiz o'z kapitali hisobiga korxonaga ochdi. Korxonaga O'zbekiston fuqarosidan ijrochi direktor tayinladi. Bu misolda, korxonaga tashkil qilingan vaqtdan boshlab rezident birlik hisoblanadi. Chunki korxonaning maqsadi shu mamlakatda uning qonunlari asosida iqtisodiy faoliyat ko'rsatib, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va foyda ko'rish. Bu korxonaga 100 foiz chet el (fuqarosi) nazoratidagi korxonaga hisoblanadi. Shu sababli, korxonaga egasi (chet ellik fuqaro) norezident birlik bo'lib hisoblanadi. Chunki, uning kapital olib kirishdan maqsadi foyda olishdir. Bu misolda korxonaning soliq to'lagandan keyin qolgan foydasi uning ixtiyorida bo'ladi

2-MAVZU. MHTNI ASOSIY KATEGORIYALARIVA TUSHUNCHALARI

Reja:

1. 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi dastur va "Mustahkam oila yili" Davlat dasturidan o'rin olgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalar.
2. Ishlab chiqarish konsepsiyasi – MHT ni nazariy asosi ekanligi.
3. MHTda ishlab chiqarish sohasining chegaralari va uning o'ziga xos jihatlari.
4. MHTda iqtisodiy faoliyat turlarini tarmoqlari va rektorkar bo'yicha tasniflash.
5. MHTda iqtisodiy operatsiyalarni tasniflari.

1. 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi dastur va "Mustahkam oila yili" Davlat dasturidan o'rin olgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalar.

Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi O'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.

Biz istiqbolning dastlabki yillarida qabul qilgan, mashhur besh tamoyilga asoslangan ijtimoiy yo'naltirilgan erkin bozor itisodiyotiga o'tish modeli yildan-yilga ilgarilib borganimiz sari o'zini amalda oqlab, naqadar to'g'ri bugun barcha asoslar bor.

Bugungi kunda mamlakatimizni, avvalo, iqtisodiyotimizni isloh qilish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonqli himoya vositasini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 27 fevraldagi PQ-1717-sonli «Mustahkam oila yili» Davlat dasturi to'grisida" gi qarori, Davlat rahbari "Mustahkam oila yili" dasturining muhim yo'nalishlarini belgiladi.

Quyidagilar "Mustahkam oila yili" Davlat dasturini amalga oshirishning eng muhim yo'nalishlari etib belgilandi:

- bugungi kun talablarini hisobga olgan holda qonunchilik va normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish, amaldagi qonun hujjatlariga oila institutini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan zarur o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, yangi qonunlar, qoida va normalarni ishlab chiqish, bu masalaga jamiyatimiz e'tiborini yanada kuchaytirish;

- yosh oilalarga e'tibor va g'amxo'rlikni kuchaytirish, ularni huquqiy va ijtimoiy himoya qilishni ta'minlash, moddiy va ma'naviy jihatdan keng qo'llab-quvvatlash, shu jumladan qulay va shinam uy-joy bilan ta'minlash, zarur imtiyoz va afzalliklar berish;

- jamiyatimiz va kundalik hayotimizda mahalla institutining rolini yanada kuchaytirish va maqomini oshirish, Mustahkam oila yili maqsad va vazifalarini hayotga tatbiq etishda mahalla va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ahamiyatini, yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash hamda shakllantirishda ularning ta'sirini kuchaytirish, yosh oilalarga zarur ko'mak va yordam berish;

1. oila, birinchi navbatda, ehtiyojmand oilalarning muammolarini hal etishda davlat va jamiyat tomonidan g'amxo'rlikni yanada kuchaytirish, ularga moddiy yordam ko'rsatish va farzandlarni tarbiyalashda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, munosib ijtimoiy-maishiy sharoitlar yaratish, bunda oilani mustahkamlashda asosiy yukni o'z yelkasiga olgan ayollarga alohida e'tibor qaratish; "Sog'lom ona – sog'lom farzand" tamoyiliga muvofiq oila salomatligini, onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini yanada takomillashtirish;

- jamiyatimizning ma'naviy negizlarini yanada rivojlantirish, azaliy milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va mustahkamlash, jamiyatimizda yuksak ma'naviy muhitni keng qaror toptirish, milliy mentalitetimizga mutlaqo yot bo'lgan va kuchayib borayotgan turli xil zararli ta'sirlarga qarshi turishda oilaning o'rnini va ahamiyatini oshirish;

- jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk va har tomonlama rivojlangan barkamol avlodni tarbiyalashda oilaning rolini kuchaytirish va shu maqsadda oila institutining ta'lim hamda tarbiya muassasalari bilan o'zaro amaliy hamjihatligini mustahkamlash, ularning yaqin va samarali hamkorligini ta'minlash.

1. Ishlab chiqarish konsepsiyasi – MHTni nazariy asosi ekanligi.

Iqtisodiy ishlab chiqarish deganda, ishlab chiqaruvchi birlik tomonidan mehnat, mablag', tovar va xizmatlar sarflari natijasida boshqa turdagi tovar yoki xizmatni yaratib, iste'molchiga (pul yoki tovar evaziga, yoki bepul) yetkazib berish jarayoni tushuniladi.

Iqtisodiy ishlab chiqarish natijasida tovarlar va xizmatlar yaratiladi. Ularni bir-biridan farqlash uchun ularning xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Tovarlar - egalik huquqi tarqatilishi mumkin bo'lgan fizik predmetlardir. Tovarlar moddiy bo'lganligi uchun ularni saqlash mumkin. Tovarlariga iste'mol talabining bo'lishi katta ahamiyatga ega. Agar ularga iste'mol talabi bo'lmasa, ulardan hech qanday naf bo'lmaydi. Ular har doim ham ishlab chiqarilgan davrlarida sotilavermaydilar. Shu sababli bu omilni tovarlar ishlab chiqarish hajmini hisoblayotganda e'tiborga olish zarur.

Xizmatlar - iste'molchi talabi asosida bajariladigan har xil faoliyat turlari hisoblanadi. Xizmatlarni saqlab bo'lmaydi. Ular aksariyat iste'molchilarga bevosita ko'rsatiladi. Xizmatlar boshqa birliklar tomonidan ehtiyoj bo'lganda bajariladi. Xizmatlar natijasida xizmatni oluvchida va uning buyumlarida turli xil o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Masalan: a) buyumlarni ta'mirlash natijasida buyum yaroqli holga keladi; b) davolash natijasida uning salomatligi o'zgaradi; v) maorif xizmati natijasida uning bilimi oshadi; g) sug'urta natijasida iqtisodiy holati turg'unligi ta'minlanadi va h.k.

Umuman aytganda, xarakteri iqtisodiy faoliyat nuqtai nazardan ma'noga ega bo'lmagan jarayonlar iqtisodiy ishlab chiqarish hisoblanmaydi. Bunday jarayonlarga quyidagilarni misol sifatida keltirish mumkin:

- a) inson ishtirokisiz tabiiy jarayonlar natijasida tovarlarning ko'payishi;
- b) insonning o'ziga o'zidan boshqalar qilolmaydigan faoliyatlar (ovqat eyish, sport bilan shug'ullanish uhlash va h.k.),
- v) tashqi omillarni ta'siri, ya'ni tashqi omillar (inflyatsiya, valyuta kurslari, baholar o'zgarishi) natijasida aktivlar qiymatining o'zgarishi;
- g) o'g'irliklar, poraxo'rlik va ta'magirlik;
- d) bozor ishlab chiqaruvchilarning o'z binolarini ijaraga berishlari⁴.

2. MHTda ishlab chiqarish sohasining chegaralari va uning o'ziga xos jihatlari.

Iqtisodiy ishlab chiqarish ko'lami juda keng va rang-barang. Uni hisobga olish ancha murakkab va keng qamrovli masala hisoblanadi. Bu masalani biroz soddalashtirish maqsadida MHTda iqtisodiy ishlab chiqarishni hisobga olish birmuncha chegaralangan. 1993 yilda amaliyotga kiritilgan MHTda quyidagi faoliyatlar aslida xarakteriga ko'ra iqtisodiy ishlab chiqarish bo'lsa ham, ular ishlab chiqarish sifatida hisobga olinmaydi:

- uy xo'jaliklari⁵ a'zolari tomonidan o'zlari va uy xo'jaligi a'zolari uchun bajariladigan xizmatlar (uyni saranjom va sarishta ushlab bilan bog'liq ishlar, taom tayyorlash, kir yuvish, dazmol qilish va h.k.);

- uy a'zolari tomonidan iste'mol tovarlarini ta'mirlash (dazmol, radio, televizor va shu kabilar);

- uyni engil ta'mirlash ishlari;

- uy xo'jaligi a'zolariga transport va boshqa xizmatlar ko'rsatish.

Amaliy hayotimizda iqtisodiy ishlab chiqarish quyidagi faoliyat turlaridan iborat:

---

⁴Bozor ishlab chiqaruvchilarning o'z binolarini ijaraga berishlari bevosita ishlab chiqarish hisoblanmaydi. Bu yordamchi faoliyat hisoblanadi.

⁵MHTda uy xo'jaligi deb, daromadlarini birgalikda tasarruf etadigan shaxslar va oilalar guruhiga aytiladi. Masalan, xonadonda 3 oila istiqomat qilib, ular topgan-tutganlarini birgalikda baham ko'rsalar (yoki xonadonda bitta qozon qaynasa) bu bitta uy xo'jaligi hisoblanadi. Agar bu xonadonda ular alohida-alohida xo'jalik yuritsalar u holda bu xonadonda uchta uy xo'jaligi bor deb hisoblanadi.

- boshqa birliklarga sotish, o'zining iste'moli va asosiy kapitalini ko'paytirish maqsadida tovarlar ishlab chiqarish;

- nomoliya xizmatlar ko'rsatish;
- moliya tashkilotlarining faoliyatlari;
- davlat boshqaruv idoralarining faoliyatlari;
- jamoat tashkilotlarining faoliyati;
- uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi uy xizmatchilarining faoliyati;
- uy-joy egalarining uylarni holatini saqlash va yaxshilash bo'yicha yuritgan faoliyatlari (ta'mirlash, kapital ta'mirlash, rekonstruksiya va qo'shimcha xonalar qurish).

Mamlakat iqtisodiyotida bozor munosabatlarining qanchalik darajada tarkib topganligini va bu munosabatlarning rivojlanish tendensiyalarini bilish muhim ahamiyatga ega. Bozor munosabatlariga asoslanib qurilgan har qanday iqtisodiyotda ham, iqtisodiyotning shunday jabhalari borki, ularning bozori yo'q yoki bu sohalarda raqobat muhitini yaratish imkoni yo'q. Misol tariqasida bu sohalarga armiya, milisiya, davlat havfsizlik va boshqaruv idoralarining xizmatlarini keltirish mumkin. Bundan tashqari, davlat aholining ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish maqsadida, ayrim tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni tashkil qilib, ularni ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha past narxlarda yoki bepul tarqatadi, xizmatlarni bepul yoki xizmat xarajatlaridan ancha past narxlarda ko'rsatadi. Odatda, bunday ishlab chiqarish birliklarining oldiga qo'ygan maqsadi, tovarlarni sotishdan va xizmatlarni ko'rsatishdan foyda olish emas. Ularning maqsadi aholiga yoki aholining ayrim guruhlariga yordam ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Bu birliklar, oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga ko'ra, tovar va xizmatlarini ishlab chiqaruvchi va erkin bozor baholarida sotuvchi birliklardan keskin ajralib turadilar. Bundan tashqari, odatda bunday birliklar mahsulot uchun to'lanadigan soliqlardan ozod qilingan bo'ladilar.

MHTda xarakteriga ko'ra bozor uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaradigan ishlab chiqarish sohalari *bozor ishlab chiqarish* sifatida hisobga olinadi. Xarakteriga ko'ra bozor ishlab chiqarish bo'lmagan ishlab chiqarish sohalari *nobozor ishlab chiqarish* sifatida hisobga olinadi. *Nobozor ishlab chiqarishni* bozor ishlab chiqarishdan farqlash uchun quyidagi belgilardan foydalanish mumkin:

- ishlab chiqaruvchi birlikning maqsadi foyda olish emas;
- ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmatlarni iste'molchiga yetkazilgandan olingan daromad, shu tovar yoki xizmatni ishlab chiqarish va yetkazishga ketgan sarf-xarajatlarni to'la qoplamasligi.

Shu bilan birga, ishlab chiqaruvchi birlikning o'zining pirovard iste'moli uchun ishlab chiqargan tovar va xizmatlari (uy xo'jaligining o'zi iste'moli uchun yetkazgan mahsuloti, o'zi tomonidan bajarilgan kapital ta'mirlash), nobozor ishlab chiqarish faoliyatini bajarish maqsadida zaxiraga kelib tushgan mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi nobozor ishlab chiqarish sifatida hisobga olinadi.

Bozor ishlab chiqarish quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni bozor baholarida sotilishi;
- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni boshqa tovar yoki xizmatlarga bozor baholaridan kelib chiqqan holda almashish (barter operatsiyalari).

Bundan tashqari, bozor ishlab chiqaruvchilarning o'z xodimlariga ish haqi sifatida bergan tovarlar va ko'rsatgan xizmatlari, tayyor mahsulot zaxirasiga tushgan mahsulot, tugallanmagan ishlab chiqarish va asosiy kapitalning yig'ilmasi miqdorlari ham *bozor ishlab chiqarish* tarkibiga kiradi.

Har doim ham tovar va xizmatlarni bepul berish nobozor ishlab chiqarish bo'lavermaydi. Bir birlik tomonidan ikkinchi bir birlikka biror aktivni, tovar yoki xizmatni bepul berilishi yoki evaziga hech narsa talab etilmasligi taqsimot va qayta taqsimot operatsiyasi hisoblanadi. Odatda bunday operatsiyalar *transfertlar* deb yuritiladi. Bozor va nobozor ishlab chiqarishni bir-biridan farqlash va alohida-alohida hisobga olish, ishlab chiqarish jarayonlarini kechishini hisobga olishda va rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Chunki, aynan bir xil hajmdagi tovar yoki xizmatni bozor va nobozor ishlab chiqaruvchilardagi qiymatlari bir-biridan farq qiladi. Masalan, bozor va nobozor ishlab chiqaruvchi oshxonalarda bir turdagi mahsulotlarning narxi kamida foyda normasi miqdorida bir-biridan farq qiladi.

Bozor va nobozor ishlab chiqarish hajmlarini alohida hisobga olish mamlakatda bozor munosabatlarining qanday tarkib etayotganligini va iqtisodiy siyosat yo'nalishlarini bilishga imkon beradi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, umumiy ishlab chiqarish hajmida bozor ishlab chiqarish hajmi ulushining dinamikada o'sib borishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarining rivojlanayotganligini, iqtisodiyotni boshqarishda administrativ-buyruq usuli o'rnini iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish usuli egallayotganligini, bozor uchun zarur bo'lgan raqobat muhitining yaratilayotganligini bildiradi.

Bozor munosabatlari tarkib topgan rivojlangan mamlakatlarda umumiy ishlab chiqarish hajmida nobozor ishlab chiqarish hajmining o'sib borishi mamlakatda sotsial yo'naltirilgan siyosat olib borilayotganligini bildiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, mazkur hisobot tizimi mamlakatda yuritilayotgan iqtisodiy siyosat⁶ natijalarini aks ettiradi.

---

⁶Masalan, bir mamlakat prezidentligiga nomzod saylovoldi dasturida mamlakatda ijtimoiy yo'naltirilgan siyosat yuritishni vada bergan bo'lsa, buni qanday tekshirish mumkin? - degan savol tug'iladi. Buning uchun, yalpi ichki mahsulotda nobozor ishlab chiqarish ulushini o'tgan yillarga solishtirish kifoya. Nobozor ishlab chiqarish ulushining o'sganligi va'dani bajarilganligini bildiradi.

4-MHTda iqtisodiy faoliyat turlarini tarmoqlari va sektorlar bo'yicha tasniflash.

MHTda iqtisodiyotda bo'layotgan jarayonlar keng qamrab olingan. Shu sababli, iqtisodiy faoliyat keng ma'noda qaraladi. Iqtisodiy faoliyat deganda tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, iste'mol va jamg'arish jarayonlari tushuniladi. Iqtisodiy faoliyatning bu tasnifi iqtisodiyotda kechayotgan jarayonlarni to'laroq va aniqroq ifodalashga imkon yaratadi.

Oldingi mavzularda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish to'g'risida batafsil to'xtab o'tganligimiz uchun, quyida iste'mol va jamg'arish faoliyatlarini mazmunini yoritishga o'tamiz.

Iste'mol deganda, institutsion birlikning o'zi yoki boshqa birliklar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni ishlatishi (tasarruf etilishi) tushuniladi.

Tovarlar va xizmatlar nimaga ishlatilayotganiga qarab oraliq va yakuniy (pirovard) iste'molga farqlanadi. *Oraliq iste'mol* deb tovar va xizmatni ishlab chiqarishda to'laligicha ishlatilgan tovarlar va xizmatlar miqdoriga aytiladi.

Oraliq iste'mol xarajatlarini hisoblayotganda bu xarajatlarning bevosita ishlab chiqarishda ishlatilganligini e'tiborga olish lozim. Masalan, ishchilarga bepul ish kiyimi yoki sut mahsulotlarini berish xarajatlari ishlab chiqarish texnologiyasi ko'zda tutilgan bo'lsa, oraliq iste'mol xarajatlariga qo'shiladi. Aks holda, bu xarajatlarda natura holidagi ish haqi sifatida hisoblanishi kerak. Yana boshqa bir misol. Poyafzal ishlab chiqaruvchi korxonada o'z ishchilari yordamida biror inshoot qurdi yoki kapital ta'mirladi. Bunga qilingan sarf xarajatlari oraliq iste'mol hisoblanmaydi. Qayd etilgan faoliyat ishlab chiqarish sifatida qaralishi kerak. Ishlab chiqarish natijasi esa asosiy kapitalning ko'payishi sifatida qayd etilishi to'g'ri bo'ladi.

Yakuniy iste'mol deb, aholining kundalik iste'mol talablarini qondirish uchun ishlatilgan tovar va xizmatlar miqdoriga aytiladi. Yakuniy iste'mol tovarlariga aholi o'z ehtiyojini qondirish uchun ishlatadigan barcha tovarlar (oziq-ovqatlar, shaxsiy gigiena mahsulotlari, kiyim-kechaklar, televizorlar, va radio-video apparatlar, muzlatgichlar, boshqa uy-ro'zg'or buyumlari) kiradi. Yakuniy iste'mol xizmatlariga esa – kommunal xizmatlar, transport va aloqa xizmatlari, meditsina, maorif va boshqa shu kabi aholi talabini qondirishga qaratilgan individual xizmatlar kiradi.

Ma'lumki, ishlab chiqarish jarayonida ishlatilayotgan hamma tovarlar ham to'laligicha ishlatilavermaydi. Bunday tovarlarga misol tariqasida stanoklarni, binolarni, ishlab chiqarish qurollarini, mashina va uskunalarni, kom'pyuterlarni va shularga o'xshash tovarlarni keltirish mumkin. Bular kabi tovarlar bir ishlab chiqarish davri (sikli)da o'z qiymatlarini to'la yo'qotmaydilar. *O'z qiymatini bir ishlab chiqarish davri (bir yil va undan ko'proq vaqt)da to'la yo'qotmaydigan tovarlarga kapital tovarlar deb yuritiladi.*

Yuqoridagi mavzulardan ma'lum bo'ldiki, iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqariladi va ular o'z navbatida bir qismi oraliq va pirovard iste'mol uchun

ishlatiladi. Iqtisodiyot birliklari – korxonalar va tashkilotlar - o'z faoliyatlari natijasida ma'lum bir daromadga ega bo'ladilar. Bu daromadning bir qismini ishlab chiqarish xarajatlari (oralik iste'mol), amortizatsiya ajratmalari, soliqlar va boshqa to'lovlar tashkil qiladi. Hamma xarajatlarni chiqarib tashlangandan so'ng korxonaning o'z ixtiyorida qolgan miqdor sof *jamg'arish* deyiladi. Agar jamg'arish musbat ishora bilan chiqsa, korxonalar o'z faoliyatini sof foyda bilan yakunlagan va u ishlab chiqarishni kengaytirish uchun mablag'ga ega bo'ladi. Agar, jamg'arish manfiy ishora bilan chiqsa, korxonalar o'z faoliyatini qarz bilan yakunlagan bo'ladi.

Mamlakat miqyosida esa, barcha iqtisodiyot sektorlarining ixtiyordagi daromadlari yig'indisidan uy xo'jaliklarining haqiqiy yakuniy iste'molini va asosiy kapitalning iste'moli xarajatlarini ayirib tashlasak, mamlakat miqyosidagi *sof jamg'arish* ko'rsatkichiga ega bo'lamiz.

MHTda iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi birliklarni hisobga olishda qayta-qayta hisoblarning oldini olish va hisoblarning to'laligini ta'minlash maqsadida institutsional birlik tushunchasi kiritiladi.

Institutsional birlik deb, iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan va boshqa iqtisodiy birliklar bilan o'zaro iqtisodiy faoliyatda va operatsiyalar qilish huquqiga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi birliklarga aytiladi.

Institutsional birlik quyidagi belgilarga ega bo'lishi lozim:

- aktivlar egasi bo'lishi, ya'ni mustaqil ravishda ishlab chiqargan mahsulotni va ko'rsatgan xizmatini sotishi, almashishi, tekinga berib yuborishi mumkin;
- o'ziga majburiyatlar olishi (shartnomalar tuzishi, kredit olishi va h.k.);
- boshqa birliklar bilan mustaqil iqtisodiy faoliyat va operatsiyalar olib borishi;
- buxgalteriya hisobini yuritishi yoki davlat oldida (qonun bilan belgilangan tartibda) hisob berib turishi;
- o'z faoliyati natijasiga o'zi javobgar.

Institutsion birliklar ikki turga bo'linadi:

- alohida shaxslar va ularning guruhlarini uy xo'jaliklari shaklida;
- huquqiy va jamoat birliklari qonun bilan belgilangan tartibda tuzilgan va tan olinadigan ishlab chiqaruvchi birliklar (korxonalar, zavod va fabrikalar, jamoat tashkilotlari, hissadorlik jamiyatlari, korporatsiyalar, kichik va o'rta ishlab chiqaruvchi korxonalar, vazirliklar va boshqa boshqaruv idoralari).

Bir necha kishidan iborat uy xo'jaliklarining a'zolari alohida-alohida institutsion birlik hisoblanmaydi, ular yagona birlik sifatida qaraladi. Bunga sabab, uy a'zolari birgalikda xarajat qiladilar, ularning xarajatlarini alohida-alohida hisoblash qiyin.

Institutsion birliklar o'z faoliyatlarini yuritishda boshqa mamlakat institutsion birliklari bilan iqtisodiy operatsiyalar qilishlari mumkin. SHu sababli, bu birliklarni bir-biridan farqlash maqsadida rezidentlik tushunchasi kiritiladi.

Rezident institutsion birlik deb, iqtisodiy manfaati (qiziqishi) shu mamlakatning iqtisodiy hududiga qaratilgan (yoki joylashgan) institutsion birliklarga aytiladi.

Iqtisodiy manfaat quyidagi belgilar mavjudligida sodir bo'ladi:

- doimiy yashash uchun turar joyi bo'lsa;
- uzoq muddat davomida (odatda bir yil va undan ortiq) iqtisodiy faoliyatini olib borishi uchun ishlab chiqarish joylari bo'lsa.

Boshqa mamlakatning rezident birliklari biz uchun norezident birliklar bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatda joylashgan chet el elchixonalari, xalqaro va diplomatik tashkilotlar, qisqa muddatga (odatda 1 yildan kam) kelgan mavsumiy ishchilar, artistlar, sportchilar, turistlar va h.k.lar rezident hisoblanmaydi.

Mamlakatlar o'z jug'rofiy hududlaridan tashqarida ham iqtisodiy hududlarga yoki rezident birliklarga ega bo'lishlari mumkin. Masalan, mamlakatning dunyo okeanida iqtisodiy faoliyat yuritish huquqi bo'lsa, bu hudud shu mamlakatning iqtisodiy hududi hisoblanadi. Bu yerdagi iqtisodiy faoliyat esa rezident birlikning faoliyati hisoblanadi.

Bundan tashqari, bir mamlakat ikkinchi mamlakat jug'rofiy hududida neft, gaz, oltin, ko'mir va boshqa ma'danlarni ishlab chiqarish huquqini shartnoma asosida qo'lga kiritib, bu erda ishlab chiqarishni tashkil qilgan bo'lsa, bu institutsion birlik, shu mamlakatda uzoq muddatda bo'lishiga va muqim ish joyiga ega bo'lishiga qaramay, bu mamlakat uchun rezident birlik hisoblanmaydi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga ko'ra iqtisodiy hudud - jug'rofiy hududdan birmuncha farq qilar ekan. Iqtisodiy hudud deganda, rezident birliklarning shu mamlakat jug'rofiy hududida va mamlakat tashqarisida, boshqa mamlakatlar jug'rofiy hududida va dunyo okeanida iqtisodiy faoliyat ko'rsatish huquqiga ega bo'lgan hududlari majmuasi tushuniladi. Odatda iqtisodiy hududda shaxslar, tovarlar va kapital erkin harakatda bo'ladi.

Milliy iqtisodiyot va tashqi dunyo tushunchalari jug'rofiy hudud, milliy valyuta va millatga emas, balki rezidentlik kriteriyasiga qarab aniqlanadi. Milliy iqtisodiyotning natijalari rezident institutsion birliklarning iqtisodiy faoliyatlari natijalarining majmuasidan iborat bo'ladi.

Rezidentlikni aniqlashdagi muammoli holatlar. Quyidagilar shu mamlakatning rezident birligi hisoblanmaydi:

- rezident birliklar tomonidan va ular ishtirokida tashkil qilingan chet eldagi qo'shma yoki boshqa korxonalar;
- mamlakatda joylashgan xalqaro tashkilotlar;
- mamlakatda faoliyat ko'rsatuvchi norezident birlikning mustaqil bo'lmagan bo'limlari va vakillari (qurilish, qutqaruvchilar, murakkab texnika va uskunalarini sozlovchilar, maslahatchilar va h.k.);
- mamlakatda joylashgan armiya bo'linmalari;
- muddatidan qat'iy nazar, shu mamlakatda o'qiyotgan chet ellik studentlar, malaka oshiruvchilar, davolanuvchilar;

shu mamlakatga investitsiya kirituvchi chet ellik investorlar, xalqaro tashkilotlar va banklar (Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va h.k.).

5. MHTda iqtisodiy operatsiyalarni tasniflari.

Iqtisodiy operatsiyalar. Institutsion birliklar o'rtasidagi har qanday iqtisodiy ma'noga ega bo'lgan munosabatlar – iqtisodiy operatsiyalar deyiladi. Iqtisodiy operatsiyalar ikki birlik o'rtasida bo'ladi va ikkala birlik bu munosabatni iqtisodiy operatsiya sifatida qayd etadi. Masalan, A birlik V birlikka 1000 so'mlik tovarni sotdi. Bu tovar ayirboshlash operatsiyasi hisoblanadi. Agar, A birlik rezident institutsion birlik, V - norezident bo'lsa bu operatsiya A uchun eksport V uchun esa import operatsiyasi hisoblanadi. Ma'lumki, iqtisodiyotda minglab institutsion birliklar mavjud. Ular o'rtasida millionlab operatsiyalar bajariladi. MHTda operatsiyalarning har biri alohida-alohida emas, balki ma'lum tartibda guruhlangan holda tarmoq va sektorlar miqyosida qayd etiladi.

Iqtisodiy operatsiyalar quyidagicha guruhlanadi:

- tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, ularni ayirboshlash, ishlatish va iste'mol qilish bilan bog'liq operatsiyalar;

- daromad taqsimoti va qayta taqsimot operatsiyalari;

- moliya instrumentlari bilan bog'liq operatsiyalar(moliya aktivlari va passivlariga ega bo'lish, ularning o'zgarishi, kreditlar olish va berish, qarzlarni to'lash, dividendlar va foizlar olish va to'lash, qarzdan voz kechish, aktiv yoki passivlarning inflyatsiya va valyuta kurslari o'zgarishi natijasida o'zgarishi va h.k.);

- favqulodda ro'y beradigan hodisalar, tabiiy ofatlar, urushlar natijasida aktivlarning o'zgarishini ifodalovchi boshqa operatsiyalar.

Operatsiyalarga misol qilib, tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, sotish, tarmoq va sektorlar o'rtasidagi tovar va xizmatlarni ayirboshlash, ular o'rtasida daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash, ichki iqtisodiyot sektorlari bilan norezident birliklar(tashqi dunyo sektori) o'rtasidagi eksport, import, investitsiyalar ayirboshlash, ularni qaytarishkabi amaliyotlarni ko'rsatish mumkin.

Operatsiyalarni qayd etishda *oqimlar va zaxiralarni* farqlash lozim.

Oqimlar - kuzatilayotgan ma'lum bir davrdagi iqtisodiy o'zgarishlarni ifodalovchi operatsiyalardir. Masalan, tovar va xizmatni ayirboshlash, aktiv va passivlarning o'zgarishini ifodalovchi operatsiyalar, ma'lum bir davrdagi ishlab chiqarish hajmini yoki olingan (yoki berilgan) daromadlarning miqdorini qayd etuvchi operatsiyalar oqimlarga misol bo'la oladi.

Zaxiralar esa – iqtisodiy va sotsial o'zgarishlarni ma'lum bir sanadagi holatini ifodalovchi operatsiyalardir.

Misol tariqasida, ombordagi mahsulotlarning oy boshidagi yoki oxiridagi holatini, asosiy kapitalning ma'lum sanadagi holatini, aholining yil boshidagi va oxiridagi

holatini, mamlakatning oltin va valyuta zaxiralarining ma'lum bir sanadagi holatini ifodalovchi operatsiyalarni keltirish mumkin

Odatda operatsiyalar ikki birlik o'rtasida bo'ladi. Masalan, bir birlik ikkinchi birlikka tovar yoki boshqa aktivni bersa, ikkinchi birlik buning evaziga boshqa aktivni (shu tovar qiymatiga teng pul, tovar, xizmat) beradi yoki shu tovar qiymati miqdorida qarz(majburiyat) bo'ladi. Bunday xarakterdagi operatsiyalar ikki tomonlama operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalarda har doim bir tomonning ikkinchi tomonga *talabi* ortsa, o'z navbatida ikkinchi tomonning birinchi tomon oldida *majburiyati* ortadi.

Iqtisodiyotda shunday operatsiyalar borki, bu operatsiyalarda bir birlik ikkinchi birlikka o'z tovar va xizmatlarini, boshqa aktivlarini berganda evaziga ikkinchi birlikdan hech narsa talab qilmaydi, ya'ni birinchi birlikning *talabi*, ikkinchi birlikning esa – *majburiyati* ortmaydi. Bu xarakterdagi operatsiyalar *transfertlar* deyiladi.

Transfertlar - bir tomonlama iqtisodiy operatsiyalardan iborat. Bu operatsiyalar orqali bir institutsion birlikning boshqa institutsion birliklarga tovar va xizmatlarni, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarni, nomoddiy aktivlarga egalik huquqini bepul berish operatsiyalari aks ettiriladi.

Transfert operatsiyalari mamlakat iqtisodiyotida ishtirok etuvchi rezident institutsion birliklar va rezidentlar bilan norezidentlar o'rtasida bo'lishi mumkin. Norezidentlar bilan bo'ladigan transfert operatsiyalari to'lov balansida va MHTning tashqi dunyo schyotlarida qayd etiladi.

MHTda transfertlar xarakteriga ko'ra *joriy* va *kapital* transfertlarga ajratiladi. To'lov balansi metodologiyasida ular 1993 yilgacha joriy va kapital transfertlarga ajratilmagan. To'lov balansining 1993 yilgi nashrida transfertlar MHTdagi kabi joriy va kapital transfertlarni alohida-alohida operatsiyalar sifatida qayd etiladigan bo'ldi.

MHTda joriy transfertlar *pul va natura holidagi daromadlarni qayta taqsimlash* schyotlarida qayd qilinsa, kapital transfertlar kapital xarajatlar schyotida qayd qilinadi. To'lov balansida esa, joriy transfertlar *joriy operatsiyalar* schyotida, kapital *transfertlar kapital operatsiyalar* schyotida qayd etiladigan bo'ldi.

Transfertlarning joriy va kapital transfertlarga ajratilishining sababi ularning keyinchalik qay tarzda ishlatilishiga bog'liq. Agarda transfert sifatida berilayotgan yoki olinayotgan aktivlar ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilsa, bunday aktivlar kapital transfertlar, oraliq va yakuniy iste'mol sifatida ishlatilsa - joriy transfertlar hisoblanadi. Odatda, kapital transfertlar bir hisobot yilidan ko'proq vaqtda⁷ ishlatiladigan aktivlardan iborat bo'ladi. Ya'ni, bu aktivlar bir hisobot yilida o'z qiymatini yo'qotmaydi va keyingi davrlarda ham ishlab chiqaruvchi asosiy vosita sifatida ishlatiladi. Joriy transfertlar – bir hisobot davrida iste'mol qilingani uchun,

---

⁷Uy xo'jaliklarining o'z a'zolari foydalanishlari uchun sotib olingan avtomobillar, televizorlar, muzlatgichlar va boshqa ro'zg'orda foydalaniladigan texnik asbob-uskunalar kapital transfert sanalmaydi.

keyingi davrlarda ularning qiymati nolga teng bo'ladi. Ular schyotlarda oraliq va pirovard iste'mol sifatida qayd etiladi.

Kapital transfert operatsiyalariga kapital tovarlar va ular bilan bog'liq transfert operatsiyalar kiradi. Ularga ishlab chiqarilmagan (masalan, er va konlardan foydalanish huquqi), nomoddiy xarakterdagi aktivlar (masalan, patentlar, tovar belgilaridan va avtorlik huquqidan foydalanish huquqi), ish joylari, inshootlar, stanoklar, mashina va mexanizmlar, texnologik liniyalar va shu kabi aktivlar bilan bog'liq operatsiyalar kiradi⁸. Bularidan tashqari, kapital transfertlarni norezidentlarga berilganda olinadigan soliqlar⁹(merosga va sovg'a sifatida berilganda olinadigan soliq, berilgan mulkdan soliq) va qarzdan voz kechish operatsiyalari ham kapital transfert operatsiyalari hisoblanadi.

Joriy transfertlarga kapital transfertlar tarkibiga kiritilmagan barcha transfert operatsiyalar kiradi. Ularga iste'mol tovarlarini va xizmatlarni boshqa birliklarga bepul berish va ko'rsatish; insonparvarlik va texnik yordamlar ko'rsatish misol bo'la oladi.

Transfertlar pul va natura holatida berilishi mumkin. Pul holatidagi transfertlar bir birlikning ikkinchi birlikka naqd pul yoki hisob raqamiga pul o'tkazish yo'li bilan bergan pul miqdoridan iborat. Natura holatidagi transfertlar deganda, bir birlikning ikkinchi birlikka evaziga hech narsa olmay, tovar va aktivlarni berish, hamda xizmatlarni ko'rsatish jarayoni tushuniladi. Natura holatidagi transfertlar ularning olingan (berilgan) davrdagi bozor baholaridagi miqdorida qayd etiladi.

MHTda har bir operatsiya 2 martadan qayd etiladi. Ikki tomonlama operatsiyalarda aktivni bergan birlik uchun bu holat uning schyotida "*ishlatilishi*" tarafida qayd etiladi. Aktivni olgan birlik uchun - schyotning "*resurs*" tarafida qayd etadi. Transfertlar esa, mos ravishda olingani "*resurs*"da, berilgani "*ishlatilishi*"da "*transfertlar*" deb qayd etiladi.

Operatsiyalarni qayd etishda joriy va kapital xarajatlarni farqlash lozim. Kapital operatsiyalarga ikki birlik o'rtasidagi ishlab chiqarish vositalari (yer, binolar, inshootlar, stanoklar, texnik qurilmalar va uskunalar, mashinalar va h.k)ni ayirboshlash jarayonlari kiradi. Ishlab chiqaruvchi birliklar o'rtasidagi kapital operatsiyalar natijasida bir tomonning asosiy kapitali qanchaga ko'paysa, ikkinchi tomonda shunchaga kamayadi.

Operatsiyalarni qayd etishda, ularning qaysi guruhga va qaysi birliklarga tegishlilikini bilish muhim ahamiyatga ega. Masalan, tovar va xizmatlarni sotishdan, transfertlar sifatida, taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida olingan daromadlarni

---

⁸Harbiy maqsadlarda foydalanish uchun berilgan harbiy texnika va qurollar kapital transfertlar hisoblanmaydi. Ular qabul qilingan qoidaga ko'ra, asosiy fondlar qatoriga qo'shilmaydi va joriy transfert sifatida hisoblanadi. Agarda, ilgari harbiy maqsadlarda foydalanilgan mashina va boshqa texnika vositalari boshqa ishlab chiqaruvchi birliklarga bepul berilsa, bu kapital transfert hisoblanadi va oluvchining asosiy vositasi hisoblanadi.

⁹Masalan, uy-joy chet eldagi merosxo'rga berilgan vaqtda shu davlat qonunlarida belgilangan tartibda merosxo'r-norezident soliq to'laydi. Keyinchalik merosxo'r-norezident uy-joy uchun mulk solig'i to'lab turadi. Agarda, keyinchalik merosxo'r-norezident rezidentga aylansa, mulk solig'i kapital transfert bo'lmaydi.

bir-biridan farqlash lozim. Ularning farqlanmasligi mamlakat miqyosida daromadlarni hisoblashda noaniqliklarga olib keladi. Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish natijasida yaratilgan daromadlarni iqtisodiy birliklar o'rtasida shakllanishi, taqsimot va qayta taqsimot operatsiyalarini belgilangan tartibda mos schyotlarda alohida-alohida qayd etilishi lozim.

3-MAVZU. MHT HISOBLAMALARI TARKIBI VA ULARNI TUZISH PRINSIPLARI.

Reja:

1. MHT da hisoblama tushunchasi va uni tuzish qoidalari.
2. Ikki yoqlama yozish prinsipi – MHT hisoblamalarini tuzishda uslubiy asos ekanligi.
3. MHT hisoblamalari tarkibi.

1. MHTda hisoblama tushunchasi va uni tuzish qoidalari.

MHTda schyotlar muhim o'rin tutadi. Ular rezident institutsion birliklar o'rtasida bo'ladigan o'zaro iqtisodiy operatsiyalarni qayd etish uchun ishlatiladi. qayd etilayotgan operatsiyalar rezident va norezident institutsion birliklar o'rtasida bo'layotgan iqtisodiy operatsiyalarni ham qamrab oladi. Schyotdagi yozuvlar sistemada qabul qilingan tarmoq, sektor (quyi sektor) va boshqa klassifikasiyalar bo'yicha (har bir iqtisodiy operatsiya bo'yicha emas) operatsiyalar guruhlarini (yalpi ishlab chiqarish, iste'mol, eksport va h.k.) bo'yicha umumlashgan holda yozib boriladi. Ayrim yozuvlar ikki iqtisodiy birlik o'rtasidagi operatsiyalar natijalari bo'lmay, tabiiy ofat yoki inflyasion jarayonlar oqibatida aktivlarning o'zgarishi natijalarini ifodalaydi. Bundan tashqari, bir qancha ko'rsatkichlar iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish, umumlashtirish va analitik hisoblash asosida topilib, schyotlarda yoziladi. Masalan: qo'shilgan qiymat, jamg'arma, birlamchi daromad ko'rsatkichlari balans metodi bo'yicha jami resurslar va ularning ishlatilishi o'rtasidagi farq sifatida hisoblab topiladi. MHTda eng muhim ko'rsatkichlar agregatlar deb yuritiladi. Bunga misol sifatida Yalpi ichki mahsulot, Yalpi milliy daromad, Milliy boylik ko'rsatkichlarini keltirish mumkin.

1. Ikki yoqlama yozish prinsipi – MHT hisoblamalarini tuzishda uslubiy asos ekanligi.

Schyotlarning yozilish shakli buxgalteriya schyotlariga o'xshash. Ular T-ko'rinishda bo'lib, uning bir tomonida resurslarni, ikkinchi tomonida ularning ishlatilishini ifodalovchi ko'rsatkichlar yozib boriladi. Schyotlarning ikki tomoni har doim balanslashtiriladi. Balanslashtirish 2 xil usul bilan amalga oshiriladi: 1-balans usuli, ya'ni schyotning ishlatilishi tarafiga balanslashtiruvchi ko'rsatkich yoziladi. Bu

ko'rsatkich keyingi schyotga resurs sifatida o'tkaziladi. Masalan, ishlab chiqarish schyotida qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi balanslashtiruvchi ko'rsatkich sifatida aniqlanadi va keyingi daromadlarning hosil bo'lishi schyotiga resurs sifatida yozib qo'yiladi. 2-usul 1-usuldan farq qiladi. Bu usulda schyotlarning resurs va ishlatilishi tarkibida keltirilgan iqtisodiy ko'rsatkichlarning yig'indilari bir- biriga teng kelishi lozimligi asosida tuzilganligi, o'z-o'zidan bu schyotlarni muvozanatlashtiradi. Bunday schyotga misol tariqasida Tovarlar va xizmatlar yig'ma schyotini keltirish mumkin. Bu schyotning resurslar va ishlatilishi ko'rsatkichlar tarkibi shunday tanlanganki, ularni to'g'ri hisoblab topilganda ikkala tomon o'zaro muvozanatlashadi. Lekin, amaliyotda ko'rsatkichlarni aniqlash manbalari turli va ko'rsatkichlarni hisoblashda ekspert baholash usullari qo'llanilgani sababli "resurslar" va "ishlatilishi" ko'rsatkichlari yig'indilari bir-biriga har doim ham teng (yoki yaqin) bo'lavermaydi. Oradagi farq odatda statistik xatolik deb ataladi. Bu xatolikni katta-kichikligiga qarab, hisoblarning qanday darajada aniq bajarilganligini bilish mumkin.

3. MHT hisoblamalari tarkibi.

MHTda iqtisodiyot sektorlari, tarmoqlari, tashqi dunyo va butun mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha turli schyotlar tuziladi.

Iqtisodiyot sektorlari bo'yicha joriy schyotlar, jamg'arish schyotlari, aktivlar va passivlar balanslari tuziladi.

Joriy schyotlarga quyidagi schyotlar kiradi:

ishlab chiqarish;

daromadlarning shakllanishi;

birlamchi daromadlar taqsimoti;

daromadlarning qayta taqsimoti:

- pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash;

- natura holidagi daromadlarning qayta taqsimoti;

-ixtiyordagi pul daromadlarining ishlatilishi;

tuzatilgan ixtiyordagi daromadning ishlatilishi.

Jamg'arish schyotlari quyidagilardan iborat:

kapital xarajatlar (operatsiyalar) schyoti;

moliya schyoti;

aktivlar va passivlarda boshqa o'zgarishlar schyoti:

a) aktiv va passiv hajmlarida boshqa o'zgarishlar schyoti;

b) aktiv va passivlarni qayta baholash schyoti.

Aktivlar va passivlar balanslariga quyidagilar kiradi:

davr boshiga aktivlar va passivlar balansi;

davr oxiriga aktivlar va passivlar balansi.

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha faqat 2ta schyot: ishlab chiqarish va daromadlarni shakllanishi schyotlari tuziladi.

Tashqi dunyo sektori bo'yicha joriy operatsiyalar schyoti, kapital xarajatlar schyoti va moliya schyoti tuziladi.

Mamlakat miqyosida yuqorida keltirilgan barcha schyotlar bilan birgalikda tovarlar va xizmatlar yig'ma schyoti tuziladi.

4-MAVZU. ISHLAB CHIQRISH HISOBLAMASI.

Reja:

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi tushunchasi va uning ko'rsatkichlari.
2. MHT da yalpi ishlab chiqarish hajmini baholash qoidalari.
3. MHTda qo'llanadigan baho turlari va ularni o'zaro bog'liqligi.
4. YAİM – MHT ning asosiy ko'rsatkichi sifatida va uni o'ziga xos jihatlari.

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi tushunchasi va uning ko'rsatkichlari.

Bu schyotishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayonlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar (Yalpi ishlab chiqarish, oraliq iste'mol, qo'shilgan qiymat)ning hosil bo'lishini ifodalaydi.

Ishlab chiqarish schyoti tuzilishi sxemasi

Ishlatilishi	Resurslar
2.Oraliq iste'mol	1.Yalpi ishlab chiqarish (yalpi mahsulot).
3.Yalpi qo'shilgan qiymat(1-2)	
4.Asosiy kapitalning iste'moli	
5.Sof qo'shilgan qiymat(3-4)	

Bu schyotning ko'rsatkichlari ishlab chiqarish natijalarini tahlil qilish imkonini beradi. Ishlab chiqarish natijalari birinchi bor **yalpi ishlab chiqarish (YAICH)**¹⁰ ko'rsatkichi orqali qayd etiladi. Umuman aytganda, bu ko'rsatkich barcha rezident institutsion birliklar tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatlarining yig'indisidan iborat. Ma'lumki, har bir ishlab chiqaruvchi birlik ishlab chiqarish jarayonida boshqa birliklarning tovar va xizmatlarini ishlatadilar. Yani, har bir ishlab chiqaruvchi birlik yalpi mahsuloti ko'rsatkichi tarkibida boshqa birliklarning mahsuloti qiymati bor. Ishlab chiqaruvchi birliklar yalpi mahsulotlarini tarmoqlar, sektorlar va mamlakat miqyosida jamlanganda, bu ko'rsatkichning tarkibida ishlab chiqarish davrida ishlatilgan tovarlar va xizmatlar qiymati borligi sababli, yalpi mahsulot ko'rsatkichi tarkibida qiymatlar qayta-qayta hisobga olingan bo'ladi. Shuning uchun, bu ko'rsatkich ishlab chiqarishning o'lchovi bo'la olmaydi. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarishning haqiqiy hajmini hisoblashda foydalanish mumkin bo'lgan birinchi ko'rsatkichdir.

¹⁰Yalpi ishlab chiqarish va Yalpi mahsulot ko'rsatkichlari adabiyotlarda teng ma'noda ishlatiladi.

Yalpi mahsulot ko'rsatkichi iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari hisoblarida tovar ishlab chiqarilgan davrdagi (sotilgan vaqtidagi emas) bozor baholarida (narxlarda) asosiy baholarda hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, agar iqtisodiy birlikka davlat tomonidan bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiya berilgan bo'lsa, bu qiymat ham yalpi mahsulot tarkibiga qo'shib hisoblanadi. Masalan: bolalar kiyimi tikadigan fabrika hisobot davrida 100 birlik miqdorda bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiya olgan bo'lsin. Uning ishlab chiqarish xarajatlari: oraliq iste'molga 200, mehnat haqiga 150, bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar 50 birlik bo'lsin. Bunda fabrikaning asosiy baholardagi yalpi mahsuloti qiymati (YAM) quyidagicha hisoblanadi. $YAM=200+150+50+100=500$.

YAM ko'rsatkichining ahamiyatini e'tiborga olgan holda, uni iqtisodiyotning turli sektor va tarmoqlarida hisoblash usullari bilan yaqindan tanishib chiqamiz.

Iqtisodiyotning turli tarmoq va sektorlarida yalpi ishlab chiqarish (YAICH) ko'rsatkichini hisoblash metodlari turlicha. Ayniqsa, xizmat ko'rsatish va moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, bozor va nobozor ishlab chiqarish sohalarida bu ko'rsatkichni hisoblash metodlari bir-biridan tubdan farq qiladi. Quyida iqtisodiyotning turli sektorlarida YAICH ko'rsatkichini hisoblash usullarini ko'rib chiqamiz.

Nomoliya korxonalarini sektoriga kiruvchi tovar ishlab chiqaruvchi korxonalar va tashkilotlar YAICH ko'rsatkichi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$R = S + Z, \quad (1) \text{ bu formulada:}$$

R - yalpi ishlab chiqarish (yalpi mahsulot);

S - sotilgan mahsulot va xizmatlar qiymati;

Z - tayyor mahsulot zaxirasining va tugallanmagan ishlab chiqarishning o'zgarishi.

Tayyor mahsulot zaxirasining o'zgarishi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Z = Z_1 - Z_0, \quad (2) \text{ bu formulada:}$$

Z_1 - zaxiradagi mahsulotning davr oxiridagi qiymati;

Z_0 - zaxiradagi mahsulotning davr boshidagi qiymati.

Yuqorida keltirilgan formulalardan foydalanilganda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim: 1) ma'lumki bu sektordagi korxonalar tovar yoki xizmatlar ishlab chiqaradilar. Tovarlar moddiy ne'mat bo'lgani uchun ularni saqlash mumkin. Tovarlar ishlab chiqarish va sotish davrlari har doim ham bir davrga mos kelavermaydi. Shuning uchun, YAICHni hisoblaganda zaxiraning o'zgarishini hisobga olish kerak. Xizmatlar esa, moddiy emas. Ularni saqlab bo'lmaydi. YA'ni xizmatlar zaxirasi bo'lmaydi. Odatda xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish davri bir vaqtga to'g'ri keladi. 2) MHTda ishlab chiqarish natijalarini baholash iqtisodiy jarayon yuz bergan vaqtda va shu davrdagi bozor baholarida amalga oshirilishi talab etiladi. Shuning uchun YAICH ko'rsatkichini hisoblashda tovarni sotilgan vaqtidagi emas ishlab chiqarilgan vaqtidagi baholarda hisoblash kerak. Ayniqsa, inflyatsiya

jarayonlari yuqori bo'lgan davrlarda (yoki mahsulotni uzoq davr mobaynida saqlanib qolishi natijasida uning sifati pasayishi yoki ortishi mumkin va natijada mahsulotning bahosi kamayishi yoki ortishi mumkin) YAICHni ishlab chiqarish va sotish davrlaridagi qiymatida farq katta bo'ladi. Bu farq MHTda holding foydasi(yoki zarari) deb yuritiladi. Bunday holatlarda zaxiradan sotishga olingan tayyor mahsulotning baholar o'zgarishi hisobiga hosil bo'lgan qo'shimcha (holding foydasi) yoki yo'qolgan qiymat (holding zarari) miqdorini quyidagi formula orqali hisoblash tavsiya etiladi:

$$X = L - M, \quad (3) \quad \text{bu formulada:}$$

X - holding foydasi(+) yoki zarari(-);

L - zaxiradan sotishga olingan tovarning zaxiradan olgan vaqtdagi baholardagi qiymati;

M - zaxiradan sotishga olingan tovarning zaxiraga jo'natilayotgan vaqtdagi bahodagi qiymati;

Inflyatsiya miqdori yuqori bo'lgan holatlarda YAICH ko'rsatkichini hisoblashda (3) formulani qo'llash mumkin. Buning uchun (1) formula bilan aniqlangan YAICH ko'rsatkichidan holding foydasi X ni ayirib tashlaymiz va natijada quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$R = S + Z - X, \quad (4)$$

Shu o'rinda shuni aytish joizki, (3) formuladan foydalanganda holding foydasi plyus ishora bilan, holding zarari esa minus ishora bilan chiqadi. SHu munosabat bilan, holding foydasi (1) bilan aniqlangan YAICH ko'rsatkichidan ayirilgan, holding zarari esa qo'shib qo'yilgan bo'ladi. YUqorida aytilganlarni quyidagi misolda ko'ramiz. Misolda yuqorida ishlatilgan belgilardan foydalanamiz. Kuzatilayotgan (T) davrda korxonada 100 birlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Bu davrda mahsulot bahosi 10 so'mdan bo'lgan. SHu davrda sotilgan mahsulot miqdori 150 birlik, yoki $S = 150 \cdot 10$; Zaxiradan 50 birlik mahsulot olinganligini hisobga olsak, zaxiraning boshlang'ich va shu davrning oxiridagi holati quyidagicha bo'ladi:

$$Z_0 = 200 \cdot 5; Z_1 = 150 \cdot 5;$$

Berilganlardan L, M va X larni topamiz:

$$L = 50 \cdot 10 = 500; M = 50 \cdot 5 = 250;$$

$$X = L - M = 500 - 250 = 250.$$

Topilganlarni (2) va (1)ga qo'yamiz:

$$Z = Z_1 - Z_0 = 750 - 1000 = -250;$$

$$R = S + Z - X = 1500 + (-250) - 250 = 1000;$$

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, YAICH hajmi 1000ga teng, zaxiraning o'zgarishi -250 ga teng, holding foydasi 250ga teng. Agarda (1) formulani to'g'ridan-to'g'ri qo'llaganimizda YAICH hajmi $(1500 - 250) = 1250$ ga teng bo'lar edi. Bu esa YAICH hajmini to'g'ri ifodalamaydi, Chunki bu

ko'rsatkich xolding foydasi (250) hisobiga yalpi mahsulotni 250 miqdorga ko'p qilib ko'rsatyapti.

Moliya korxonalari sektoriga kiruvchi korxonalarining YAICH ko'rsatkichini (1) formula bilan hisoblab bo'lmaydi. Bank tashkilotlarining asosiy faoliyati moliya resurslarini ma'lum bir foiz stavkasida olib, yig'ilgan mablag'larni boshqa birliklarga olingan stavkadan yuqoriroq bo'lgan stavkada kredit sifatida berishdan iborat. Bunga ko'ra, ularning asosiy faoliyati bo'yicha YAICH ko'rsatkichi olingan kreditlarga to'langan va berilgan kreditlar uchun olingan foizlar o'rtasidagi farqdan iborat. Uni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$R = R_1 - R_0, \quad (5)$$

bu formulada:

R- bank tashkilotlarining YAICH ko'rsatkichi;

R₁- banklar tomonidan qarz va kredit berganligi uchun olgan daromad (foiz)lari miqdori;

R₀ - banklar tomonidan olingan resurslar uchun to'langan xarajat(foiz)lar miqdori.

Formuladan ko'rinib turibdiki, banklarning o'z mablag'laridan qarz va kredit berib turganligidan oladigan foiz daromadlari va boshqa tushumlar (5) formulada hisobga olinmaydi. Bu daromadlar va tushumlar MHTda mulkdan olingan daromad hisoblanadi va YAICH hajmiga qo'shilmaydi. Chunki banklarning YAICH ko'rsatkichi, risolaga ko'ra, ularning vositachilik faoliyatlarining natijasini xarakterlovchi ko'rsatkichdir. Banklarning asosiy vazifasi bo'sh moliya resurslarini topib, jamlab iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratligini nazarga olsak, (5) formula ularning asosiy faoliyat natijasini to'g'ri ifodalaydi.

Shuni aytish lozimki, banklar yuqorida aytilgan faoliyatdan tashqari mijozlarga qo'shimcha turli xil moliyaviy xizmatlar ko'rsatadilar. Ularga misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin: - mijozning buyurtmasiga ko'ra pul o'tkazmalarini hisobdan-hisobga o'tkazish, qimmatli qog'ozlarini saqlash, valyutani almashtirish va boshqa moliyaviy xizmatlar. Ularning bu xizmatlari evaziga olgan daromadlari ham YAICH ko'rsatkichi sifatida hisobga olinadi.

Xulosa qilib aytganda, bank muassalarining yalpi mahsuloti foizlar o'rtasidagi marjadan va boshqa ko'rsatilgan moliyaviy xizmatlar yig'indisidan iborat.

Moliya korxonalari sektoriga kiruvchi sug'urta korxonalarining YAICH ko'rsatkichi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$R = R - K + Q - N, \quad (6)$$

bu formulada:

R - sug'urta korxonalarining YAICH ko'rsatkichi;

R - sug'urta korxonalariga to'langan sug'urta badallari;

K - sug'urta korxonasi tomonidan to'langan sug'urta qoplamasi;

Q - sug'urta korxonasining sug'urta rezervlarini investitsiya jarayonlariga jalb etib, olgan foizlari;

N - sug'urta texnik rezervlarining o'zgarishi.

2. MHTda yalpi ishlab chiqarish hajmini baholash qoidalari.

YaICH ko'rsatkichini hisoblash qoidalari, yuqorida keltirilgan qoidalardan tubdan farq qiladi. Bu birliklar o'z faoliyati natijalarini bozorda sotmaydilar. Chunki, bu tashkilotlarda moddiy ne'mat (mahsulot)lar yaratilmaydi va o'z navbatida mahsulotlar zaxirasi ham yo'q. Ular bepul kollektiv va individual nobozor xizmatlar ko'rsatadilar. Bu birliklarning YaICH ko'rsatkichi ularning faoliyatini yuritishga sarf qilingan xarajatlari yig'indisi miqdorida aniqlanadi. Bu xarajatlar quyidagilardan iborat:

- oraliq iste'mol uchun sarf qilingan mahsulotlar va xizmatlarning bozor baholaridagi qiymati;

- faoliyat yuritishiga ketgan mehnat haqi xarajatlari miqdori;

- ishlab chiqarishni yuritish uchun to'langan soliqlar miqdori;

- asosiy ishlab chiqarish vositalarini tiklash uchun ajratilgan ajratmalar (asosiy kapitalning iste'moli).

Shuni ta'kidlash lozimki, agarda bu ikki sektorga kiruvchi birliklar o'zlariga qarashli ish joyida faoliyat ko'rsatsalar, ularning YAICHga shartli ravishda hisoblangan ijara xarajatlari qo'shib qo'yiladi¹¹. SHartli ijara xarajatlari miqdori egallab turgan ish joyini amaldagi bozor baholarida ijaraga olinganda to'lanishi lozim bo'lgan miqdorda hisoblanadi.

Ayrim hollarda, yuqorida keltirilgan nobozor xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar xizmatlari evaziga ma'lum miqdorda (odatda xizmat qiymatidan kam) haq olishlari va ayrim mahsulotlarni sotishlari mumkin. Masalan: bolalar bog'chalari ota-onalardan bolalari bog'chaga borgani uchun qisman haq (lekin bu to'langan haq bolalarning bog'chada bo'lgani uchun hamma xarajatni to'la qoplamaydi) oladilar. Kutubxonalar kitobni uyga berganligi uchun haq oladilar. Bundan tashqari muzeylar esdalik mahsulotlari (suvenir) sotishi mumkin. Bu amaliyotlardan tushgan mablag'lar YaICHga qo'shilmaydi. Bu birliklar ma'lum daromadga ega bo'lishlariga qaramay, YaICH miqdori bu birliklarning faoliyatlarini yuritishga ketgan sarf-xarajatlarning umumiy miqdori sifatida hisoblanadi.

Agarda davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi sektorga kiruvchi birliklar bir vaqtning o'zida qo'shimcha nobozor ishlab chiqarish amaliyoti bilan shug'ullansalar, ular shartli ravishda ikkita hisobot birligiga ajratiladilar. Ularning nobozor va bozor faoliyatlari natijalari alohida hisoblanib, mos ravishda bozor faoliyatlari natijasi nomoliya korxonalar sektori tarkibida hisobga

---

¹¹Bu sektorlarga kiruvchi birliklar o'zlari egalik qilayotgan ish joyi, binolarda yoki ijaraga olingan joylarda faoliyat ko'rsatib, ijara xaqi to'laydilar. Ularning faoliyatlari natijalarini yagona mezonda, uslubda o'lchash uchun, o'z ish joylarida faoliyat ko'rsatayotgan birliklar uchun shartli ijara xaqi hisoblanadi.

olinadi. Bu holda nobozor ishlab chiqarish miqdori korxonaning umumxarajatlaridan bozor ishlab chiqarishdan olingan daromadni ayirish orqali topiladi.

Milliy iqtisodiyotda uy xo'jaliklari (UX) juda katta o'rin tutadi. Chunki, har bir davlatning pirovard maqsadi xalqning farovon turmushini ta'minlashga qaratilgan. UXni MHTda iste'molchi va ishlab chiqaruvchi sifatida qaraladi. Uning iqtisodiy faoliyatini 2ga bo'lish mumkin: o'z iste'moli va boshqa iste'molchilar uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish. Ma'lumki, UXda oila va oila a'zolarining o'zlari va oila a'zolariga ko'rsatgan xizmatlari MHTda ishlab chiqarish sifatida qaralmaydi. Lekin, UX tomonidan o'z iste'moli va bozor uchun ishlab chiqargan tovarlar ishlab chiqarish sifatida qaraladi. Chunki, ishlab chiqarilayotgan tovarlarni o'z iste'moli yoki bozor uchun ekanligini chegaralash qiyin. Masalan: oila tomorqasida oila iste'moli uchun kartoshka yetishtirdi va 200 kg kartoshka oldi. Olingan hosil mo'jallanganidan 50 kg ortiq chiqdi. 50 kg, oila iste'molidan ortiqcha, mahsulot bozorda sotildi. Shuning uchun, UXning quyidagi iqtisodiy faoliyatlari, o'zi yoki bozor uchun bo'lishidan qat'iy nazar, ishlab chiqarish sifatida qaraladi:

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazish va ularni saqlash. Har xil meva va ziravorlarni, o'rmon mahsulotlarini (do'zana, dorivor o'tlar, isiriq va h.k.) yig'ish. Daraxtlarni kesib yog'och va o'tin tayyorlash. Asalchilik, ovchilik va baliq tutish;

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, teri tayyorlash, go'shtli va mevali konservalar, qazi tayyorlash, tuzlamalar, murabbo va kompotlar, meva qoqilari, yog'juvozlarda yog' olish, tort, pechen'e, qandolat mahsulotlari va turli pishiriq (non, somsa, patir, xasip va h.k.)lar tayyorlash va sotish, sut mahsulotlarini tayyorlash (saryog',suzma, qatiq, pishloq, qurt va h.k.), vino, pivo, spirt tayyorlash, savatchalar va har xil uy jixozlarini to'qish va boshqalar;

- har xil kiyim kechaklarni to'qish, tikish, oyoq kiyimlarini (tufli, maxsi, kovush va h.k.) tikish, o'ymakorlik ishlari, uy jixozlarini tayyorlash, mebel' tayyorlash, beshik va belanchaklar yasash va boshqalar.

Sirasini aytganda, yuqorida keltirilgan UXlarining ishlab chiqarish faoliyatlarini yana davom ettirish mumkin. Chunki ularning faoliyatlari ko'p qirrali va rang barang. O'ylaymizki, keltirilganlardan UXlarning ishlab chiqarish faoliyatlarining chegarasini bilib olish uncha qiyin emas.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, yana quyidagi holatlarni ta'kidlab o'tishni zarur deb hisoblaymiz:

- aholining o'zi tomonidan o'z uyini mayda ta'mirlash, dekorasiya holatini o'zgartirish bilan bog'liq kichik hajmdagi ishlar ishlab chiqarish sifatida qaralmaydi.

Lekin, bunday ishlarning ko'lami katta bo'lsa (uyni yangitdan suvash, bo'yash, tomini yangilash, yangi xonalar qurib kengaytirish kabi), bu holda bu ishlar ishlab chiqarish sifatida qaralib, UXning YAICH ko'rsatkichiga qo'shiladi;

- ko'p mamlakatlarda turar joylar asosan xususiy shaxslar (uy egalari)ga tegishli bo'lgani uchun, aksariyat aholi uylarda uy haqi (ijara) to'lab turadilar. Uy egalarning

uyni ijaraga berib turganliklari, MHTda uy egalarining uy xo'jaligiga ijara xizmati ko'rsatish deb talqin etiladi. Ijara xizmati esa, har doim ishlab chiqarish deb qaralgan. Shu munosabat bilan, MHTda o'z uylarida istiqomat qiluvchi uy xo'jaliklari uchun *shartli ravishda* ijara xizmati ko'rsatilgan deb hisoblanib, *shartli ijara haqi* ishlab chiqarish hajmiga qo'shib qo'yiladi;

- uy xo'jaligida (oilada) bajarilayotgan ishlar oila a'zolaridan boshqa shaxslar (yollangan uy xizmatchisi, bog'bon, shofyor va h.k.) tomonidan bajarilsa, xizmatning katta-kichikligidan qat'iy nazar (uy xo'jaligining xarajati miqdorida) ishlab chiqarish sifatida qaraladi.

Biz yuqorida mamlakat iqtisodiyotining turli tarmoq va sektorlarida yalpi ishlab chiqarish hajmini hisoblash usullari ustida qisqacha to'xtaldik. Ma'lumki, YaICH ko'rsatkichi orqali korxonalar, iqtisodiyotning tarmoq va sektorlari, hamda butun mamlakat iqtisodiyotining qanday rivojlanayotganligi to'g'risida to'la tasavvur hosil qila olmaymiz. Chunki, YaICH ko'rsatkichi o'z tarkibida ishlab chiqarish hajmlarini takror-takror hisobga oladi. Masalan: nonvoyxona YaICHni hisoblaganda non mahsulotini ishlab chiqarish uchun kerak bo'ladigan un, yog', achitqi (xamirturush), energiya resurslari va h.k.lar qiymati ham nonvoyxona YAICH hajmida va shu mahsulotlarni ishlab chiqargan korxonalarining ham YAICH hajmida hisobga olingan. Aslida, non ishlab chiqarish uchun sarf qilingan un va boshqa mahsulotlar boshqa korxonalar tomonidan yaratilgan qiymatdir. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, nonvoyxonaning iqtisodiy faoliyatini qanday kechayotganligini to'g'ri aniqlash uchun nonvoyxona YAICH ko'rsatkichidan boshqa korxonalar tomonidan qo'shilgan *ulushni* ayirib tashlash lozim. MHTda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol (ishlatilgan) tovar va xizmatlar qiymati *oraliq iste'mol* (OI) deyiladi. Keltirilgan misolda, non mahsulotini ishlab chiqarish uchun ishlatilgan un va boshqa mahsulotlar qiymati OI bo'ladi.

Umuman aytganda, OIga ishlab chiqarish mobaynida ishlatilgan xom ashyo, butlovchi materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya, mayda asbob-uskuna (asosiy fondlar (kapital) xarajatlaridan tashqari) xarajatlari, nomoddiy xizmatlar (reklama, auditorlik va yuridik xizmat va h.k.) xarajatlari va shu kabi xarajatlardan (ishlab chiqarish maydonlari, mashina va stanoklarni arenda xarajatlari) iborat. OIga asosiy kapitalning iste'moli (amortizatsiya) xarajatlari kirmaydi.

Oraliq iste'mol oxirgi iste'molchi sotib olgan baholarda, savdo-transport ustamasini qo'shgan holda baholanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, QQS to'lovchi birliklar uchun OI tarkibiga QQS kiritilmaydi ya'ni, OI asosiy baholarda hisoblanadi. QQS to'lamaydigan ishlab chiqaruvchi birliklar uchun, ularning OI ko'rsatkichi QQS qo'shib hisoblanadi.

Oraliq iste'molni hisoblashda, uning tarkibiga kiruvchi tovarlar qaysi narxlarda hisoblanishi muhim ahamiyatga ega. Qoidaga ko'ra, OI tarkibiga kiruvchi tovarlarning qiymati, ularni ishlab chiqarishda ishlatilgan (sotib olingan baholarida

emas) vaqtdagi bozor baholarida hisoblanishi kerak. Chunki, inflyatsiya jarayonlarining yuqori bo'lishi, oraliq iste'molga ishlatilayotgan tovarlarning sotib olish va ishlab chiqarishda ishlatilishi vaqtdagi baholarida ancha farq bo'lishi mumkin. Baholar o'rtasidagi farq natijasida korxonalar holding foydasi oladilar. Holding foydasi korxonaning iqtisodiy faoliyati natijasida hosil bo'lmagani uchun, ishlab chiqarish sifatida hisoblanmasligi kerak. MHTda bu holding foydasini ishlab chiqarish hajmidan ayirib tashlash kerak.

Shuni aytish joizki, bu qoidalarni amaliyotda to'laligicha qo'llash bir qancha qiyinchiliklarni tug'diradi. Jumladan, xolding foydasi yoki zararini, oraliq iste'mol xarajatlarini u ishlatilayotgan vaqtdagi bozor narxlarida hisoblash uchun bu jarayonlarni ifoda etuvchi qo'shimcha ma'lumotlarni topish talab etiladi. Bunday ma'lumotlar buxgalteriya hisobotida foydalanishga tayyor holda bo'lmaganligi uchun, ular milliy hisobchilar tomonidan ekspert baholash usulida hisoblanadi va tegishli asosiy ko'rsatkichlarga tuzatishlar kiritiladi.

Umuman aytganda, korxonalar, mamlakat iqtisodiyotining tarmoq va sektorlari, butun mamlakat miqyosida ishlab chiqarishning o'lchovi - *qo'shilgan qiymat* ko'rsatkichidir. U yalpi usulda yoki sof usulda hisoblanadi. Yalpi usulda YAIM va YAQQ ko'rsatkichlarida "yalpi" so'zini ishlatilishiga asosiy sabab, bu ko'rsatkichlarni hisoblaganda ular tarkibida asosiy kapitalning iste'moli (AKI) ko'rsatkichi qo'shib hisoblanganligidir. Aslida asosiy kapitalning iste'moli (AKI) miqdorini alohida hisoblash tavsiya etiladi. Lekin, amaliyotda bu ko'rsatkichni aniq va MHT talablari asosida hisoblash murakkab masala. Chunki, buxgalteriya hisoblaridagi asosiy kapitalning iste'moli (amortizatsiya)ni hisoblash usuli MHT qoidalariga mos kelmaydi. Buxgalteriya hisoblarida bu ko'rsatkich asosiy fondlarni boshlang'ich (sotib olingan) qiymatlarida, MHTda esa asosiy fondlarni ishlab chiqarishda ishlatilganda yo'qotgan, ya'ni ularni tiklash qiymatlarida (asosiy fondlarni yana o'z holiga keltirib qo'yishga ketadigan xarajat miqdorida) hisoblanadi.

Odatda butun mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarish nazarda tutilganda bu ko'rsatkich Yalpi ichki mahsulot (YAIM) deb yuritiladi. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish schyotida muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, YAICHdan oraliq iste'molni ayirish orqali topiladi. YAICH ko'rsatkichi qanday baholarda (asosiy, ishlab chiqaruvchi) hisoblanishiga qarab, qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi ham o'sha baholarda hisoblangan bo'ladi. Umuman mamlakatda iqtisodiy faoliyat ko'rsatayotgan barcha rezident institutsion birliklarning YAQQ ko'rsatkichlari yig'indisi YAIMga teng. Amaliyotda, YAQQ ko'rsatkichini hisoblashda qo'llanilayotgan baho tizimiga mos ravishda YAIM ko'rsatkichini quyidagi formulalar orqali ifodalash mumkin:

$$YAIM = \Sigma YAQQ + N - S, \quad (7)$$

bu formulada:

Σ YAQQ - mamlakat iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatayotgan barcha rezident institutsion birliklarning YAQQ ko'rsatkichlarining yig'indisi (asosiy baholarda);

N - mahsulot uchun olingan soliqlar yig'indisi;

S - mahsulot uchun to'langan subsidiyalar yig'indisi.

Agarda YAQQ ishlab chiqaruvchilar baholarida hisoblangan bo'lsa, u holda quyidagi munosabat o'rinli bo'ladi:

$$YAIM = \Sigma YAQQ + QQS + U, \quad (8)$$

bu formulada:

Σ YAQQ - mamlakat iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatayotgan barcha rezident institutsion birliklarning YAQQ ko'rsatkichlarining yig'indisi (ishlab chiqaruvchilar baholarida);

QQS - qo'shilgan qiymat soliqlari yig'indisi;

U - mamlakat bo'yicha sof import (eksport-import) soliqlari;

Agarda AKIni to'g'ri hisoblab, YAIMdan chegirib tashlansa, hosil bo'lgan miqdor sof ichki mahsulot (SIM) deyiladi. O'z navbatida YAQQ ko'rsatkichi sof qo'shilgan qiymat (SQQ) deb ataladi. Sof ichki mahsulot asosiy kapitalning davr boshidagi qiymatini saqlagan holda mamlakatda yangitdan yaratilgan tovar va xizmatlarning bozor baholaridagi miqdorini ifodalaydi.

3. MHTda qo'llanadigan baho turlari va ularni o'zaro bog'liqligi.

Operatsiyalar ular sodir bo'lgan davrdagi bozor baholarida qayd etiladi. Bozor baholari talab va taklifdan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Iqtisodiyotda bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar keng qamrovli bo'lib, unda bir qancha ishtirokchilar ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi sifatida qatnashadilar. Tovarni ishlab chiqarishdan to iste'molchiga etib borguncha uning ishlab chiqaruvchidagi, sotuvchidagi va sotib oluvchidagi baholari turlicha bo'lishi mumkin. Chunki, mahsulot ishlab chiqaruvchidan boshqa birliklarga sotilayotganda mahsulot narxiga keyinchalik, mahsulot uchun soliqlar, transport va savdo ustamaları qo'shib, mahsulot iste'molchiga yetib borguncha uning narxi o'zgarib boradi.

Shu sababli, bu jarayonlarni hisobga olishda qayta hisoblarga yo'l qo'ymaslik va ularni o'zaro muvofiqlashtirish yagona baholash tizimini ishlab chiqishni talab etadi.

MHTda iqtisodiy jarayonlarni hisobga olishda, omil bahosidan, asosiy bahodan, ishlab chiqaruvchining bahosidan va sotib oluvchi (iste'molchi) bahosidan foydalanish mumkin. Bu baholarning tarkibi va biridan ikkinchisini keltirib chiqarish tartibi quyidagi sxemada keltirilgan:

MHTda baholar tizimi

Oraliq iste'mol	Omil bahosi	Asosiy baho	Ishlab chiqaruvchi bahosi	Sotib oluvchi (iste'molchi) bahosi
Mehnat haqi				
Yalpi foyda				

Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar				
Mahsulot uchun sof soliqlar				
Savdo-transport ustamasi				

Bu baholarning tarkibini chuqurroq bilish bir bahodan ikkinchisiga o'tishda katta ahamiyatga ega. SHu sababli bu baholarni tashkil qiluvchi omillarga to'xtalib o'tamiz.

Omil bahosi tarkibiga ishlab chiqaruvchi birlikning oraliq iste'molga va ishchi kuchiga qilgan xarajatlari (mehnat haqi) hamda yalpi foyda miqdori kiradi.

Oraliq iste'mol tarkibiga ishlab chiqarishda boshqa ishlab chiqaruvchi birliklardan olib ishlatilgan va ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmatni sotish qiymatiga kiritilgan tovar va xizmatlar miqdori kiradi.

Mehnat haqi tarkibiga ishlab chiqaruvchi birlikning ishchi-xizmatchilarga bergan ish haqi va ish haqi xarakteridagi to'lovlari (qo'shimcha ish haqi, mukofotlar, natura holidagi ish haqi) va majburiy ijtimoiy sug'urta to'lovlari kiradi.

Yalpi foyda – ishlab chiqaruvchi birlikning ishlab chiqarishdan olgan yalpi foydasidan iborat.

Asosiy baho omil baho bilan *bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar* yig'indisidan iborat.

Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar ishlab chiqaruvchi birlikning bevosita ishlab chiqarish uchun to'lagan soliqlaridan davlatdan olgan subsidiyalarni ayirish natijasida topiladi.

Ishlab chiqaruvchi bahosi asosiy baho bilan *mahsulotlar uchun sof soliqlar* yig'indisidan iborat.

Mahsulotlar uchun sof soliqlar ishlab chiqaruvchi birlikning *mahsulot uchun to'lagan soliqlaridan shu turdagi subsidiyalarni chegirish natijasida topiladi.*

Iste'molchi bahosi ishlab chiqaruvchi bahosi bilan *savdo-transport ustamasi* yig'indisidan iborat.

Savdo-transport ustamasi savdo va transport tashkilotlarining tovarni iste'molchiga yetkazishdagi xizmatlari uchun oladigan qiymat miqdoridan iborat.

4. YaIM – MHTning asosiy ko'rsatkichi sifatida va uni o'ziga xos jihatlari.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi tarmog'i keng qamrovli, rangbarang tovar va xizmat ko'rsatish faoliyatlarini o'zida mujassamlantirgan. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi tarmog'ida bir hisobot davrida (oy, chorak, yil) iste'molchi talabini qondiradigan tayyor xolatda ishlab chiqarib bo'lmaydi. YA'ni, tayyor mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni har doim ham bir hisobot davrida yakunlanmaydi, u bir necha hisobot davrlariga cho'zilishi mumkin. Masalan, bug'doy urug'i kuzda sepildi, mahsulot

keyingi yilning yozida yig'ib olinadi. Chorva mollarini go'shtga topshirish uchun bir necha yillar kerak bo'ladi. Bunday xolatlarda, ishlab chiqarishning oxirgi - mahsulot tayyor bo'lgan davridan oldingi hisobot davrlarida ishlab chiqarish hajmini o'lchash, ya'ni yalpi mahsulot qiymatini hisoblashda muayyan qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Odatda, mahsulot tayyor bo'lmagan davrlardagi ishlab chiqarishni **tugallanmagan ishlab** chiqarish deyiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni hisobga olish tartib qoidalarini dehqonchilik va chorvachilik quyi tarmoqlari misolida bayon etamiz.

Dehqonchilik. Bu tarmoqda tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini hisoblashda *xarajatlar usulidan* foydalanamiz. Xarajatlar usulining mohiyati quyidagicha. Unga ko'ra, yalpi ishlab chiqarish hajmi hisobot davrida ishlatilgan tovarlar va xizmatlar qiymati (OI), mehnat haqi (MX) va o'rtacha (shartli) hisoblangan foyda (SHF) ko'rsatkichlarining yig'indisidan iborat.

$$YAICH = OI + MH + SHF, \quad (9)$$

bu erda,

OI - hisobot davrida ishlatilgan tovarlar va xizmatlarning qiymati;

MH - ishchi-xizmatchilarga yozilgan ish haqi, qo'shimcha va mukofotlar, majburiy sug'urta fondlariga ajratmalar;

SHF - shartli foyda.

Shartli foyda quyidagicha hisoblanadi:

- o'tgan davr(yil)dagi ma'lumotlardan foydalanib, bir birlik oraliq iste'mol va mehnat haqiga to'g'ri keladigan foyda (normasi) miqdori (FN) topiladi¹².

- topilgan foyda normasini hisobot davri uchun hisoblangan oraliq iste'mol va mehnat haqi yig'indisiga ko'paytiriladi. Topilgan miqdor shartli foyda bo'ladi.

$$SHF = (OI + MX) \times FN / 100; \quad (10)$$

Yuqorida keltirilgan fikrlarni paxta xom ashyosini (bundan keyingi matnlarda qisqacha - paxta deb yuritamiz) yetishtiruvchi fermer xo'jaligi misolida ko'rib chiqamiz. Shuni alohida aytish lozimki, fermer er solig'i to'laydi. Bu soliq bevosita ishlab chiqarish uchun soliq hisoblanadi va YAICH tarkibiga kiradi. Bu soliq fermerga birlashtirilgan ekin maydoniga nisbatan belgilanadi va hamma davrlar uchun bir xil miqdorda bo'ladi. Keltirilayotgan misol murakkab bo'lib ketmasligi uchun bu omilni hisobga olmaymiz. Bundan tashqari, fermer xo'jaligi qo'shilgan qiymat solig'i to'lamaganligi uchun, hisoblarda oraliq iste'mol tarkibiga kiruvchi materiallar va xizmatlar qiymati qo'shilgan qiymat solig'i qo'shib hisoblangan, deb hisoblaymiz.

Misolida hisobot davri o'lchov birligi sifatida - chorakdan, pul o'lchov birligi sifatida - mln.so'mdan foydalanamiz.

Paxtani yetishtirish, hosilini terib topshirish bir necha hisobot davrlarida amalga oshiriladi. SHuni e'tiborga olib quyidagi ma'lumotlardan foydalanamiz.

---

¹²Foyda normasi foizlarda hisoblanadi. Foyda normasini topish uchun, o'tgan yildagi foyda ko'rsatkichini mehnat xaqi va oraliq iste'mol ko'rsatkichlari yig'indisiga bo'lib, 100ga ko'paytiriladi.

Fermer xo'jaligi 2008 yilda 100ga erda paxta yetishtirgan. Ja'mi 250 tn paxta sotgan. Uning umumiy qiymati 50 mln.so'm bo'lgan. Oraliq iste'molga xarajatlar - 25, mehnat haqi - 20, foyda - 5.2. Fermer xo'jaligi 2009 yilda 110 ga erda paxta yetishtirish bo'yicha dehqonchilik ishlarini boshlagan. Erni tekislash, xaydash ishlari 2008 yilning oxirgi choragida bajarilgan. Bu ishlarni bajarish uchun ja'mi 3 birlik sarf xarajat bo'lgan. SHu jumladan: 2.5 - oraliq iste'molga, 0.5 mehnat haqiga sarf bo'lgan.

Fermer xo'jaligining 2009 yil ma'lumotlariga ko'ra, 1-chorakda bajarilgan ishlarga ja'mi 2 birlik, shu jumladan oraliq iste'molga - 1.8, mehnat haqiga - 0.2 birlik sarf qilingan. Asosiy kapitalning iste'moli (AKI) 0.05 ga teng.

2-chorakda bajarilgan ishlarga ja'mi 10 birlik, shu jumladan oraliq iste'molga - 6, mehnat haqiga - 4 birlik sarf qilingan. O'tgan uch chorakda paxta mahsuloti sotilmagan. Asosiy kapitalning iste'moli (AKI) 0.1 ga teng.

3-chorakda bajarilgan ishlar jami 20 birlik, shu jumladan, oraliq iste'molga - 10, mehnat haqiga - 10 birlik sarf qilingan. Bu chorakda 120 tn paxtani 26 birlikka sotgan. Asosiy kapitalning iste'moli (AKI) 0.1 ga teng.

4-chorakda bajarilgan ishlar jami 28 birlik, shu jumladan, oraliq iste'molga - 12, mehnat haqiga - 16 birlik sarf qilingan. SHu jumladan, keyingi yil hosili uchun oraliq iste'molga 3, mehnat haqiga 1 birlik sarf qilingan. Asosiy kapitalning iste'moli (AKI) 0.1 ga teng. Bu chorakda 180 tn paxtani 40 birlikka sotgan. Barcha ishlab chiqarilgan paxta mahsuloti sotilganligi uchun zaxirada mahsulot qolmagan.

5-MAVZU. BIRLAMCHI DAROMADLARNI TAQSIMLASH HISOBLAMALARI

Reja:

1. MHTda daromad tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.
2. MHTda qo'llanadigan daromad ko'rsatkichlari.
3. Ishlab chiqarishdan olingan daromad va uning shakllari.
4. Daromadlarni hosil qilish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
5. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
6. Mulkdan olingan daromad va uning shakllari.

1. MHTda daromad tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.

Iqtisodiyotda qatnashuvchi birliklar o'z faoliyatlarini yuritishi uchun ma'lum bir daromad manbasiga ega bo'lishlari mumkin. Mablag'siz iqtisodiy faoliyat yuritish mushkul. Har turdagi institutsion birliklar uchun daromad manbai turlicha bo'ladi. Masalan, bozor uchun tovar va nomoliyaviy xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonaning asosiy daromad manbai shu tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushumlardan,

mulkdan olgan daromadlaridan¹³ va transfertlardan iborat bo'lishi mumkin. Bir qarashda bu daromadlarning hammasi shu korxonanikidek ko'rinadi. Aslida esa, korxonalar yaratgan daromadlarining bir qisminigina o'z ixtiyorida qoldirishi va o'zi xohlaganday ishlatishi mumkin. Ya'ni, korxonalar daromadining ko'p qismi boshqa birliklarga tegishli ekanligini yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, ish haqi ishchilarniki, soliqlar davlat boshqaruv idoralariniki, ishlab chiqarishda ishlatilgan tovar va xizmatlar sarfi esa shu tovar va xizmatlarni ishlab chiqargan ishlab chiqaruvchi birliklarniki. Bundan, shunday xulosa qilish mumkinki, har qanday tushumlar ham shu birlikning daromadi bo'lavermaydi.

2. MHTda qo'llanadigan daromad ko'rsatkichlari.

MHTda daromadlar quyidagi turlarga bo'linadi:

- birlamchi daromadlar;
- ixtiyordagi daromadlar;
- o'zgartirilgan ixtiyordagi daromadlar.

Birlamchi daromadlarga iqtisodiy birliklarning ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashganliklari uchun va mulkdan olgan daromadlariga aytiladi. Birlamchi daromadlar tarkibiga ish haqi, soliqlar va subsidiyalar, foyda va aralash daromad, olingan foizlar va dividendlar kiradi.

Ixtiyordagi daromadlar tarkibiga birlamchi daromadlar va joriy transfertlar saldosi kiradi.

O'zgartirilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi davlat boshqaruv idoralari, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar va uy xo'jaliklari sektorlariga xos bo'lgan ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich, yuqorida sanalgan sektorlar "ixtiyordagi daromad" ko'rsatkichlarini natijada holdagi transfert operatsiyalari hisobiga o'zgarishini ifodalaydi (7-bobga qarang).

Iqtisodiyotda ishlab chiqaruvchi birliklar o'rtasidagi ayirboshlash operatsiyalarida bir birlik uchun daromad hisoblangan operatsiya ikkinchi birlik uchun sarf-xarajat hisoblanadi yoki aksincha bir birlik sarf-xarajat qilsa, ikkinchi birlik uchun daromad hisoblanadi. Demak, daromadlar bilan sarflar bir vaqtda sodir bo'ladi va ikkala birlik shartlarida alohida - alohida operatsiya sifatida qayd etiladi.

3. Ishlab chiqarishdan olingan daromad va uning shakllari

Bu shartda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish mobaynida yaratilgan birlamchi daromadlarning ichki iqtisodiyot va tashqi dunyo sektorlari o'rtasida

---

¹³Ish o'rinlari (masalan fermalar) odatda turgan yeri bilan birgalikda ijara beriladi. Bunday holatlarda iloji bo'lsa er rentasi miqdori alohida hisoblanadi. Chunki renta mulkdan olingan daromad, ijara esa xizmat (ya'ni ishlab chiqarish) hisoblanadi. Buning iloji bo'lmasa, erning qiymati uy-joynikidan ko'p bo'lsa ijara summasining hammasi renta yoki aks holda ijara xizmati sifatida qaraladi.

taqsimlanishi jarayoni ko'rsatiladi. Schyot mamlakat miqyosida va iqtisodiyot sektorlari uchun tuziladi.¹⁴

Birlamchi daromad deganda - institutsion birliklarning boshqa birliklarning iqtisodiy faoliyatida bevosita va bilvosita (moliyaviy va ishlab chiqarilmagan aktivlari bilan) qatnashganliklari natijasida ega bo'ladigan daromadlarini tushunamiz.

Birliklarning iqtisodiy faoliyatida bevosita qatnashishlari quyidagi belgi va sifatlar bilan xarakterlanadi: ishlab chiqarishni tashkil qiluvchi va yurituvchi sifatida, yollanma mehnatchi sifatida, iqtisodiy faoliyat yuritish uchun huquqiy bazani yaratuvchi va infratuzilmani shakllantiruvchi sifatida.

Birliklarning iqtisodiy faoliyatida bilvosita qatnashishlari quyidagi belgi va sifatlar bilan xarakterlanadi: o'z aktivlari bilan ishlab chiqaruvchi birlikning ustav kapitalini shakllantirishda qatnashish, moliya mablag'larini kelishilgan muddatga berish, asosiy vositalarni moliyaviy lizing asosida berish, birlikning aksiyalariga va qimmatli qog'ozlariga ega bo'lish, ishlab chiqarilmagan aktivlarni berish va sug'urta polislariga ega bo'lish.

Birlamchi daromadlar tarkibiga mehnat haqi, sof soliqlar, foyda, aralash daromad va mulk uchun daromad kiradi.

Quyida birlamchi daromadlarni xarakterlovchi ko'rsatkichlarning ma'nosini yoritishga harakat qilamiz.

Mehnat haqi uy xo'jaligi sektorining birlamchi daromadi hisoblanadi. Mehnat haqi ko'rsatkichi bu schyotda mamlakatdagi barcha rezident birliklarining mamlakat iqtisodiy hududida va tashqarisida ishlab chiqarishda ko'rsatgan faoliyatlari natijasida olgan mehnat haqlarining (ish haqi, mukofotlar, qo'shimchalar soliqlar, majburiy sug'urta badallari va fondlarga to'lovlar bilan) yig'indisidan iborat. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, bu ko'rsatkich daromadlarning shakllanishi schyotidagi mehnat haqi ko'rsatkichidan farq qiladi. Chunki, daromadlarning shakllanishi schyotida mehnat haqi mamlakat iqtisodiyotida ishlab chiqarishda qatnashgan rezident va norezident birliklarning mehnat haqi yig'indisidan iborat edi.

Sof soliqlar davlat boshqaruv idoralari sektorining birlamchi daromadi hisoblanadi. Sof soliqlar ikki qismdan: soliqlar va subsidiyalardan iborat.

Soliqlar institutsion birliklar tomonidan davlat birliklariga majburiy ravishda to'lanadigan to'lovlardir.

Subsidiyalar esa davlat tomonidan institutsion birliklarga ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladigan to'lovlardan iborat. Subsidiyalar o'z xarakteriga ko'ra mamlakatning (davlat boshqaruv idoralari sektorining) birlamchi daromadlari hisobidan boshqa sektorlarga berilgani uchun minus ishora bilan

---

¹⁴ Yirik korxonalar va tarmoqlar uchun, ularning iqtisodiy faoliyatini chuqur tahlil qilish maqsadida, ushbu schyotni tuzish foydadan holi bo'lmaydi.

yoziyadi. Soliqlar va subsidiyalar ayirmasi odatda *sof soliqlar* deb yuritiladi va u davlat boshqaruv idoralari sektorining *birlamchi daromadi* hisoblanadi.

Shuni aytish joizki, hamma soliqlar ham birlamchi daromad bo'lavermaydi (IV-bobning 2-bandiga qarang). Jumladan, daromad va mulk soliqlari (foydadan soliq, daromad solig'i, ishlab chiqarishda foydalanilmagan aktivlardan mulk solig'i), kapital soliqlar (merosga qolgan, sovg'aga berilgan mulkni rasmiylashtirishda to'lanadigan soliq) (davlat tashkilotlariga to'lanishiga qaramay) birlamchi daromad sifatida qaralmaydi. Ular qayta taqsimlash operatsiyalari (joriy yoki kapital transfert) sifatida qayd etiladi.

Xulosa qilib aytganda, davlat boshqaruv idoralarining birlamchi daromadi tarkibiga soliq turlaridan faqat ishlab chiqarish va import uchun soliqlar plyus ishora bilan subsidiyalar minus ishora bilan kiradi.

Ishlab chiqarish va import uchun soliq (subsidiya)lar soliqlar va subsidiyalar tasnifiga asosan ikki qismga bo'linadi:

- a. mahsulot va import uchun soliq (subsidiya)lar;
shu jumladan:
  - mahsulot uchun soliqlar (subsidiyalar);
  - import uchun soliqlar (subsidiyalar)
- b. bevosita ishlab chiqarish uchun soliq (subsidiya)lar.

Mahsulot uchun soliqlar rezident birliklar tovar yoki xizmatni ishlab chiqarganda va uni sotganda mahsulot birligiga nisbatan bevosita va yashirin to'lanishi lozim bo'lgan (to'langan emas) soliqlar miqdoridan iborat. Ular tarkibiga qo'shilgan qiymat, aksiz, mahsulot narxiga ustama va qo'shimchalar va yashirin soliqlar kiradi (IV- bobga qarang).

Mahsulot uchun subsidiyalar rezident birliklariga davlat byudjeti tomonidan tovar yoki xizmatni ishlab chiqarganda yoki uni sotganda mahsulot birligiga nisbatan bevosita va yashirin to'lanishi lozim bo'lgan (to'langan emas) subsidiyalar miqdoridan iborat. Ular tarkibiga bevosita davlat tomonidan berilayotgan va yashirin ko'rinishdagi subsidiyalar kiradi. Ularni mahsulot va import uchun subsidiyalar sifatida guruhlash mumkin. Ularga misol tariqasida, mahsulotni sotganda yoki import qilganda korxonaga davlat tomonidan beriladigan mablag'larni keltirish mumkin.

Bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar rezident institutsion birliklarning ishlab chiqarish faktorlariga to'laydigan to'lovlaridan iborat. Ular tarkibiga er solig'i, ishlab chiqarishda foydalanilgan mulk (asosiy vositalar) solig'i, mehnat resurslariga to'lovlar, foydali qazilma boyliklarini topish maqsadida bajariladigan geologiya-qidiruv ishlari uchun ajratmalar, yakka tartibda faoliyat ko'rsatish uchun patent to'lovlari, obodonlashtirish uchun soliqlar, qurilish ob'ektlari egalaridan olinadigan soliq, import va davlat bojlari, bozorlardan yig'imlar, transport solig'i, o'rmon solig'i va boshqalar kiradi.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, ayrim soliqlar va subsidiyalar amaliyotda operatsiya sifatida yaqqol ko'rinishda bo'lmasligi mumkin, ya'ni ular soliq tashkilotlarida va ishlab chiqaruvchi birliklar hisoblarida qayd etilmagan bo'lishi mumkin. Masalan, paxta tolasi markazlashgan tarzda davlatga tegishli savdo kompaniyalari orqali sotiladi. Bunda paxta tolasini savdo kompaniyalariga etib kelgandagi tola qiymati (narxi) eksportga sotgandagi qiymatdan kam yoki ko'p bo'lishi mumkin. Narxlardagi farq asosida hosil bo'lgan qiymat eksport narxi yuqori bo'lsa musbat qoldiq hosil bo'ladi, aks holda manfiy qoldiq hosil bo'ladi. MHT metodologiyasiga asosan musbat qoldiq mahsulot uchun soliq olingan, manfiy qoldiq esa - mahsulot uchun subsidiya berilgan deb talqin qilinadi. Chunki bu qoldiqlar davlat byudjetiga borib qo'shiladi yoki hosil bo'lgan zarar byudjetdan qoplanadi. Bunday holatlar yuzaga kelganda milliy hisobchilar tegishli hisoblarni amalga oshirib, tegishli hisoblarda o'zgartirishlar kiritishlari lozim.

Sof foyda nomoliya, moliya, davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning birlamchi daromadi hisoblanadi. MHT metodologiyasiga asosan birlamchi daromad sof holda hisoblanishi tavsiya etiladi. Lekin, amaliyotda asosiy kapitalning iste'moli ko'rsatkichini hisoblash qiyin bo'lgani sababli, sof foyda ko'rsatkichi bilan AKI birga qo'shib hisoblanadi. Hosil bo'lgan ko'rsatkich *yalpi foyda* deb yuritiladi. Bu ko'rsatkich, yuqorida zikr etilgan sektorlarning bevosita ishlab chiqarish faoliyatlari natijasida ega bo'lgan daromadlaridan iborat. Nazariy jihatdan qaraganda, uning qiymati daromadlarni shakllanishi schyotidagi saldo ko'rsatkichiga teng bo'ladi.

Aralash daromad uy xo'jaliklariga tegishli nokorporativ korxonalarining birlamchi daromadi hisoblanadi. Ko'rsatkichning "aralash daromad" deb atalishiga asosiy sabab, bu ko'rsatkich tarkibida mehnat haqi va yalpi foyda qo'shib ketgan bo'ladi yoki ularni alohida hisoblash amaliy jihatdan qiyin bo'ladi. Masalan, uy xo'jaligiga qarashli ustaxonada yollangan ishchilar bilan birgalikda uy xo'jaligi a'zolari faoliyat ko'rsatadilar. Yollangan ishchilar ish haqi oladilar, uy xo'jaligi a'zolari esa odatda ish haqi olmaydi. Natijada, bunday korxonalarda foyda ko'rsatkichi tarkibida uy xo'jaligi a'zolari tomonidan olinmagan ish haqi yotga bo'ladi va uni ajratishning zarurati bo'lmaydi. SHu sababli, bunday korxonalarining foyda ko'rsatkichi aralash daromad deb yuritiladi.

Aralash daromadni MHT metodologiyasiga ko'ra sof usulda hisoblash tavsiya etiladi. Lekin, amaliyotda uy xo'jaliklari uchun asosiy kapitalning iste'moli ko'rsatkichini hisoblash qiyin bo'lgani sababli, aralash daromad tarkibida AKI yotgan bo'ladi. SHu sababli, bu ko'rsatkichni *yalpi aralash daromad deb atash metodologik jihatdan to'g'ri bo'ladi*. Bu ko'rsatkich, uy xo'jaligi sektorlarining bevosita ishlab chiqarish faoliyatlari natijasida ega bo'lgan daromadlaridan iborat. Nazariy jihatdan qaraganda, uning qiymati uy xo'jaligi sektorining daromadlarni shakllanishi schyotidagi saldo ko'rsatkichiga teng bo'ladi.

4. Daromadlarni hosil qilish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Bu schyot mamlakat miqyosida, iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari kesimida tuziladi. Schyotni tuzishdan ko'zlangan maqsad, mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot hamda iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatning tarkibini aniqlashdan iborat. SHu bilan birga, schyotdagi ko'rsatkichlar ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha institutsion birliklarning birlamchi daromadlari tarkibini ifodalaydi.

Schyotni mamlakat miqyosida tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
2. Mehnat haqi	1. Yalpi ichki mahsulot (oxirgi bozor baholarida) (1.1+1.2)
3. Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar : - bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar; - bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiyalar (minus ishora bilan)	1.1. Yalpi qo'shilgan qiymat (asosiy bozor baholarida)
4. Asosiy kapitalning iste'moli	1.2. Mahsulot uchun sof soliqlar -mahsulot uchun ssoliqlar -mahsulot uchun subsidiyalar (minus ishora bilan)
5. Sof foyda va aralash daromad, hammasi Shu jumladan: 5.1. Shartli foyda	

Schyotning resurs qismidagi YAQQ ko'rsatkichi ishlab chiqarish schyotidan o'tadi. YAQQ ko'rsatkichi mamlakatdagi barcha rezident institutsion birliklarning asosiy baholarda hisoblangan qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

Schyotning resurs qismida keltirilgan mahsulot uchun soliq ko'rsatkichi institutsion birliklarning davlat sektoriga mahsulot (xizmat)ni iste'molchiga yetkazilayotganda mahsulot (xizmat) birligiga nisbatan to'lanadigan soliqlardan iborat. Bu soliq tarkibiga qo'shilgan qiymat, aksiz, import, eksport soliqlari kiradi. Odatda bu soliqni iste'molchi to'laydi.

Mahsulot uchun subsidiyalar davlat tomonidan ishlab chiqaruvchilarga mahsulot (xizmat) ishlab chiqarganliklari va eksport va import qilganliklari uchun mahsulot (xizmat) birligiga nisbatan beriladigan subsidiyalardan iborat.

Mehnat haqi ko'rsatkichi buxgalteriya hisobida ishlatiladigan "mehnat haqi" ko'rsatkichidan birmuncha farq qiladi. MHT da mehnat haqi tarkibi ikki qismdan iborat: 1) ishchi-xizmatchilarga yoziladigan ish haqi, ularga ishlab chiqarishda qatnashganliklari uchun beriladigan mukofotlar va qo'shimchalar daromad solig'i bilan birga; 2) ish haqidan (majburiy) sotsial sug'urta fondlariga ajratma(sosstrax).

Bu schyotdagi *mehnat haqi* tarkibiga ishlab chiqarishda qatnashgan barcha rezident va norezident birliklarga ish beruvchi birlik tomonidan mehnat haqi sifatida qilgan xarajatlari kiradi.

Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar va ikkinchi qismda bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiyalar qayd etiladi¹⁵. Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar bevosita ishlab chiqarish uchun to'langan soliqlardan olingan subsidiyalarni ayirish orqali topiladi. Bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar ishlab chiqarish faktorlari: er, ishlab chiqarish maydonlari, transport vositalari, ishchi kuchi va shu kabi ishlab chiqarish faktorlariga nisbatan qo'llaniladi. Odatda bu ko'rsatkich sof holda qayd qilinadi.

Shuni eslatib o'tish lozimki, mamlakat miqyosida daromadlarni shakllanishi schyotidagi bevosita ishlab chiqarish va mahsulot uchun subsidiyalar minus ishora bilan qayd etiladi. Bu degani, soliqlar sof holda qayd etiladi. Buning sababi, mamlakat miqyosida subsidiyalar yangitdan yaratilgan qiymat hisoblanmaydi va o'z navbatida yalpi mahsulot va YAIM tarkibiga kirmaydi.

Keyingi ko'rsatkich asosiy kapitalning iste'moli ko'rsatkichi bo'lib, bu ko'rsatkich ishlab chiqarishda band bo'lgan (ishlatilgan) asosiy fondlarning (ishlab chiqarishda 1 va undan ortiq yil muddatda ishlatiladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining) ishlab chiqarish mobaynida yo'qotgan qiymatini tiklash uchun kerak bo'ladigan qiymatdan iborat. Bu ko'rsatkich MHTda asosiy vositalarni sotib olingan vaqtdagi boshlang'ich qiymatida emas, ishlatilgan hisobot davridagi bozor baholaridagi qiymatida eskirganligini tiklash uchun ketadigan xarajatlar miqdorida hisoblanadi. Bu ko'rsatkich, alohida hisoblangan bo'lmasa (AKI=0), foyda ko'rsatkichi yalpi foyda deb, aralash daromad - yalpi aralash daromad deb yoziladi.

Sof foyda ko'rsatkichi iqtisodiyot nomoliya va moliya sektorlarining daromadlarni shakllanishi schyotidagi muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, birliklarning mahsulot uchun soliqlar to'laguncha bo'lgan foydasidan iborat. Agarda bu ko'rsatkich yalpi usulda, ya'ni AKI bilan birgalikda hisoblangan bo'lsa, yalpi foyda deb yoziladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, aslini olganda davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlariga kiruvchi birliklar o'z mahsulotlarini bozorda sotmaganliklari uchun, ular birlamchi daromad sifatida real *sof foyda* olmaydilar. Lekin, bu sektorga kiruvchi birliklar o'zlariga qarashli (egalik qilayotgan) ishlab chiqarish binolarida faoliyat qo'rsatgan bo'lsalar *shartli ijara haqi* hisoblanib, bu sektorning yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichi tarkibiga kiritilgan bo'ladi (VII-bobning 2-bandiga qarang). Bunday hollarda, bu sektorlarning daromadlarni shakllanishi schyotida muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich *shartli foyda*

---

¹⁵Bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar ayrim adabiyotlarda ishlab chiqarish uchun boshqa soliqlar yoki to'g'ri soliqlar, deb yuritiladi. Subsidiyalar esa, - ishlab chiqarish uchun boshqa subsidiyalar yoki to'g'ri subsidiyalar, deb yuritiladi.

qo'rsatkichi yuzaga keladi. O'z navbatida, bu ko'rsatkich birlamchi daromadlar taqsimoti schyotining resurs qismiga o'tadi.

Sof aralash daromad uy xo'jaligi sektoriga qarashli nokorporativ korxonalarining daromadlarni hosil bo'lishi schyotidagi muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkichdir. Agarda, asosiy kapitalning iste'moli alohida hisoblanmagan, ya'ni aralash daromad tarkibida yotgan bo'lsa, u yalpi aralash daromad deb yoziladi.

Bundan tashqari, sof aralash tarkibida o'z uylarida turgan uy xo'jaliklarining shartli foyda ko'rsatkichi ham yotgan bo'ladi. Agarda bu ko'rsatkichni alohida ko'rsatish imkoni bor bo'lgan hollarda, uni alohida ko'rsatish tavsiya etiladi.

Yuqorida qayd etilgan uch sektorning ega bo'lgan shartli foydasi mos ravishda davlat boshqaruv idoralari, uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar va uy xo'jaligi sektorlarining yakuniy iste'moli hisoblanadi va bu holat daromadlarni ishlatilishi schyotida schyotning "ishlatilishi" tarafida qayd etiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bu daromadlarni shakllanishi schyoti iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari kesimida tuziladi. Iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlarida schyotning umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha bo'ladi:

Ishlatilishi	Resurslar
2. Mehnat haqi	1. Yalpi qo'shilgan qiymat (asosiy baholarda)
3. Bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar	
4. Asosiy kapitalning iste'moli	
5. Sof foyda, hammasi SHu jumladan: 5.1. Shartli foyda (davlat boshqaruv idoralari sektori) 5.2. Shartli foyda (uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektori)	
6. Sof aralash daromad, hammasi Shu jumladan: 6.1. Shartli foyda (uy xo'jaligi sektori)	

Shuni ta'kidlash lozimki, agar iqtisodiy birlik (korxonalar tarmoq, sektor)lar davlat tomonidan bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiya olgan bo'lsa, bu subsidiya qiymati ham (ishlab chiqarish schyotida) yalpi mahsulot tarkibiga qo'shib hisoblangan bo'ladi. Shu sababli, iqtisodiyot birliklarining YAQQ ko'rsatkichlari tarkibida ham olgan subsidiyalari qiymati o'tirgan bo'ladi. SHu holatni e'tiborga olsak, iqtisodiyot birliklarining daromadlarni shakllanishi schyotida bevosita ishlab chiqarish uchun olgan subsidiyalar qiymati qayd etilmaydi. Bunda faqat iqtisodiy birliklarning bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlari qayd etiladi.

Shuni aytish joizki, daromadlarni shakllanishi schyoti ko'rsatkichlaridan iqtisodiy tahlilda keng foydalanish mumkin. Ular orqali mamlakatda va iqtisodiyot sektorlarida bo'lgan tizmiy o'zgarishlarni, mamlakatda yuritilayotgan soliq, moliya va daromad siyosatining yaratilgan daromad tarkibiga ta'sirini va unda bo'lgan o'zgarish(siljish)larni bilish mumkin. Bundan tashqari, schyot ko'rsatkichlari dinamik qatorlarini tuzib, undan mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning istiqbollarini ifodalovchi indikatorlarni iqtisodiyot sektorlari kesimida prognoz qilishda foydalanish mumkin bo'ladi.

5. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Uy xo'jaligi sektoriga mamlakatning rezident birliklari bo'lgan uy xo'jaliklari kiradi. Uy xo'jaligi - o'zlari tasarrufidagi daromadlarni birgalikda tasarruf etuvchi alohida oila, oilalar guruhi yoki yakka shaxs bo'lishi mumkin. Ular iste'molchi, tovar va xizmatni yaratuvchi, investor hamda ishchi kuchini beruvchi sifatida namoyon bo'ladilar. Uy xo'jaliklarining o'z uylaridagi moddiy mahsulot ishlab chiqarish va kapital qurilish faoliyati MHT ishlab chiqarish konsepsiyasiga asosan ishlab chiqarish faoliyati deb tan olingan. Ular milliy daromad yaratishda boshqa sektorlar qatori teng qatnashadilar. Bu sektorga kiruvchi birliklar o'z mahsulotlarini bozorda sotadilar yoki o'zlarining yakuniy iste'moli uchun foydalanadilar.

Uy xo'jaliklari o'z faoliyatlari natijasida mehnat haqi, aralash daromad va mulk uchun daromad oladilar. Bundan tashqari, o'z uylarida istiqomat qiluvchi uy xo'jaliklari *shartli foyda* oladilar.

Yuqoridagi mavzularda aytib o'tilganidek, shartli foyda - o'z uylarida yashayotgan uy xo'jaliklarining *shartli ijara haqidir*. (Bu sektorning ishlab chiqarish schyotidaijara haqi yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichi tarkibiga kiritilgan bo'ladi (VII-bobning 2-bandiga qarang)). Uy xo'jaligining shartli ijara haqi u yashayotgan uyni ijaraga olgan (bergan)da to'lanishi mumkin bo'lgan qiymat miqdorida hisoblanadi. Bunday hollarda, bu sektorning daromadlarni shakllanishi schyotida muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich - aralash daromad bilan birgalikda *shartli foyda* qo'rsatkichi yuzaga keladi. O'z navbatida, bu ko'rsatkichlar (aralash daromad va shartli foyda) birlamchi daromadlar taqsimoti schyotining resurs qismiga o'tadi.

Uy xo'jaligi sektorining mulk uchun daromad ko'rsatkichi ularning fond bozoridagi daromadlaridan, bank muassalarida saqlanayotgan jamg'armalariga beriladigan foiz to'lovlaridan, sug'urta polisi egalari oladigan sug'urta mukofotlaridan va to'g'ri investor sifatida oladigan foydalaridan iborat.

Shu bilan birga, uy xo'jaliklari boshqalar mulkidan foydalangan bo'lsalar ularga mulk uchun daromad to'laydilar. Olgan va bergan birlamchi daromadlari o'rtasidagi farq, sektorning birlamchi daromadlar saldosi hisoblanadi.

Bu holat schyot ko'rinishida quyidagicha ifodalanadi:

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tijorat tashkilotlar sektori birlamchi daromadlar taqsimoti shchyoti

Ishlatilishi	Resurslar
	1.Shartli foyda
4.Mulk uchun daromadlar (boshqa iqtisodiyot sektorlariga va tashqi dunyoga to'langani)	2.Mulk uchun daromadlar (boshqa iqtisodiyot sektorlaridan va tashqi dunyodan olingani)
4.1. Foizlar	2.1. Foizlar
4.2. Dividendlar	2.2. Dividendlar
4.3.To'g'ri investorning foydadagi ulushi	2.3.To'g'ri investorning foydadagi ulushi
4.4.Renta	2.4.Renta
4.5.Sug'urta polisidan olingan daromad	2.5.Sug'urta polisidan olingan daromad
5.Birlamchi daromadlar saldosi (1+2+3+4-5)	
Ja'mi (4+5)	Ja'mi (1+2+3)
Statistik xatolik	Statistik xatolik

6. Mulkdan olingan daromad va uning shakllari.

Rezident institutsion birliklar o'zlariga qarashli bo'lgan moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarini norezident birliklarga berishlari evaziga tashqi dunyodan daromad oladilar yoki aksincha norezident institutsion birliklar o'zlariga qarashli bo'lgan moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarini rezident birliklarga berishlari evaziga tashqi dunyodan daromad oladilar. MHTda bu daromad – mulk uchun daromad deb yuritiladi.

Mulk uchun daromadlar tarkibiga foiz to'lovlari, dividendlar, sug'urta polisi egalarning mulk uchun daromadlari va renta.

Foiz to'lovlari - bir institutsion birlik ikkinchi institutsion birlikka o'z mablag'larini vaqtinchalik qarzga berganda yuzaga keladi. Odatda bu qarzlilar tijorat kreditlari, qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar, moliyaviy lizing operatsiyalari ko'rinishida bo'ladi.

Tijorat kreditlari tarkibiga tovar va xizmatlarni ayirboshlash vaqtida mahsulotni yetkazuvchi tomonidan mahsulotni oluvchiga bevosita berilgan kreditlar, oluvchi tomonidan mahsulot uchun avvaldan avans (bo'nak)lar to'lash natijasida tomonlar o'rtasida paydo bo'ladigan talablar va majburiyatlar kiradi.

Qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar tarkibiga kreditorning shartnoma asosida qarzdor (qarz oluvchi)ga shartnomada ko'rsatilgan shart va muddatga bergan pul mablag'lari, kreditor tomonidan qarzdorning savdo bitimlarini (ishlarini) moliyalashtirishi hamda xalqaro moliya tashkilotlari va valyuta fondi tomonidan

berilgan kreditlar kiradi. Kreditlar bevosita moliya mablag'larini berish (kredit liniyalari orqali) va moliyaviy lizing shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Moliyaviy lizing shartnomalariga ko'ra oluvchi beruvchiga olinayotgan aktivning qiymatini shartnomada ko'rsatilgan davrlarda bo'lib-bo'lib to'laydi. Bu operatsiyani mohiyatiga ko'ra, aktivni beruvchi tomonidan oluvchining xarajatlarini moliyalashtirganligiga qiyoslash mumkin. Bunday operatsiyalar odatda ishlab chiqarish vositalarini olish (berish)da yuzaga keladi. Masalan, samolyotlar, traktorlar, avtobuslar va shu kabi tovarlar ko'p hollarda moliyaviy lizing shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Misol uchun, O'zbekiston («O'zbekiston havo yo'llari» kompaniyasi) chet eldan Boeing rusumidagi samolyotlarni, Keys traktorlarini moliyaviy lizing shartnomalari asosida sotib olgan. Kredit sifatida olingan qarzlar uchun to qarz uzulguncha kredit va moliyaviy lizing shartnomalarida ko'rsatilgan muddatlarda va miqdorda foiz va qarzni uzish to'lovlari to'lab turiladi.

Yuqorida keltirilgan foiz to'lovlari yuzaga keladigan holatlardan tashqari, qimmatli qog'ozlarni (aksiyalardan tashqari) qaytib sotib olish (REPO) shartnomalari ham qarz berish (olish) operatsiyalari sanaladi. Bu operatsiyalarda qimmatli qog'ozlarni sotish va qaytib sotib olish narxlari o'rtasida farq bo'ladi. Bu farq asosida yuzaga kelgan qiymat qimmatli qog'ozning egasi uchun foiz to'lovi va qimmatli qog'ozni oluvchi uchun olingan foizlar sifatida tasniflanadi.

Dividendlar deganda, aksioner institutsion birliklarning o'z mablag'larini korporatsiyalar ixtiyoriga berib qo'yish natijasida ushbu korporatsiyalardan olgan daromadlariga aytiladi. Dividendlar mablag'larni berib qo'yish turlariga qarab har xil bo'ladi. Masalan, aksioner birlik o'z mablag'lariga boshqa korxonaning 10%dan kam aksiyasini sotib olgan bo'lsa, u portfel investor hisoblanadi. Agarda korxonalar chorak, yil yakunlariga ko'ra har bir aksiyaga daromad to'lasa, aksiyadorlar o'z aksiyalari uchun ma'lum daromadga ega bo'lishlari mumkin. Bu olingan daromad portfel investitsiyalardan olingan dividendlar deb ataladi. Agarda aksiyador to'g'ri investor (korxonaning 10%dan ortiq aksiyasiga ega) bo'lsa olingan daromatlari to'g'ri investitsiyalardan olingan dividendlar deb ataladi.

Sug'urta polisi egalarining mulk uchun daromatlari. Sug'urta kompaniyalari fuqarolarning hayotini sug'urta qiladilar. Natijada yig'ilgan mablag'lar investitsiya sifatida ishlatilib evaziga ma'lum bir daromad keltiradilar. Sug'urta kompaniyalarining bu daromatlari (aslida sug'urta qilingan fuqarolarning mablag'lari evaziga kelgani uchun va MHT qoidalariga ko'ra) uy xo'jaligi sektorining mulkdan olgan daromadi sifatida talqin qilinadi. Chunki, bu mablag'lar provardida sug'urta polisiga ega bo'lgan fuqarolarga sug'urta mukofoti sifatida beriladi.

Renta – mulk uchun daromadning bir turi bo'lib, bu daromad bir institutsion birlikning boshqa birlikka o'ziga tegishli bo'lgan ishlab chiqarilmagan aktivlari (er va konlar)ni foydalanishga berishi evaziga oladigan daromadlaridan iborat. Renta ikki xil bo'ladi: er uchun renta va kon uchun renta.

Er uchun renta deb, er egasining erni arendatorga ma'lum bir muddatga foydalanishga berishi evaziga oladigan daromadiga aytiladi. Renta er egasiga arenda muddati tugaguncha daromad keltiradi. Uning miqdori (bir varakayiga yig'ib to'lansa ham) hisobot davrida to'lanishi lozim bo'lgan summadan iborat bo'lib, har bir hisobot davri uchun alohida qayd etib boriladi. Renta naqd pul yoki natura holda to'lanishi mumkin.

Kon uchun renta deb, kon egasining boshqa institutsion birliklarga kondan ma'lum muddatga foydalanishiga litsenziya (ruxsatnoma) berishi evaziga oladigan daromadiga aytiladi. Renta to'lovlari bir marotabalik yoki kondan qazib olingan mahsulot miqdoriga bog'liq ravishda to'lanadigan to'lovlardan iborat. Renta bilan foydali qazilmalar (neft, gaz, oltin, rangli metallar va boshqalar) ishlab chiqargani uchun muntazam ravishda davlat sektoriga to'lanadigan to'lovlarni farqiga borish kerak. Chunki, oxirgi aytilgan to'lovlar mahsulot uchun soliq sifatida talqin qilinadi.

6-MAVZU. DAROMADLARNI QAYTA TAQSIMLASH HISOBLAMALARI.

Reja:

1. Daromadlarni qayta taqsimlash mohiyati va ahamiyati.
2. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
3. Joriy transfertlar va ularning shakllari.
4. Natura shaklidagi daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
5. Ijtimoiy transfertlar va ularning shakllari.

1. Daromadlarni qayta taqsimlash mohiyati va ahamiyati.

Iqtisodiyot sektorlari o'rtasida bo'ladigan daromadlarni qayta taqsimlash operatsiyalari ikki schyotda ifoda etiladi. Birinchi schyot Pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti ikkinchisi Natura holatidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti deb ataladi.

Bu schyotlarni tuzishdan ko'zlangan asosiy maqsad, iqtisodiyot sektorlarining ishlab chiqarish faoliyatlari natijasida topgan birlamchi daromadlarini qayta taqsimlash jarayoni ifoda etishdan iborat. Qayta taqsimlash jarayoni rezident birliklar o'rtasida va rezidentlar bilan norezidentlar o'rtasida bo'lishi mumkin. Quyida har ikkala schyotni alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

Pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Bu schyotda mamlakat rezident birliklari o'rtasida va rezidentlar bilan norezidentlar o'rtasida joriy transfertlar ayirboshlash operatsiyalari natijasida mamlakat va iqtisodiyot sektorlarining ixtiyordagi daromadining hosil bo'lish jarayonlari aks ettiriladi.

Bu schyot mamlakat miqyosida va iqtisodiyot sektorlari kesimida tuziladi. Qayta taqsimlash jarayonlari joriy transfertlar ko'rsatkichi orqali amalga oshiriladi.

Transfertlar - bir tomonlama iqtisodiy operatsiyalardan iborat. Bu operatsiyalar orqali bir institutsion birlikning boshqa institutsion birliklarga tovar va xizmatlarni, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarni, egalik huquqini bepul berish jarayonlari aks ettiriladi.

Transfertlar pul va natura holatida berilishi mumkin. Pul holatidagi transfertlar bir birlikning ikkinchi birlikka naqd pul yoki hisob raqamiga pul o'tkazish yo'li bilan bergan pul miqdoridan iborat. Natura holatidagi transfertlar deganda, bir birlikning ikkinchi birlikka evaziga hech narsa olmay, tovar va aktivlarni berish, hamda xizmatlarni ko'rsatish jarayoni tushuniladi.

Natura holatidagi transfertlar olingan (berilgan) tovarlar, aktivlar va ko'rsatilgan xizmatlarning shu davrdagi bozor baholaridagi miqdorida qayd qilinadi. Pul va natura holatidagi transfertlar joriy va kapital xarakterda bo'lishi mumkin. Ularni bir-biridan farqlash juda muhim. Chunki, joriy transfertlar pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyotida, kapital transfertlar esa kapital xarajatlar schyotida qayd qilinadi.

Joriy transfertlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- daromad va mulk uchun joriy soliqlar;
- sotsial sug'urta ajratmalari;
- sotsial to'lovlar;
- sug'urta mukofotlari va qoplamalari;
- turli qayta taqsimlash to'lovlari (jarimalar, nafaqalar, insonparvarlik yordamlari, a'zolik badallari, xayr-ehson va h.k.).

Iqtisodiyot sektorlarining olgan va bergan joriy transfertlar miqdorlari har doim ham bir-biriga teng bo'lavermaydi. Chunki, joriy transfertlar operatsiyalarining bir qismi mamlakat ichki sektorlari (rezident) va norezident birliklar o'rtasida sodir bo'ladi. Joriy transfertlar olingani va berilgani o'rtasidagi farqni birlamchi daromadlar saldosi qo'shib ixtiyordagi daromad ko'rsatkichiga ega bo'lamiz.

2. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Iqtisodiyot sektorlari pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti. Schyotning mamlakat miqyosida tuzish sxemasi quyidagicha:

Mamlakatning Pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
4. Joriy transfertlar (ichki iqtisodiyot sektorlariga to'langani)	1. Birlamchi daromadlar saldosi
5. Joriy transfertlar (tashqi dunyo sektoriga to'langani)	2. Joriy transfertlar (ichki iqtisodiyot sektorlaridan olingani)
	3. Joriy transfertlar (tashqi dunyo

	sektoridan olingani)
6.Ixtiyordagi daromad(1+3-5)	

Iqtisodiyot ichki sektorlari o'rtasidagi joriy transfertlar ayirboshlash operatsiyalari mamlakat miqyosida olingani berilganiga teng bo'ladi. SHu sababli, mamlakat miqyosidagi schyotda "resurs"dagi ichki iqtisodiyot sektorlaridan olgan joriy transfertlari "ishlatilishi"dagi ichki iqtisodiyot sektorlari bergan joriy transfertlarga teng bo'ladi. Natijada, bu operatsiyalarning ko'lami mamlakatning ixtiyordagi daromad ko'rsatkichiga ta'siri bo'lmaydi.

Mamlakat miqyosida barcha iqtisodiyot sektorlarining ixtiyordagi daromadlari yig'indisi milliy ixtiyordagi daromad (MID) deyiladi. Bu YAIM va YAMD agregatlari kabi muhim agregatlardan hisoblanadi. Bu agregat ham yalpi (YAMID) va sof (SMID) usullarda hisoblanadi. Tashqi dunyodan olingan va tashqi dunyoga to'langan joriy transfertlar o'rtasidagi farq tashqi dunyo joriy transfertlar saldosini (TDJTS) deyiladi. U musbat yoki manfiy bo'lishi mumkin. YAMID va YAMD o'rtasida quyidagi munosabat o'rinli: $YAMID = YAMD + TDJTS$. Bunga ko'ra, tashqi dunyodan olingan joriy transfertlar berilganiga nisbatan qancha ko'p bo'lsa, mamlakatning ixtiyordagi daromadi shuncha ko'p bo'ladi.

Iqtisodiyot sektorlari pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti. Iqtisodiyot sektorlari o'rtasidagi joriy transfertlar operatsiyalarining natijalari iqtisodiy tahlilda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki, bu schyotda aniqlangan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi nomoliya va nomoliya korxonalarini sektorlarning kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil qilishga kapital xarajatlar uchun ishlatishi mumkin bo'lgan maksimal qiymatni ifodalaydi.

Schyotning sektorlar miqyosida tuzish umumiy sxemasi quyidagicha:

Iqtisodiyot sektorlarining Pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
4. Joriy transfertlar (ichki iqtisodiyot sektorlariga to'langani)	1. Birlamchi daromadlar saldosini
5. Joriy transfertlar (tashqi dunyo sektoriga to'langani)	2. Joriy transfertlar (ichki iqtisodiyot sektorlaridan olingani)
	3. Joriy transfertlar (tashqi dunyo sektoridan olingani)
6. Ixtiyordagi daromad(1+2+3-4-5)	

Iqtisodiyot sektori schyotlari bir-biridan joriy transfertlar tarkibi bilan farq qiladi. Hamma sektorlar schyotlarida ham birlamchi daromadlar saldosini ko'rsatkichi mos ravishda bundan oldingi schyotdan - birlamchi daromadlar taqsimoti schyotidan - schyotning resurs qismiga o'tadi.

Shuni aytish lozimki, yuqorida qayd etilgan schyotlarning nomi “Pul holiday daromadlarni qayta taqsimlash schyoti” deb atalishiga qaramay, qayta taqsimot jarayonlari faqat pul ko’rinishida bo’lmaydi. Ular natura holidagi, ya’ni - tovar yoki xizmat ko’rinishida ham bo’lishi mumkin. Shu sababli yuqoridagi schyotlarda faqat pul ko’rinishidagi joriy transfertlar beriladi yoki olinadi deb qarash noto’g’ri bo’ladi. Agarda, joriy transfert natura holidagi berilgan bo’lsa, uning joriy bozor baholaridagi qiymati qayd etiladi. Masalan, korxonada shu korxonada ilgari ishlab ketgan ishchisiga televizor sovg’a qilgan bo’lsa, shu televizorni sotib olishga korxonadan tomonidan qilingan xarajat qiymati korxonaga uchun joriy transfert (berilgan) deb schyotning “ishlatilishi” tarafida, uy xo’jaligi sektori uchun joriy transfert (olingan) deb schyotning “resurs” qismida qayd etiladi. Bundan tashqari, bepul ko’rsatilgan xizmatlar (transport, madaniy, o’quv va boshqa xizmatlar) ham iqtisodiyot sektorlari schyotlarida yuqorida ko’rsatilganidek qayd etiladi.

3. Joriy transfertlar va ularning shakllari.

Transfertlar - bir tomonlama iqtisodiy operatsiyalardan iborat. Bu operatsiyalar orqali bir institutsion birlikning boshqa institutsion birliklarga tovar va xizmatlarni, moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarni, nomoddiy aktivlarga egalik huquqini bepul berish operatsiyalari aks ettiriladi.

Transfert operatsiyalari mamlakat iqtisodiyotida ishtirok etuvchi rezident institutsion birliklar va rezidentlar bilan norezidentlar o’rtasida bo’lishi mumkin. Norezidentlar bilan bo’ladigan transfert operatsiyalari to’lov balansida va MHTning tashqi dunyo schyotlarida qayd etiladi.

MHTda transfertlar xarakteriga ko’ra *joriy* va *kapital* transfertlarga ajratiladi. To’lov balansida metodologiyasida ular 1993 yilgacha joriy va kapital transfertlarga ajratilmagan. To’lov balansining 1993 yilgi nashrida transfertlar MHTdagi kabi joriy va kapital transfertlarni alohida-alohida operatsiyalar sifatida qayd etiladigan bo’ldi.

MHTda joriy transfertlar *pul va natura holiday daromadlarni qayta taqsimlash* schyotlarida qayd qilinsa, kapital transfertlar kapital xarajatlarda schyotida qayd qilinadi. To’lov balansida esa, joriy transfertlar *joriy operatsiyalar* schyotida, kapital transfertlar *kapital operatsiyalar* schyotida qayd etiladigan bo’ldi.

Transfertlarning joriy va kapital transfertlarga ajratilishining sababi ularning keyinchalik qay tarzda ishlatilishiga bog’liq. Agarda transfert sifatida berilayotgan yoki olinayotgan aktivlar ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilsa, bunday aktivlar kapital transfertlar, oraliq va yakuniy iste’mol sifatida ishlatilsa - joriy transfertlar hisoblanadi. Odatda, kapital transfertlar bir hisobot yilidan ko’proq vaqtda¹⁶ ishlatiladigan aktivlardan iborat bo’ladi. Ya’ni, bu aktivlar bir hisobot yilida o’z qiymatini yo’qotmaydi va keyingi davrlarda ham ishlab chiqaruvchi asosiy vosita sifatida ishlatiladi. Joriy transfertlar –bir hisobot davrida iste’mol qilingani uchun,

---

¹⁶ Uy xo’jaliklarining o’z a’zolari foydalanishlari uchun sotib olingan avtomobillar, televizorlar, muzlatgichlar va boshqa ro’zg’orda foydalaniladigan texnik asbob-uskunalar kapital transfert sanalmaydi.

keyingi davrlarda ularning qiymati nolga teng bo'ladi. Ular schyotlarda oraliq va pirovard iste'mol sifatida qayd etiladi.

Kapital transfert operatsiyalariga kapital tovarlar va ular bilan bog'liq transfert operatsiyalar kiradi. Ularga ishlab chiqarilmagan(masalan, er va konlardan foydalanish huquqi), nomoddiy xarakterdagi aktivlar(masalan, patentlar, tovar belgilaridan va avtorlik huquqidan foydalanish huquqi), ish joylari, inshootlar, stanoklar, mashina va mexanizmlar, texnologik liniyalar va shu kabi aktivlar bilan bog'liq operatsiyalar kiradi¹⁷. Bulardan tashqari, kapital transfertlarni norezidentlarga berilganda olinadigan soliqlar¹⁸(merosga va sovg'a sifatida berilganda olinadigan soliq, berilgan mulkdan soliq) va qarzdan voz kechish operatsiyalari ham kapital transfert operatsiyalari hisoblanadi.

Joriy transfertlarga kapital transfertlar tarkibiga kiritilmagan barcha transfert operatsiyalar kiradi. Ularga iste'mol tovarlarini va xizmatlarni boshqa birliklarga bepul berish va ko'rsatish; insonparvarlik va texnik yordamlar ko'rsatish misol bo'la oladi.

Transfertlar pul va natura holatida berilishi mumkin. Pul holatidagi transfertlar bir birlikning ikkinchi birlikka naqd pul yoki hisob raqamiga pul o'tkazish yo'li bilan bergan pul miqdoridan iborat. Natura holatidagi transfertlar deganda, bir birlikning ikkinchi birlikka evaziga hech narsa olmay, tovar va aktivlarni berish, hamda xizmatlarni ko'rsatish jarayoni tushuniladi. Natura holatidagi transfertlar ularning olingan(berilgan) davrdagi bozor baholaridagi miqdorida qayd etiladi.

MHTda har bir operatsiya 2 martadan qayd etiladi. Ikki tomonlama operatsiyalarda aktivni bergan birlik uchun bu holat uning schyotida "*ishlatilishi*" tarafida qayd etiladi. Aktivni olgan birlik uchun - schyotning "*resurs*" tarafida qayd etadi. Transfertlar esa, mos ravishda olingani "*resurs*"da, berilgani "*ishlatilishi*"da "*transfertlar*" deb qayd etiladi.

Operatsiyalarni qayd etishda joriy va kapital xarajatlarni farqlash lozim. Kapital operatsiyalarga ikki birlik o'rtasidagi ishlab chiqarish vositalari(yer, binolar, inshootlar, stanoklar, texnik qurilmalar va uskunalar, mashinalar va h.k)ni ayirboshlash jarayonlari kiradi. Ishlab chiqaruvchi birliklar o'rtasidagi kapital operatsiyalar natijasida bir tomonning asosiy kapitali qanchaga ko'paysa, ikkinchi tomonda shunchaga kamayadi.

Operatsiyalarni qayd etishda, ularning qaysi guruhga va qaysi birliklarga tegishligini bilish muhim ahamiyatga ega. Masalan, tovar va xizmatlarni sotishdan, transfertlar sifatida, taqsimlash va qayta taqsimlash natijasida olingan daromadlarni

---

¹⁷ Harbiy maqsadlarda foydalanish uchun berilgan harbiy texnika va qurollar kapital transfertlar hisoblanmaydi. Ular qabul qilingan qoidaga ko'ra, asosiy fondlar qatoriga qo'shilmaydi va joriy transfert sifatida hisoblanadi. Agarda, ilgari harbiy maqsadlarda foydalanilgan mashina va boshqa texnika vositalari boshqa ishlab chiqaruvchi birliklarga bepul berilsa, bu kapital transfert hisoblanadi va oluvchining asosiy vositasi hisoblanadi.

¹⁸ Masalan, uy-joy chet eldagi merosxo'rga berilgan vaqtda shu davlat qonunlarida belgilangan tartibda merosxo'r-norezident soliq to'laydi. Keyinchalik merosxo'r-norezident uy-joy uchun mulk solig'i to'lab turadi. Agarda, keyinchalik merosxo'r-norezident rezidentga aylansa, mulk solig'i kapital transfert bo'lmaydi.

bir-biridan farqlash lozim. Ularning farqlanmasligi mamlakat miqyosida daromadlarni hisoblashda noaniqliklarga olib keladi. Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish natijasida yaratilgan daromadlarni iqtisodiy birliklar o'rtasida shakllanishi, taqsimot va qayta taqsimot operatsiyalarini belgilangan tartibda mos schyotlarda alohida-alohida qayd etilishi lozim.

4. Natura shaklidagi daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlariga kiruvchi birliklar o'zlariga tegishli ixtiyordagi daromadlarining bir qismini uy xo'jaliklarining yakuniy iste'moli uchun sarflaydilar. Bu xizmatlar odatda individual (kollektiv emas) tarzda ko'rsatiladi. U pul yoki natura (tovar yoki xizmat) ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bu transfertlar aholining ayrim guruhlarini ijtimoiy himoyalash va yordam maqsadida amalga oshiriladi va **natura holidayi sotsial transfertlar** deb ataladi.

Natura holidayi sotsial transfertlar davlat byudjeti va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar mablag'lari hisobiga uy xo'jaliklariga bepul ko'rsatiladigan meditsina va o'quv xizmatlaridan, sotsial, diniy, siyosiy va madaniy xizmatlardan, turli xil tovarlarni (dori-darmonlar, nogironlar aravachalari va avtomobillari va h.k.) bepul berishdan iborat. MHTda bunday jarayonlar maxsus schyotda yozib boriladi. Bu schyotning umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

Natura holidayi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
3.Natura holidayi sotsial transfertlar(berilgani) 3.1. Davlat boshqaruv idoralari sektoridan 3.2. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektoridan	1.Ixtiyordagi daromad
	2.Natura holidayi sotsial transfertlar(olingani) 2.1. Davlat boshqaruv idoralari sektoridan 2.2. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektoridan
4.Tuzatilgan ixtiyordagi daromad (1+ 2 - 3)	

Natura holiday transferlarning qayta taqsimoti hamma iqtisodiyot sektorlarida ham bo'laymaydi. Bu transferlarning oluvchisi uy xo'jaligi sektoridan, ya'ni aholidan iborat. Sotsial transferlarni beruvchilar esa, *davlat boshqaruv idoralari* va *uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar* sektorlaridan iborat. Demak, bu schyot asosan Davlat boshqaruv idoralari, Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektori va uy xo'jaligi sektorlari uchun tuziladi.

Shuni aytish joizki, bu schyotni mamlakat miqyosida yuqorida keltirilgan sxemada tuzish tavsiya etiladi. Mamlakat miqyosida olingan va berilgan sotsial transferlarning miqdori bir-biriga teng bo'ladi. Natijada, ixtiyordagi daromad tuzatilgan ixtiyordagi daromadga teng bo'ladi. Shu bilan birga, schyotni mamlakat miqyosida tuzganda schyotning "resursi"dagi ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi mamlakat barcha iqtisodiyot sektorlari ixtiyordagi daromad ko'rsatkichlari yig'indisiga teng bo'ladi.

Quyida iqtisodiyot sektorlarining natura holiday sotsial transferlarni qayta taqsimlash schyotlarini tuzish sxemasini keltiramiz.

Davlat boshqaruv idoralari sektori *Natura holiday daromadlarni qayta taqsimlash schyoti*

Ishlatilishi	Resurslar
2.Uy xo'jaliklariga berilgan natura holiday sotsial transferlar 2.1. Tovarlar 2.2. Xizmatlar	1. Ixtiyordagi daromad
3.Tuzatilgan ixtiyordagi daromad (1+ 2)	

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektori
Natura holiday daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. Uy xo'jaligi tomonidan olingan natura holiday sotsial transferlar, hammasi	1.Ixtiyordagi daromad
2.1. Davlat boshqaruv idoralari sektori tomonidan berilgan natura holiday sotsial transferlar	
2.2. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarsektori tomonidan berilgan natura holiday sotsial transferlar	
3. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad (1+ 2)	

Uy xo'jaligi sektorining *Natura holiday daromadlarni qayta taqsimlash schyoti*

Ishlatilishi	Resurslar

	1. Ixtiyordagi daromad
	2. Natura holidagi sotsial transfertlari(olingani) 2.1. Davlat boshqaruv idoralari sektoridan 2.2. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektoridan
3. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad (1+2)	

5. Ijtimoiy transfertlar va ularning shakllari

Shuni aytish joizki, Davlat boshqaruv idoralari, Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlari tomonidan Uy xo'jaligi sektoriga berilgan natura holidagi sotsial transfertlar uy xo'jaligi sektorining daromadlarni ishlatilishi schyotida yakuniy iste'mol sifatida qayd etiladi.

Uy xo'jaliklari sektorining tuzatilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi aholining umumiy daromadlari miqdorini va ularning pirovard iste'mol va jamg'arish imkoniyatlari qay darajada ekanligini bildiradi. O'z navbatida bu ko'rsatkich orqali aholining turmush darajasi qanday o'zgarayotganligini tahlil etish imkoniyatini yaratadi.

Davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlarining *tuzatilgan ixtiyordagi daromadlari* shu sektorlarning ixtiyordagi daromadidan aholiga bergan *natura holidagi sotsial transfertlarni* chegirib tashlash orqali topiladi.

Nomoliya va moliya korxonalarini sektorlarining tuzatilgan ixtiyordagi daromadlari pul holidagi ixtiyordagi daromadlariga teng bo'ladi. Chunki bu sektorlar natura holidagi sotsial transfert olmaydilar va bermaydilar. Ular o'rtasidagi natura shaklida olingan (berilgan) transfertlar joriy va kapital transfertlar sifatida qayd etiladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu schyotni tuzishdan ko'zlangan maqsad, bir tomondan uy xo'jaligi sektorining keng ma'nodagi daromadini va yakuniy iste'molini aniqlashdan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlarining oxirgi iste'molga va jamg'armaga yo'naltiradigan mablag'larini hisoblashdan iborat.

7-MAVZU. DAROMADLARDAN FOYDALANISH HISOBLAMALARI.

Reja:

1. Yalpi milliy ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
2. Uy xo'jalirlarinig xarajatlari.
3. Davlat muassasalarining xarajatlari.
4. Uy xo'jaliklarida xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning xarajatlari.
5. Tuzatilgan ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
6. Amalda yakuniy iste'mol xarajatlari.

1. Yalpi milliy ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Daromadlarni ishlatilishi schyotida mamlakat miqyosida hamda uy xo'jaligi va davlat boshqaruv idoralari sektorlarining pirovard (yakuniy) iste'mol va jamg'arma ko'rsatkichlari hajmi aniqlanadi. Nomoliya, moliya va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlarining yakuniy iste'moli bo'lmaydi. Shu sababli, yuqorida qayd etilgan ikki sektorning jamg'arma ko'rsatkichi ixtiyordagi daromad ko'rsatkichiga teng bo'ladi. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorining yakuniy iste'moli bo'lmaganligi uchun uning jamg'armasi tuzatilgan ixtiyordagi daromadga teng bo'ladi.

Schyotning mamlakat miqyosida tuzilish sxemasi quyidagicha:

Mamlakat miqyosida daromadlarni ishlatilishi schyoti

Schyotning umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
2. Haqiqiy yakuniy iste'mol, hammasi Shu jumladan: 2.1. Uy xo'jaligi sektori 2.2. Davlat boshqaruv idoralari	1. Ixtiyordagi daromad
3. Jamg'arma (1-2)	

Schyotdagi birinchi ko'rsatkich - ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi daromadlarni qayta taqsimlash schyotidagi muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, bu schyotga resurs sifatida o'tgan.

Ikkinchi ko'rsatkich - pirovard iste'mol ko'rsatkichi uy xo'jaliklari va davlat boshqaruv idoralari sektorlariga kiruvchi birliklarning kuzatilayotgan davrda o'zlarining iste'moli uchun qilgan sarf - xarajatlari (aholi xarajatlari) va davlat idoralarining o'z faoliyatlarini yuritish mobaynida qilgan xarajatlaridan iborat.

Keyingi ko'rsatkich - jamg'arma ko'rsatkichi bu schyotning muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkichi hisoblanadi. Iqtisodiy ma'nosiga ko'ra, bu ko'rsatkich mamlakat bo'yicha kapital xarajatlar uchun sarflanishi mumkin bo'lgan (qarz bo'lmasdan) maksimal miqdordan iborat. Bu ko'rsatkich sof usulda hisoblangan bo'lsa *sof jamg'arma*, yalpi usulda (AKI bilan birga) hisoblangan bo'lsa *yalpi jamg'arma*, deb ataladi.

Jamg'arma odatda ishlab chiqaruvchi birliklarning ishlab chiqarishlarini kengaytirish va takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan sarf xarajatlarga ishlatiladi.

Iqtisodiyot sektorlari daromadlarni ishlatilishi schyotini tuzish.

Daromadlarni ishlatilishi schyotini nomoliya va moliya korxonalarini sektorlari uchun tuzish zarurati bo'lmaydi. Chunki, bu sektorlarda pirovard iste'mol bo'lmaydi. Bu korxonalarining ishlab chiqarish uchun sarf etgan tovar va xizmatlar xarajatlari oraliq iste'mol hisoblanadi. Garchi bu korxonalar o'z ishchi - xizmatchilari uchun tovar va xizmatlarni pirovard iste'mol uchun bergan bo'lsalar ham, bu tovar va xizmatlar miqdori ishchi - xizmatchilarga berilgan natura holidayi ish haqi deb ta'riflanadi. Bu sektorlarning ixtiyordagi daromadlari jamg'armaga teng bo'ladi.

Davlat boshqaruv idoralari sektori tuzatilgan ixtiyordagi daromadga egaligi oldingi mavzulardan bizga ma'lum. Shu sababli, bu sektor uchun tuzatilgan ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyoti tuziladi. Schyotni tuzish sxemasi quyidagicha:

Davlat boshqaruv idoralari sektorining tuzatilgan ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. Mamlakat aholisiga bepul ko'rsatilgan kollektiv xizmatlar (yakuniy iste'mol), hammasi Shu jumladan: 2.1. Boshqaruv xizmatlari 2.2. Mudofaa va xavfsizlik xizmatlari 2.3. Huquq va tartibot xizmatlari 2.4. Ilm va fan xizmatlari 2.5. Atrof muhitni muhofaza qilish xizmati 2.6. Radio va televidenie 2.7. Boshqa kollektiv xizmatlar	1. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad
3. Yalpi jamg'arma (1-2)	

Bundan avvalgi mavzularda (Natura holidayi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti) davlat boshqaruv idoralari sektori o'ziga tegishli ixtiyordagi daromadning bir qismini (individual ko'rsatilgan xizmatlar va tovarlar) uy xo'jaligi sektorining yakuniy iste'moli uchun natura holidayi sotsial transfert sifatida uy xo'jaligi sektoriga

berganligi aytib o'tgan edik. Shu sababli, bu schyotda Davlat boshqaruv idoralari sektori tomonidan hisobot davrida aholiga ko'rsatilgan kollektiv xizmatlar va saldo ko'rsatkich bo'lgan jamg'arma miqdori ifoda etiladi.

Davlat boshqaruv idoralari sektori tomonidan aholiga ko'rsatilgan kollektiv xizmatlar uning yakuniy iste'moli hisoblanadi.

Kollektiv xizmatlar mamlakat aholisining hammasiga birvarakayiga va bir vaqtda bepul ko'rsatilgan xizmatlardan iborat. Bu xizmat bilvosita ko'rsatiladi va uning ko'rsatilishida aholining roziligi talab qilinmaydi. Bundan tashqari, bu xizmatlar bir birlik va aholi guruhlari tomonidan iste'mol qilinishi boshqa aholining bu xizmatlardan foydalanishiga to'sqinlik qilmaydi.

Davlat boshqaruv idoralari yalpi jamg'arma ko'rsatkichi bu sektorning ishlab chiqarish vositalarini tiklash va yangilashga sarflagan xarajatlari miqdorini ifodalaydi. Bu miqdor manfiy yoki musbat bo'lishi mumkin. Bu miqdorning manfiy bo'lishi hisobot davrida sektorning asosiy kapitali emirilganligini bildiradi. Asosiy vositalarni tiklash va yangilashga sarflangan xarajatlar davlat boshqaruv idoralari sektorining kapital xarajatlar schyotida qayd etiladi.

2. Uy xo'jaliklarining xarajatlari.

MHTda xarajatlar ikki turga ajratiladi: oraliq iste'mol va birlamchi xarajatlar. Oraliq iste'mol korxonaning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun boshqa institutsion birliklardan sotib olgan tovar va xizmatlar(xom ashyo, butlovchi materiallar, auditorlik xizmati, ijara to'lovlari va h.k.) miqdoridan iborat. Birlamchi xarajatlar tarkibiga ishlab chiqarishda birlamchi omillarga bo'ladigan xarajatlar kiradi. Ular tarkibiga ish haqi (ijtimoiy sug'urta bilan birga), ishlab chiqarish soliqlari, asosiy kapitalning iste'moli kiradi. Birlamchi xarajatlar va oraliq iste'molning umumiy yig'indisi yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi.

Buxgalteriya hisobida xarajatlar moddalar va elementlar bo'yicha guruhlanadi. Albatta, bu guruhlanish MHT prinsiplaridan tubdan farq qiladi. Bu guruhlanish korxonaning u yoki bu mahsulotni yetkazishga ketgan xarajatlari miqdorini aniqlash, mahsulot tannarxini bilish va foydadan soliq olish bazasini aniqlashga qaratilgan. Bu ko'rsatkichlardan MHTda to'g'ridan-to'g'ri foydalanish ancha mushkul. Bu ko'rsatkichlardan foydalanib MHT ko'rsatkichlarini hisoblash uchun bir qancha qo'shimcha hisob-kitoblarni bajarish kerak bo'ladi. Bundan tashqari, buxgalteriya hisobida xarajatlarni baholash vaqti va uslubi MHTdagidan ancha farq qiladi. MHTda tovar va xizmatlarning qiymati ishlab chiqarishda ishlatilayotgan vaqtdagi baholarda baholash tavsiya etiladi. Buxgalteriya hisobida esa, bu tovar va xizmatlarning qiymati sotib olingan vaqtdagi baholarda qayd etiladi. Buxgalteriya hisobida inflyatsiya jarayonlari natijasida va tovarning turib qolishi natijasida ularning baholaridagi o'zgarishlar hisobga olinmaydi.

3. Davlat muassasalarining xarajatlari.

Davlat boshqaruv idoralari sektorining xarajatlari to'g'risida ma'lumot

№	Ko'rsatkichlarning nomi	miqdori
1.	Davlat idoralari tomonidan axolining ayrim qatlamlariga berilgan mahsulotlar, pul holidayi sovg'alar	
	1- sinf o'quvchilariga berilgan o'quv qurollari	22
	Nogironlarga berilgan aravachalar, boshqa uskunalar	440
	Faxriylarga berilgan sovg'alar	660
2.	Davlat tomonidan berilgan individual tovarlar va xizmatlar xarajatlari:	
	Maktabgacha bo'lgan muassasalarga (bog'chalar va boshqalar)	500
	O'rta va maxsus ta'lim sohalariga	700
	Oliy ta'lim sohasiga	300
	Madaniy-maishiy xizmatlarga	200
	Ommaviy sportni rivojlantirishga	100
	Aholining dam olish maskanlariga	50
	YUqori satrlarda hisobga olinmagan boshqa individual tovarlar va xizmatlar	150
3.	Davlat tomonidan kollektiv tovarlar va xizmatlarga sarflangan xarajatlar:	
	Mudofaa xizmati	200
	Xavfsizlikni ta'minlash	150
	Chegara xizmati	120
	Huquqni himoyalash xizmati	70
	Yuqori satrlarda hisobga olinmagan boshqa kollektiv xizmatlar	115
4.	Davlat boshqaruv idoralarining yuqorida hisobga olinmagan boshqa xarajatlari, hammasi	900
	Shu jumladan: to'langan foiz va dividendlar	22
5.	Boshqa birliklardan sotib olingan tovarlar va xizmatlar:	
	Tovarlar	600
	Xizmatlar	330
6.	Davlat sektorining mehnat haqi xarajatlari	
7.	Davlat sektorining boshqa birliklardan olgan va ularga bergan mulk uchun daromadlari	
	Olgani:	
	Foizlar	10
	Dividendlar	11
	foydadagi ulushlar	13
	To'langani:	

	Foizlar	20
	Dividendlar	2
8.	Xayriya va insonparvarlik yordamlari	
	Chet eldan olingani:	
	Tibbiyot sohasida ishlatiladigan texnik vositalar	50
	Shprislari	10
	Kiyim-kechaklar	5
	O'quv-seminar mashg'ulotlari	1
	Komp'yuter tomografiya apparatlari	2
	Tez yordam mashinalari	15
	Chegara xizmati uchun mashina va mexanizmlar	30
	Qishloq xo'jaligi texnikalari	25
	Xavfsizlik xizmati uchun maxsus transport vositalari	12
	Oziq-ovqatlar	3
	Chetga elga berilgani	
	Meditsina xizmati	2
	Qutqaruv xizmati	3
	Kiyim kechaklar	4
	CHet ellik talabalarni bepul o'qitish	1
	Don mahsulotlari	6
	Traktorlar	7
	Oziq-ovqatlar	8
9.	Kapital xarajatlar:	
	Asosiy kapital yig'ilmasi	
	hisobot boshida	1000
	hisobot oxirida	1100
	Material aylanma mablag'lar	
	hisobot boshida	600
	hisobot oxirida	700
	Qimmatli qog'ozlar (davlat obligatsiyalari)	
	hisobot boshida	400
	hisobot oxirida	300
	Nomonetar oltin	
	hisobot boshida	400
	hisobot oxirida	350
	Sotib olingan chet elning qimmatli qog'ozlari	20
	Sotib olingan er (chet elda)	50

3-jadvalda berilgan ma'lumotlardan foydalanib, quyidagi mashq va misollarni eching.

1. Davlat boshqaruv idoralari sektorining Yalpi mahsulot, Oraliq iste'mol, Yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlarini hisoblang.

$$YAM=22+440+660+500+700+300+200+100+50+150+200+150+120+70+200+150+120+70+115+900-22=5095;$$

$$OI=600+330=930;$$

$$YAQQ=5095-930=4165.$$

2. Davlat boshqaruv idoralari sektorining uy xo'jaligi sektoriga bergan joriy transfertlari miqdorini hisoblang.

$$JT=22+440+660=1122.$$

3. Mehnat haqi ko'rsatkichini hisoblang. Javob: MH=3000;

4. Yalpi foyda ko'rsatkichini hisoblang.

$$\text{Javob: } YAF=YAQQ-MH=4165-3000=1165;$$

5. DBI sektorining mulk uchun daromadlarini hisoblang.

$$\text{Javob: } MUD(\text{olgani})=34; MUD(\text{bergani})=22;$$

1. DBI sektorining birlamchi daromadlar saldosi hisoblang.

$$\text{Javob: } BDS=YAF+MUD(\text{olgani})-MUD(\text{bergani})=1265+34-22=1277;$$

7. DBI sektorining chet eldan olgan va chet elga bergan joriy transfertlarini hisoblang. Javob: JT(olgani)=(10+5+1+3)=19; JT(chet elga bergani)=24;

8. DBI sektorining jami bergan joriy transfertlar miqdorini hisoblang.

$$JT(\text{jami bergani}) = JT(\text{chet elga bergani})+JT(\text{uy xo'jaligiga bergani})=24+1122=1146;$$

9. DBI sektorining ixtiyordagi daromad ko'rsatkichini hisoblang.

$$\text{Javob: } YAID=BDS+JT(\text{olgani})-JT(\text{bergani})=1893+10-95=1808;$$

10. DBI sektorining uy xo'jaligi sektoriga bergan natura holidayi sotsial transfertlari miqdorini hisoblang.

$$\text{Javob: } NST=500+700+300+200+100+50+150=2000.$$

11. DBI sektorining ixtiyordagi daromad ko'rsatkichini hisoblang.

$$\text{Javob: } YAID=BDS+JT(\text{olgani})-JT(\text{bergani})=1893+10-95=1808;$$

12. DBI sektorining yakuniy iste'mol ko'rsatkichini hisoblang.

$$YAI=200+150+120+70+115+900-22=1533;$$

13. DBI sektorining yalpi jag'arma ko'rsatkichini hisoblang. Javob: YAJ=ID-NST=1808-1533=275;

14. DBI sektorining kapital xarajatlarini hisoblang.

$$KX=(1100-1000)+(700-600)+(300-400)+(350-400)+20+50=120;$$

15. DBI sektorining yalpi jamg'arma va kapital xarajatlar o'rtasidagi farq (moliyalashtirish saldosi)ni hisoblaymiz.

MS=YAJ-KX=275-120=155; MS>0 bo'lgani uchun, hisobot davrida sektor boshqa birliklarga 155 miqdorda mablag' berib qo'yganligini bildiradi.

16. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, mustaqil ravishda sektorning ishlab chiqarish, daromadlarni shakllanishi, birlamchi daromadlar taqsimoti, qayta taqsimlash, daromadlarni ishlatilishi va kapital xarajatlar schyotlarini tuzing.

4. Uy xo'jaliklarida xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning xarajatlari.

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar (NT) sektorining xarajatlari to'g'risida ma'lumot

№	Ko'rsatkichlarning nomi	miqdori
1.	NT sektorining daromadlari	
	A'zolik badallari	1000
	Tijorat banklarining xayriya o'tkazmalari	800
	Korxonalar va tashkilotlarning xayriya o'tkazmalari	350
	Nobozor narxlarda sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun tushumlar	400
	Korxonalar va tashkilotlarning ajratmalari	300
	Uy xo'jaliklarining xayriya to'lovlari	100
	Bepul olingan tovar va xizmatlar	2000
	Olingan foizlar va dividendlar	50
	Bepul olingan kapital tovarlar (transport vositalari, komp'yuterlar, ofis mebellari va h.k.)	333
2.	NT sektorining xarajatlari	
	Faoliyatini yuritish uchun sotib olgan tovarlar, hammasi	3000
	shundan: hisobot davrida ishlatilgani	2900
	Transport, aloqa va boshqa xizmatlar	500
	Ish haqi (daromad solig'i bilan)	600
	Majburiy ijtimoiy sug'urta fondiga ajratmalar	100
	Asosiy kapitalga xarajatlar, hammasi	700
	shu jumladan: transport vositalari, komp'yuterlar	255
	Binolar	445
	Mayda inven'tar, qog'oz	40
	Kommunal to'lovlar	20
	Ishlab chiqarishda foydalanilgan mulk uchun soliq	10
	Kam ta'minlangan aholiga yordam pullari, sovg'alar	200
	Nogironlarga berilgan aravachalar	150
	Aholiga yakka tartibda bepul berilgan boshqa tovarlar va xizmatlar	700
	Aholi guruhlariga berilgan kollektiv va individual tovarlar va	2800

	xizmatlar (bepul oshxonalar va meditsina xizmatini tashkil qilish, bayram kechalari, seminarlar va h.k.)	
	Asosiy kapitalning iste'moli (amortizatsiya)	220
	NT sektorining yuqorida hisobga olinmagan boshqa ishlab chiqarish xarajatlari, hammasi	300
	Shu jumladan: to'langan foiz va dividendlar	12
3.	NT sektorining moliyaviy operatsiyalari	
	Olgan kreditlari:	
	-hisobot boshida	250
	-hisobot oxirida	260
	Bergan kreditlari:	
	-hisobot boshida	360
	-hisobot oxirida	400
	Kassadagi naqd pullar	
	-hisobot boshida	5
	-hisobot oxirida	6
	Tijorat bankidagi depozitlar	
	-hisobot boshida	90
	-hisobot oxirida	150

5-jadvalda berilgan ma'lumotlardan foydalanib, quyidagi mashq va misollarni eching.

1. NT sektorining ishlab chiqarish schyoti ko'rsatkichlarini hisoblang.

Eslatma: Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorining YAICH (YAM) ko'rsatkichi davlat boshqaruv idoralari sektori kabi xarajatlar usulida hisoblanadi. Unga ko'ra, YAM sektorining mehnat haqi, oraliq iste'mol, bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar, asosiy kapitalning iste'moli hamda aholiga bepul va arzon narxlarda (yakka tartibda, kollektiv va individual) berilgan tovarlar va xizmatlar (BBTX) yig'indisidan iborat. YAICH ko'rsatkichi, odatda asosiy baholarda hisoblanadi. Bepul va arzon narxlarda berilgan tovarlar qiymati shunga o'xshagan tovar va xizmatlarning o'rtacha bozor baholarida hisoblanishi lozim. Bu sektorlarning oraliq iste'mol ko'rsatkichi oxirgi bozor baholarida hisoblanadi.

Javob:

NT sektorining ishlab chiqarish schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. Oraliq iste'mol	1. Yalpi mahsulot
$OI=2900+500+40+20+300-12$ $=3748;$	$YAM=MH+OI+BIS+BBTX=600+100$ $+900+500+40+20+10+220+$ $200+150+700+2800+300-12=6528;$

3. Yalpi qo'shilgan qiymat YAQQ=6528-3748=2780;	
4. AKI =220;	
5. Sof qo'shilgan qiymat SQQ=2560;	

2. NT sektorining daromadlarni shakllanishi schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining daromadlarni shakllanishi schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. Mehnat haqi MH=600+100=700;	1. Sof qo'shilgan qiymat SQQ=2560
3. Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar BISS=10;	
1. Sof foyda SF=2560-700-10=1850;	

3. NT sektorining birlamchi daromadlar taqsimoti schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining birlamchi daromadlar taqsimoti schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
3. Mulk uchun bergan daromadlari MUD=12;	1. Sof foyda SF=2560-700-10=1850;
4. Birlamchi daromadlar saldosi BDS=1850+50-12=1888;	2. Mulkdan olgan daromadlari MUD=50;

4. NT sektorining pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining pul holidagi daromadlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
3. Joriy transfertlar (bergani) JT=200+150+700=1050;	1. Birlamchi daromadlar saldosi BDS=1850+50-12=1888;
4. Ixtiyordagi daromad ID=1888+2650-1050=3488;	2. Joriy transfertlar (olgan) JT=1000+800+350+300+100+200=2650;

5. NT sektorining natura holidagi sotsial transfertlarni qayta taqsimlash schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining natura holidagi sotsial transfertlarni qayta taqsimlash schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
3. Natura holiday sotsial transfertlar (bergani) NXST=2800;	1. Ixtiyordagi daromad ID=1888+2650-1050=3488;
4. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad TID=3488+0-2800=688;	2. Natura holiday sotsial transfertlar (olgani) NXST=0;

6. NT sektorining daromadlarni ishlatilishi schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining daromadlarni ishlatilishi schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. NT sektorining yakuniy iste'moli nol'ga teng. YAI=0;	1. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad TID=3488+0-2800=688;
3. Yalpi jamg'arma YAJ=688;	

7. NT sektorining kapital xarajatlar schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining kapital xarajatlar schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
3. Kapital xarajatlar KX=700+333=1033;	1. Yalpi jamg'arma YAJ=688;
4. Sof qarzlار SQ=688+333-1033=-12;	2. Sof kapital transfertlar SKT=333;

8. NT sektorining moliya schyotini tuzing.

Javob:

NT sektorining moliya schyoti

Aktivlar	Majburiyatlar
1. Tijorat bankidagi depozitlar -hisobot boshida 90 -hisobot oxirida 150	1. NT sektori olgan kreditlari -hisobot boshida 250 -hisobot oxirida 360
2. Kassadagi naqd pullar -hisobot boshida 5 -hisobot oxirida 6	
3. NT sektori bergan kreditlari -hisobot boshida 360 -hisobot oxirida 400	
A. Aktivlar, hammasi =(150-	V. Majburiyatlar, hammasi

$90)+(6-5)+(400-360)=101;$	$=(360-250)=110;$
4. Moliyalashtirish saldosi $MS=A-V=101-110=-9;$	
5. Sof qarzlari $SQ=-9;$	
Balans $MS-SQ=12-(-9)=3;$ Statistik xatolik $=3;$	

Bu schyotda mamlakat miqyosida va iqtisodiyot sektorlari o'rtasida kapital xarajatlarning manbalari va ularning qanday kapital xarajatlar turlariga ishlatilishi jarayonlari yozib boriladi.

Mamlakat miqyosida kapital qo'yilmalar hajmini tiklash va ko'paytirishning asosiy manbaasi iqtisodiyot birliklarining *yalpi jamg'armasi* va chet eldan olingan *sof kapital transfertlardan* iborat. Odatda, barcha rezident birliklarning yalpi jamg'armalari yig'indisi Yalpi milliy jamg'arma (YAMJ), deb ataladi. Bu ko'rsatkich sof usulda (AKI alohida hisoblangan bo'lsa) Sof milliy jamg'arma (SMJ), deb ataladi. SMJning musbat bo'lishi mamlakatda o'z kapitalini ko'paytirishga yoki chet elga investitsiyalar kiritish uchun mablag'lari borligini (sof investor bo'lishi mumkinligini) bildiradi. Oxirgi fikr, ushbu schyotning saldo ko'rsatkichida (sof kreditlar shaklida) namoyon bo'ladi.

Agarda SMJ manfiy ishora bilan chiqsa, mamlakatda o'z kapitalini tiklashga o'z mablag'larining etishmasligini yoki chet eldan sof qarzdor bo'lishi mumkinligini bildiradi.

Bu holatni schyotning tuzilish sxemasida yaqqol ko'rish mumkin.

Mamlakat miqyosida kapital xarajatlar schyotining umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
3. Asosiy kapitalning yalpi yig'ilmasi	1. Yalpi milliy jamg'arma
4. Moddiy aylanma mablag'lar zaxirasining o'zgarishi	2. Sof kapital transfertlar (2.1+2.2)
5. Sotib olingan qimmatbaho buyumlar sof miqdori (chet eldan olingani-sotilgani)	2.1. Kapital transfertlar (chet eldan olingani +)
6. Sof olingan er va boshqa aktivlar (chet eldan olingani-sotilgani)	2.2. Kapital transfertlar (chet elga berilgani -)
V. Kapital xarajatlar, hammasi	A. Kapital resurslar, hammasi
7. Sof kreditlash, agarda $(A-V)>0$ Sof qarzlari, agarda $(A-V)<0$	

Ichki iqtisodiyot birliklari o'rtasidagi kapital transfertlar, qimmatbaho buyumlar, er va shu kabi aktivlar oldi-berdi operatsiyalari saldosi nolga teng bo'ladi. Shu sababli, mamlakat miqyosida tuzilgan schyotda bu operatsiyalar ko'rinmaydi.

Kapital xarajatlarning asosiy manbasi bo'lgan jamg'arma ko'rsatkichi ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyotidan resurs sifatida o'tadi.

5. Tuzatilgan ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorining tuzatilgan ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyoti.

Yuqorida keltirilgan natura holiday daromadlarni qayta taqsimlash schyotida uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar sektori o'ziga tegishli ixtiyordagi daromadi hisobidan uy xo'jaligi sektorining yakuniy iste'moli uchun natura holiday sotsial transfert sifatida uy xo'jaligi sektoriga berganligi aytib o'tgan edik. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektori birliklarining asosiy maqsadi va vazifasi hamma aholiga yoki aholi guruhlariga nobozor xizmatlar ko'rsatish bo'lganligi uchun, ularning pirovard iste'mol uchun xarajatlari aksariyat uy xujaliklari tomonidan o'zlashtiriladi. Shu sababli, va MHTdagi kelishuvga asosan, ularning haqiqiy pirovard iste'mollari bo'lmaydi.

Bu sektorning tuzatilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi jamg'armaga teng bo'ladi.

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorining tuzatilgan ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
2. Yalpi jamg'arma (=1)	1. Tuzatilgan ixtiyordagi daromad

Uy xo'jaligi sektorining tuzatilgan ixtiyordagi daromadni ishlatilishi schyoti.

Yuqorida keltirilgan schyotlardan ma'lum bo'ldiki, Davlat boshqaruv idoralari va Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektorlari o'zlariga tegishli ixtiyordagi daromad hisobidan uy xo'jaligiga yakuniy iste'mol uchun natura holiday sotsial transfert sifatida tovarlar va xizmatlar bergan. Natijada uy xo'jaligi sektorining daromadi va yakuniy iste'moli mos ravishda oshgan. Bunday hisoblash usuli uy xo'jaliklari tomonidan yakuniy iste'mol uchun o'zlashtirilgan mablag'lar va ular tomonidan yakuniy iste'molga sarflangan tovarlar va xizmatlar miqdorini aniq ifodalashga imkon yaratadi. Bunday usulda topilgan yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining haqiqiy pirovard iste'moli, deb ataladi.

Uy xo'jaliklarining *haqiqiy pirovard iste'moli* ularning o'z mablag'lariga va joriy transfertlar sifatida olgan tovar va xizmatlar miqdoridan hamda davlat boshqaruv idoralari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar

sektorlaridan natura holatida olgan sotsial transfertlar yig'indisidan iborat bo'ladi. Davlat boshqaruv idoralari sektorining *haqiqiy pirovard iste'mol* ko'rsatkichi davlat tomonidan mamlakat aholisiga ko'rsatilgan kollektiv xizmatlar ko'lamini ifodalaydi.

6. Amalda yakuniy iste'mol xarajatlari.

Buxgalteriya hisobi bilan MHTda asosiy kapitalning qiymatini hisoblashda ham ancha farq bor. MHTda asosiy kapitalning iste'moli uning tiklanish qiymatida, buxgalteriya hisobida esa ularning boshlang'ich sotib olingan qiymatlarida hisoblanadi va ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shiladi. Asosiy kapitalning uzluksiz qayta baholanib turilmasligi ikki tizimda asosiy kapitalning iste'moli ko'rsatkichini turlicha baholanishiga olib keladi. Bundan tashqari, korxonalarda "tezlashtirilgan amortizatsiya" metodini qo'llanishi ham ikki tizimda asosiy kapitalning iste'moli ko'rsatkichi o'rtasida farq bo'lishiga sabab bo'ladi.

MHTda kapital ta'mirlash xarajatlari jamg'arish fondlarining o'sishi sifatida qaraladi. Buxgalteriya hisobida esa, bu xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shiladi. O'z navbatida, kapital ta'mirlash natijasida asosiy kapitalning qiymati o'sadi. Bu o'sgan qiymatdan ham amortizatsiya ajratmasi hisoblanib asosiy kapitalning iste'moliga qo'shib qo'yilishi kerak. Umuman aytganda, amortizatsiya ajratmalari buxgalteriya hisobida xarajat sifatida qaraladi. MHTda esa asosiy kapitalning iste'moli yangi yaratilgan qo'shilgan qiymatning elementi sifatida qaraladi.

MHT va buxgalteriya hisobida mehnat resurslariga bo'lgan xarajatlar turlicha talqin etiladi. MHTda ish haqi ko'rsatkichi tarkibiga bevosita ishchi-xizmatchilarga to'langan ish haqi (daromad solig'i bilan birga), majburiy va ixtiyoriy ravishda sotsial sug'urta fondlariga ish beruvchilar (korxonalar) tomonidan haqiqatda to'langan to'lovlar va shartli ravishda hisoblangan sotsial sug'urta ajratmalari kiradi. Buxgalteriya hisoblarida esa bu ajratmalar ish haqi fondiga kirmaydi. Bundan tashqari, buxgalteriya hisobida ishlab chiqarish bilan bog'liq safar xarajatlarining hammasi ishlab chiqarish xarajatlariga qo'shiladi. MHTda esa safar xarajatlarining bir qismi - kunlik xarajatlar ish haqi deb talqin qilinadi, qolgan qismi - yo'l va yotoq xarajatlari, oraliq iste'mol sifatida hisoblanadi.

8-MAVZU. JAMG'ARISH HISOBLAMALARI

Reja:

1. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
2. Kapital transfertlar va ularning shakllari
3. Moliya hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
4. Moliya aktivlari va ularning turlari.
5. Aktivlar hajmidagi boshqa o'zgarishlarni hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
6. Qayta baholash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
7. Xolding foydasi (zarari) va uni statistik o'rganish ahamiyati.

1. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Schyotni tuzishda har bir birlik uchun aktivlar nima, majburiyatlar nima ekanligini aniq bilib olish kerak. Odatda, bir birlik uchun aktiv bo'lgan operatsiya boshqa birlik uchun passiv yoki majburiyat sodir bo'ladi. Rezident birlik ega bo'lgan chet el valyutalari rezident uchun aktiv bo'lsa, norezident uchun majburiyat bo'ladi. Milliy valyutani norezident qo'liga o'tishi valyuta egasi bo'lgan mamlakat uchun majburiyat hosil qiladi. Boshqa birlik tomonidan kiritilgan investitsiyalar olgan birlik uchun majburiyat bo'ladi, bergan birlik uchun aktiv bo'ladi. Kreditorlik qarzlari qarzdor uchun majburiyat, qarz beruvchi uchun aktiv bo'ladi. Barter operatsiyalarida mahsulotni birliklar bir-birlariga yetkazish bir hisobot davriga to'g'ri kelmay qolishi mumkin. Buning natijasida, mahsulotni to'laligicha yetkazmagan birlikda majburiyat va qarshi tomonda talab (debitorlik) yuzaga keladi. SHuni e'tiborga olish lozimki, faqat monetar oltin egasi uchun aktiv bo'ladi va boshqa birlik uchun majburiyat hosil qilmaydi. Odatda, monetar oltin bilan bo'ladigan operatsiyalar mamlakatlar markaziy banklari o'rtasida amalga oshiriladi va mamlakat miqyosida moliya schyotida qayd etiladi.

Operatsiyalar ular sodir bo'lgan davrdagi bozor baholarida qayd etiladi. Bozor baholari talab va taklifdan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Iqtisodiyotda bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar keng qamrovli bo'lib, unda bir qancha ishtirokchilar ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi sifatida qatnashadilar. Tovarni ishlab chiqarishdan to iste'molchiga etib borguncha uning ishlab chiqaruvchidagi, sotuvchidagi va sotib oluvchidagi baholari turlicha bo'lishi mumkin. Chunki, mahsulot ishlab chiqaruvchidan boshqa birliklarga sotilayotganda mahsulot narxiga keyinchalik, mahsulot uchun soliqlar, transport va savdo ustamaları qo'shilib, mahsulot iste'molchiga yetib borguncha uning narxi o'zgarib boradi.

Shu sababli, bu jarayonlarni hisobga olishda qayta hisoblarga yo'l qo'ymaslik va ularni o'zaro muvofiqlashtirish yagona baholash tizimini ishlab chiqishni talab etadi.

MHTda iqtisodiy jarayonlarni hisobga olishda, omil bahosidan, asosiy bahodan, ishlab chiqaruvchining bahosidan va sotib oluvchi (iste'molchi) bahosidan

foydalanish mumkin. Bu baholarning tarkibi va biridan ikkinchisini keltirib chiqarish tartibi quyidagi sxemada keltirilgan:

MHTda baholar tizimi

Oraliq iste'mol	Omil bahosi	Asosiy baho	Ishlab chiqaruvchi bahosi	Sotib oluvchi (iste'molchi) bahosi
Mehnat haqi				
Yalpi foyda				
Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar				
Mahsulot uchun sof soliqlar				
Savdo-transport ustamasi				

Bu baholarning tarkibini chuqurroq bilish bir bahodan ikkinchisiga o'tishda katta ahamiyatga ega. SHu sababli bu baholarni tashkil qiluvchi omillarga to'xtalib o'tamiz.

Omil bahosi tarkibiga ishlab chiqaruvchi birlikning oraliq iste'molga va ishchi kuchiga qilgan xarajatlari (mehnat haqi) hamda yalpi foyda miqdori kiradi.

Oraliq iste'mol tarkibiga ishlab chiqarishda boshqa ishlab chiqaruvchi birliklardan olib ishlatilgan va ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmatni sotish qiymatiga kiritilgan tovar va xizmatlar miqdori kiradi.

Mehnat haqi tarkibiga ishlab chiqaruvchi birlikning ishchi-xizmatchilarga bergan ish haqi va ish haqi xarakteridagi to'lovlari (qo'shimcha ish haqi, mukofotlar, natura holiday ish haqi) va majburiy ijtimoiy sug'urta to'lovlari kiradi.

Yalpi foyda – ishlab chiqaruvchi birlikning ishlab chiqarishdan olgan yalpi foydasidan iborat.

Asosiy baho omil baho bilan *bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar* yig'indisidan iborat.

Bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlar ishlab chiqaruvchi birlikning bevosita ishlab chiqarish uchun to'lagan soliqlaridan davlatdan olgan subsidiyalarni ayirish natijasida topiladi.

Ishlab chiqaruvchi bahosi asosiy baho bilan *mahsulotlar uchun sof soliqlar* yig'indisidan iborat.

Mahsulotlar uchun sof soliqlar ishlab chiqaruvchi birlikning *mahsulot uchun to'lagan soliqlaridan shu turdagi subsidiyalarni chegirish natijasida topiladi.*

Iste'molchi bahosi ishlab chiqaruvchi bahosi bilan *savdo-transport ustamasi* yig'indisidan iborat.

Savdo-transport ustamasi savdo va transport tashkilotlarining tovarni iste'molchiga yetkazishdagi xizmatlari uchun oladigan qiymat miqdoridan iborat.

2. Kapital transfertlar va ularning shakllari

Kapital transfertlar mamlakat sektorlari o'rtasidagi o'zaro qayta taqsimlash operatsiyalari va tashqi dunyo sektori birliklaridan olingan va ularga berilgan kapital xarakterdagi operatsiyalar natijalaridan iborat.

Kapital transfertlar 3 turga bo'linadi: kapital uchun soliq; investitsiya subsidiyalari; boshqa kapital transfertlar.

Kapital uchun soliqlar tarkibiga ishlab chiqarishda foydalanilmaydigan mulklari uchun aholi va institutsion birliklar tomonidan to'lanadigan soliqlar, mulklarini bir-birlariga bepul berganliklari uchun to'lanadigan to'lovlar, meros uchun qoldiriladigan yoki beriladigan uy-joy yoki boshqa mol-mulk uchun to'lanadigan to'lovlar kiradi.

Investitsiya subsidiyalariga davlat byudjetidan rezident yoki norezident birliklarga asosiy fondlarni sotib olish uchun beriladigan moliya resurslari va natura holiday (ish joylari, transport vositalari, qurilmalar va h.k.) transfertlar kiradi.

Bunga misol sifatida davlat byudjeti tomonidan korxonalariga kapital xarakterdagi xarajatlar (ish maydonlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ma'lum bir loyihalarni to'laligicha yoki qisman moliyalashtirishda qatnashish va h.k.)ni qoplash uchun beriladigan mablag'larni va davlat tomonidan korxonalariga bepul beriladigan ish joylari, avtomobillar, stanoklar va qurilmalar, komp'yuterlar kabi asosiy vositalarni keltirish mumkin. Bu misolda davlat boshqaruv idoralari sektori uchun resursda transfertlar berilgan deb yoziladi. Korxonalar sektori uchun resursda transfertlar olingan deb va ishlatilishida asosiy kapitalning yig'ilmasida yozib qo'yiladi.

Boshqa kapital transfertlarga kapital uchun soliqlar va investitsiya subsidiyalariga kiritilmagan boshqa kapital transfertlar kiradi. Bunga misol tariqasida davlat tomonidan korxonalariga va quyi bo'g'in boshqaruv idoralari asosiy kapital uchun qarzlarni yopib yuborish yoki to'lab qo'yish, korxonalar va uy xo'jaliklarining boshqa tashkilotlarga uy-joylarni yoki kapital xarakterdagi mahsulotlarni xadya etish yoki meros qoldirish operatsiyalarini keltirish mumkin.

Asosiy kapitalning yalpi yig'ilmasi ko'rsatkichi yangitdan (kuzatilayotgan davrda) qurilgan uy-joy va inshootlarning, sotib olingan mashinalar, qurilmalar, transport vositalari, stanoklar va va shularga o'xshash asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymatlarining yig'indisidan iborat.

Moddiy aylanma mablag'lar zaxirasining o'zgarishi ko'rsatkichi orqali xom ashyo va butlovchi materiallar, yoqilg'i, asbob-uskunalar, tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor (sotilmagan) mahsulotlarning hisobot boshidan oxiriga qadar miqdorlarining o'zgarishlari (ko'paygan bo'lsa +(plyus), aks holda -(minus)) yoziladi.

Sotib olingan qimmatbaho buyumlar sof miqdori ko'rsatkichi barcha sotib olingan qimmatbaho buyumlar miqdoridan sotilganini ayirib topiladi. Bunday qimmatbaho buyumlar qatoriga qimmatbaho esdalik sovg'alari, zebi-ziyatlar, san'at

asarlari, oltin va kumush kabi metallar, boshqa o'z qiymatini uzoq vaqt yo'qotmaydigan buyumlar kiradi.

Sof olingan er va boshqa aktivlarga sof olingan er qiymati va nomoddiy ishlab chiqarilmagan aktivlar (patentlar, litsenziyalar, mualliflik huquqlari) qiymati kiradi. Bu ko'rsatkich sof holda yoki sotib olingan er va boshqa aktivlar qiymatidan sotilganlari qiymatini chegirib tashlagan holda hisoblanadi.

Sof kreditlash yoki qarzlari (qarz olish) bu schyotning muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkichi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich u yoki bu sektorning boshqa sektorlarga kapital xarajatlarini moliyalashtirish uchun resurslarini berib turganligini yoki olganligini bildiradi.

Kapital xarajatlar schyotini iqtisodiyot sektorlari kesimida tuzish iqtisodiy tahlil va mamlakat iqtisodiyotini rivojlanish istiqbollari bilish uchun juda muhim ma'lumotlarni beradi. Shu sababli, iqtisodiyot sektorlari kapital xarajatlar schyotlarini tuzilish sxemasini yoritishga harakat qilamiz.

Iqtisodiyot sektorlari kapital xarajatlar schyotining umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
3.Asosiy kapital yalpi yig'ilmasining o'zgarishi (ko'payishi yoki kamayishi)	1. Yalpi jamg'arma
4.Moddiy aylanma mablag'lar zaxirasining o'zgarishi (ko'payishi yoki kamayishi)	
5.Qimmatbaho buyumlar sof miqdori, hammasi (5.1+5.2)	2. Sof kapital transfertlar, hammasi (2.1+2.2)
5.1. Chet eldan qimmatbaho buyumlar sof miqdori (5.1.1+5.1.2) 5.1.1.Rezidentlardan olgani+ 5.1.2. Rezidentlarga bergani -	2.1. Chet eldan sof kapital transfertlar 2.1.1. Rezidentlardan olgani+ 2.1.2. Rezidentlarga bergani -
5.2. Ichki iqtisodiyotdan qimmatbaho buyumlar sof miqdori (5.2.1+5.2.2) 5.2.1.Rezidentlardan olgani+ 5.2.2. Rezidentlarga bergani -	2.2. Ichki iqtisodiyotdan sof kapital transfertlar 2.2.1. Rezidentlardan olgani+ 2.2.2. Rezidentlarga bergani -
6.Sof olingan er va boshqa aktivlar	
V. Kapital xarajatlar, hammasi	A. Kapital resurslar, hammasi
7.Sof kreditlash, agarda (A-V)>0 Sof qarzlari, agarda (A-V)<0	

Shuni aytish joizki, iqtisodiyot sektorlari kapital xarajatlar schyoti tuzilish sxemasi bir xil bo'lishiga qaramay, har bir sektor schyotida operatsiyalar tarkibi va mazmuni turlicha bo'lishi mumkin. Jumladan, faqat davlat boshqaruv idoralari sektori kapital uchun soliqlar va boj to'lovlarini boshqa iqtisodiyot va tashqi dunyo

birliklaridan oluvchi hisoblanadi. Bundan tashqari, bu sektor boshqa birliklarga investitsiya subsidiyalarini beruvchi yagona sektor hisoblanadi.

3. Moliya hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Yuqorida keltirilgan schyotlarda iqtisodiyot sektorlari o'rtasidagi iqtisodiy ishlab chiqarish va qayta taqsimlash operatsiyalari natijasida daromadlarni hosil bo'lishi va ularni ishlatilishi jarayonlari qayd etilgan. Bu operatsiyalarni hisobga olishda tovar va xizmatlarga egalik huquqining o'zgarishi vaqti asos qilib olingan. Tovarlarni va xizmatlarni uchun to'lanishi lozim bo'lgan pul hisob-kitoblari qachon va kim tomonidan to'langanligi e'tiborga olinmaydi. YA'ni sodir bo'lgan iqtisodiy operatsiyalarning moliyaviy jihatlari yuqorida keltirilgan schyotlarda o'z ifodasini topmagan. Iqtisodiyot sektorlarining moliyaviy holatlarining o'zgarishi *moliya schyotida* o'z aksini topadi.

Moliya schyotini barcha iqtisodiyot sektorlari, tarmoqlari va yirik korxonalar uchun tuzishni tavsiya etamiz. Chunki, bu schyot ko'rsatkichlari har bir birlikning moliyaviy aktivlarida va passiv (majburiyat)larida iqtisodiy operatsiyalar natijasida sodir bo'lgan o'zgarishlarni ifoda etadi. Bu ma'lumotlar mikro va makro darajadagi iqtisodiy tahlil uchun katta ahamiyat kasb etadi.

Schyotni tuzishda moliyaviy aktivlar (passivlar) tasnifidan (IV-bobga qarang) foydalanish tavsiya etiladi. Schyotning "resurs" tarafida birlikning moliyaviy majburiyatlaridagi o'zgarishlar qayd etiladi. Schyotning "ishlatilishi" qismida birlikning moliya aktivlaridagi o'zgarishlar qayd etiladi. Bu schyotni tuzishdan ko'zlangan maqsad, iqtisodiyot sektorlarining o'zaro iqtisodiy operatsiyalari natijasida ularning hisobot davrida moliya aktivlari va majburiyatlari qiymatining qancha miqdorga ko'payganligini yoki kamayganligini hisobga olishdir.

Iqtisodiyot sektorlari uchun moliya schyotini quyidagi tartibda tuzish tavsiya etiladi.

Iqtisodiyot sektorlari moliya schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
Aktivlar	Majburiyatlar
6. Boshqa birliklarga kiritilgan kreditlar,(6.1-6.2)	1.O'zlashtirilgan kreditlar, (1.1-1.2)
6.1. Berilgan kreditlar	1.1. Olingan kreditlar
6.1.1. Norezidentlarga	1.1.1. Norezidentlardan
6.1.2. Rezidentlarga	1.1.2. Rezidentlardan
6.2. Qaytarilgan kreditlar	1.2. Qaytarilgan kreditlar
6.2.1. Norezidentlardan	1.2.1. Norezidentlarga
6.2.2. Rezidentlardan	1.2.2. Rezidentlarga
7. Nomonetar oltin (7.2-7.1)	2. O'zi chiqargan qimmatbaho qog'ozlar (portfel investitsiyalar) (2.1-2.2)
7.1. Hisobot boshida	
7.2. Hisobot oxirida	2.1. Hisobot davrida sotilgani

	2.1.1. Norezidentlarga 2.1.2. Rezidentlarga 2.2. Hisobot davrida qaytarib berilgani 2.2.1. Norezidentlardan 2.2.2. Rezidentlardan
8. Horijiy valyutadagi naqd pullarhajmining o'zgarishi (8.2-8.1) 8.1. Hisobot boshida 8.2. Hisobot oxirida	3. O'zi chiqargan aksiyalar(3.1-3.2) 3.1. Hisobot davrida sotilgan aksiyalar 3.1.1. Norezidentlarga 3.1.2. Rezidentlarga 3.2. Hisobot davrida qaytarilgan aksiyalar 3.2.1. Norezidentlardan 3.2.2. Rezidentlardan
9. Milliy valyutadagi depozitlar hajmining o'zgarishi (3.2-3.1) 9.1. Hisobot boshida 9.2. Hisobot oxirida	4. Sug'urta tashkilotlarining texnik rezervlari o'zgarishi (4.2-4.1) 4.1. Hisobot boshida 4.2. Hisobot oxirida
10. Xorijiy valyutadagi depozitlar hajmining o'zgarishi (10.2-10.1) 10.1. Hisobot boshida 10.2. Hisobot oxirida	5. Boshqa kreditorlik qarzlari (5.2-5.1) 5.1. Hisobot boshida 5.2.1. Norezidentlardan 5.2.2. Rezidentlardan 5.2. Hisobot oxirida 5.2.1. Norezidentlardan 5.2.2. Rezidentlardan
11. Boshqa birliklar chiqargan qimmatbahoqog'ozlar (portfel investitsiyalar) (11.1-11.2) 11.1. Hisobot davrida olingani 11.1.1. Norezidentlardan 11.1.2. Rezidentlardan 11.2. Hisobot davrida qaytarib berilgani 11.2.1. Norezidentlarga 11.2.2. Rezidentlarga	
12. Boshqa birliklar aksiyalari(12.1-12.2) 12.1. Hisobot davrida olingani 12.1.1. Norezidentlardan 12.1.2. Rezidentlardan 12.2. Hisobot davrida qaytarib berilgani	

12.2.1. Norezidentlarga 12.2.2. Rezidentlarga	
13. Boshqa debitorlik qarzlari(13.2-13.1) 13.1. Hisobot boshida 13.2.1. Norezidentlarning 13.2.2. Rezidentlarning 13.2. Hisobot oxirida 13.2.1. Norezidentlarning 13.2.2. Rezidentlarning	
A. Sof aktivlar (6+7+8+9+10+11+12+13)	V. Sof majburiyatlar (1+2+3+4+5)
$S = (A-V) \geq 0$ bo'lsa, Sof aktivlar deyiladi. Aks holda, sof passivlar deyiladi.	

Schyotni tuzishda har bir birlik uchun aktivlar nima, majburiyatlar nima ekanligini aniq bilib olish kerak. Odatda, bir birlik uchun aktiv bo'lgan operatsiya boshqa birlik uchun passiv yoki majburiyat sodir bo'ladi. Rezident birlik ega bo'lgan chet el valyutalari rezident uchun aktiv bo'lsa, norezident uchun majburiyat bo'ladi. Milliy valyutani norezident qo'liga o'tishi valyuta egasi bo'lgan mamlakat uchun majburiyat hosil qiladi. Boshqa birlik tomonidan kiritilgan investitsiyalar olgan birlik uchun majburiyat bo'ladi, bergan birlik uchun aktiv bo'ladi. Kreditorlik qarzlari qarzdor uchun majburiyat, qarz beruvchi uchun aktiv bo'ladi. Barter operatsiyalarida mahsulotni birliklar bir-birlariga yetkazish bir hisobot davriga to'g'ri kelmay qolishi mumkin. Buning natijasida, mahsulotni to'raligicha yetkazmagan birlikda majburiyat va qarshi tomonda talab (debitorlik) yuzaga keladi. SHuni e'tiborga olish lozimki, faqat monetar oltin egasi uchun aktiv bo'ladi va boshqa birlik uchun majburiyat hosil qilmaydi. Odatda, monetar oltin bilan bo'ladigan operatsiyalar mamlakatlar markaziy banklari o'rtasida amalga oshiriladi va mamlakat miqyosida moliya schyotida qayd etiladi.

Mamlakat miqyosida moliya schyotini tuzishda ichki iqtisodiyot sektorlari o'rtasidagi operatsiyalarni qaytarish zarurati yo'q. Chunki, bu operatsiyalar bir tomonda majburiyat va ikkinchi tomonda aktiv sifatida yoziladi. Ularning absolyut qiymati bir-biriga teng bo'lganligi uchun, ularning sof qiymati nolga teng bo'ladi.

Moliya schyotini mamlakat miqyosida quyidagi tartibda tuzish tavsiya etiladi.

Mamlakat miqyosida moliya schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
Aktivlar	Majburiyatlar

8. Ichki iqtisodiyot birliklari tomonidan tashqi dunyoga kiritilgan kreditlar(8.1-8.2) 8.1. Berilgan kreditlar 8.2. Qaytarilgan kreditlar	1. Milliy iqtisodiyotda o'zlashtirilgan kreditlar, (1.1+1.2) 1.1. Olingan kreditlar 1.2. Qaytarilgan kreditlar
9. Chet el valyutasidagi naqd pullar (9.2-9.1) 9.1. Hisobot boshida 9.2. Hisobot oxirida	2. Tashqi dunyo ixtiyoridagi milliy naqd pullar hajmining o'zgarishi (2.1-2.2) 2.1. Chet elga chiqib ketgan milliy naqd pullar 2.2. Chet eldan qaytib kelgan milliy naqd pullar
10. Chet el valyutasidagi depozitlar (10.2-10.1) 10.1. Hisobot boshida 10.2. Hisobot oxirida	3. Tashqi dunyo ixtiyoridagi milliy valyutadagi depozitlar hajmining o'zgarishi (3.1-3.2) 3.1. Chet elga chiqib ketgan milliy valyutadagi depozitlar 3.2. Chet eldan qaytib kelgan milliy valyutadagi depozitlar
11. Rezidentlar ixtiyoridagi norezidentlar chiqargan qimmatbaho qog'ozlar (portfel investitsiyalar) (11.1-11.2) 11.1. Hisobot davrida sotilgani 11.2. Hisobot davrida qaytarib olingani	4. Tashqi dunyo ixtiyoridagi mamlakat rezident birliklari chiqargan qimmatbaho qog'ozlar (portfel investitsiyalar) (4.1-4.2) 4.1. Hisobot davrida norezidentlarga sotilgani 4.2. Hisobot davrida norezidentlardan qaytarib olingani
12. Rezidentlar ixtiyoridagi norezidentlar chiqargan aksiyalar (to'g'ri investitsiyalar) (12.1-12.2) 12.1. Hisobot davrida kiritilgan investitsiyalar 12.2. Hisobot davrida qaytarilgan investitsiyalar	5. Tashqi dunyo ixtiyoridagi mamlakat rezident birliklari chiqargan aksiyalar (to'g'ri investitsiyalar) (5.1-5.2) 5.1. Hisobot davrida norezidentlarga sotilgani 5.2. Hisobot davrida norezidentlardan qaytarib olingani
13. Norezident sug'urta tashkilotlarining rezidentlarni sug'urtalashda yuzaga kelgan texnik rezervlaridagi o'zgarish (13.2-13.1) 13.1. Hisobot boshida 13.2. Hisobot oxirida	6. Milliy sug'urta tashkilotlarining norezidentlarni sug'urtalashda yuzaga kelgan texnik rezervlaridagi o'zgarish (6.2-6.1) 6.1. Hisobot boshida 6.2. Hisobot oxirida
14. Mamlakat norezident birliklarining rezidentlardan	7. Mamlakat rezident birliklarining norezidentlardan (yuqorida qayd

(yuqorida qayd etilmagan) boshqa kreditorlik qarzlari (14.2-14.1) 14.1. Hisobot boshida 14.2. Hisobot oxirida	etilmagan) boshqa kreditorlik qarzlari (7.2-7.1) 7.1. Hisobot boshida 7.2. Hisobot oxirida
A. Aktivlar hammasi (8+9+10+11+12+13+14)	V. Majburiyatlar hammasi (1+2+3+4+5+6+7)
S = (A-V) ≥ 0 bo'lsa, Sof aktivlar deyiladi. Aks holda, sof passivlar deyiladi.	

Shuni aytish joizki, amaliyotda iqtisodiyot sektorlari aktivlarida kuzatilayotgan davrda odatdagi iqtisodiy jarayonlardan farqli bo'lgan holatlar natijasida institutsion birliklarning aktivlari hajmlarida o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Bunday o'zgarishlar aktivlar va passivlarda boshqa o'zgarishlar schyotida hisobga olinadi.

4. Moliya aktivlari va ularning turlari.

Institutsion birliklarning egalik huquqini tarqatish mumkin bo'lgan va ularni ishlatganda va boshqa birliklarga berganda va almashganda biror *naf* keltirishi mumkin bo'lgan iqtisodiy ob'ektlarga aktivlar deyiladi. Aktivlarni berishdan va olishdan ko'zlangan *naflar* - turli xil maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Masalan:

- bir aktiv o'rniga boshqa turdagi aktivlarni olish va ulardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanish;
- aktivlarni ma'lum muddatlarga berish va evaziga daromadlar (foizlar, dividendlar) olish;
- aktivlarni ijaraga berish va ijara to'lovlari olish;
- aktivlarni bepul, insonparvarlik yoki texnik yordam sifatida berish (ma'naviy naf) ;
- aktivlardan jamg'arish vositasi sifatida foydalanish va h.k.

Odatda bir birlik o'z aktivini ikkinchi birlikka iqtisodiy naf olish maqsadida berganda shu aktivga ekvivalent miqdordagi boshqa aktivga ega bo'lishi kerak. Lekin, amaliyotda aktivlarning ekvivalent almashishi har doim ham bir vaqtda sodir bo'lavermaydi. SHu sababli, olingan aktiv evaziga hali qaytarib berilmagan aktiv miqdori ikkinchi birlik uchun vaqtincha (ya'ni qaytarib berguncha), birinchi birlik oldida qarz yoki majburiyat hisoblanadi. Odatda bu majburiyat miqdori ikkinchi birlik uchun passiv bo'ladi. Aktivlarning institutsion birliklar o'rtasida almashishi tomonlar o'rtasida mos ravishda bir tomonda aktiv sifatida qayd etilsa, ikkinchi tomonda passiv sifatida qayd etiladi. Agar aktivlarni berishdan maqsad iqtisodiy naf ko'rish bo'lmasa, ya'ni evaziga ekvivalent aktiv talab etilmasa, bunday operatsiyalar ikkala tomonda ham mos ravishda transfert sifatida qayd etiladi.

Iqtisodiyotda institutsion birliklar o'rtasida turli-tuman aktivlar almashuvi sodir bo'ladi. Ularning har birini mamlakat miqyosida alohida-alohida qayd etish amaliy jihatdan mumkin emas. SHu sababli, ularning mohiyatiga, kelib chiqishiga, bajaradigan vazifasiga va boshqa belgilariga qarab guruhlash iqtisodiy jarayonlarni hisobga olishda va yoritishda katta ahamiyatga ega.

MHTda aktivlar quyidagicha guruhlanadi:

I. Nomoliyaviy aktivlar

1. Ishlab chiqariladigan aktivlar

1.1. Moddiy aktivlar

1.1.1. Moddiy asosiy fondlar

(Uy-joy, bino va inshootlar, konlar, ish o'rinlari, stanok va uskunalar, uzumzorlar, mevazorlar, ishlab chiqarishda foydalanilayotgan chorva mollari va h.k.)

1.1.2. Moddiy aylanma mablag'lar

(Zaxiradagi tayyor ishlab chiqarilgan mahsulotlar, butlovchi materiallar, tugallanmagan ishlab chiqarish mahsulotlari, qayta sotish uchun olingan tovarlar)

1.1.3. Qimmatbaho buyumlar, qiymatiniuzoq muddatlargacha saqlaydigan moddiy aktivlar

(Qimmatbaho metallar, toshlar va ulardan tayyorlangan buyumlar, san'at asarlari)

1.2. Nomoddiy aktivlar

1.2.1. Nomoddiy asosiy fondlar

(Ishlab chiqarishda ishlatiladigan komp'yuterlar dasturiy ta'minotlari va axborot bazalari, geologiya-qidiruv ishlariga bo'lgan sarflar, yaratilgan adabiy va badiiy asarlar asl nusxalari yoki ularga egalik huquqi)

2. Ishlab chiqarilmagan aktivlar

2.1. Moddiy aktivlar

2.1.1. Yer *(binolar, inshootlar, yo'llar, suv omborlari joylashgan erlar, qishloq xo'jaligini yuritishda ishlatiladigan erlar)*

2.1.2. Konlar *(ko'mir, neft', gaz, rangli metallar, har xil rudalar konlari)*

2.1.3. Tabiiy biologik resurslar *(o'rmonlar, yovvoyi hayvonlar, tabiiy suv havzalaridagi baliqlar va boshqa foydali mahsulotlar)*

2.1.4. Suv resurslari

2.2 Nomoddiy aktivlar

(patentlangan iqtisodiy ob'ektlar, er yoki boshqa ishlab chiqarish o'rinlariga ijara huquqi, faoliyat turi yoki ishlab chiqarish texnologiyasiga avtorlik yoki egalik huquqi, hali ishlab chiqarilmagan aktivlarga egalik huquqi va h.k.)

II. Moliyaviy aktivlar

1. Monetar oltin.

2. Naqd pullar va depozitlar.

3. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari).

4. Aksiyalar va boshqa aksiyadorlik kapitaliga egalik huquqini beradigan qog'ozlar.

5. Berilgan kreditlar.

6. Sug'urta rezervlari.

7. Debitorlik majburiyatlar.

8. Boshqa moliyaviy aktivlar.

Yuqorida keltirilgan aktivlar tasnifi tarkibi passivlar uchun ham o'rinli bo'ladi. Passivlar tasnifida yuqorida keltirilgan aktivlar tasnifidagi ayrim ko'rsatkichlarning nomlari mohiyati jihatidan passivga mos ravishda ifodalanadi. Masalan, moliyaviy aktivlardagi «debitorlik majburiyatlar» o'rniga «kreditorlik qarzar», «berilgan kreditlar» o'rniga «olingan kreditlar» va h.k. Institutsion birliklar o'rtasidagi aktivlar va passivlar operatsiyalari buxgalteriya hisoblarida qayd etib boriladi. Mamlakat miqyosida esa, bu operatsiyalar iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari, hamda tashqi dunyo miqyosida guruhlanib, maxsus schyotlarda qayd etiladi.

Shuni aytish joizki, MHTda ishlatilayotgan aktiv va passiv tushunchalari amaliyotda tijorat banklarida ishlatilayotgan aktiv va passiv terminlaridan farq qiladi. Odatda, tijorat banklarida aktiv sifatida ishlayotgan aktivni, passiv deganda ishlayotgan aktivni tushunadilar.

5. Aktivlar hajmidagi boshqa o'zgarishlarni hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Hayotimizda inflyatsiya jarayonlarining mavjudligi va bizga bog'liq bo'lmagan va hoxishimizga qarama-qarshi o'laroq tabiiy ofatlarning, urush va to's to'palonlarning, yong'inlarning sodir bo'lishi mumkinligi institutsion birliklarning aktiv va passivlarida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bunday jarayonlar natijasida aktivlar va passivlar holati va ularning hajmlarida bo'lgan o'zgarishlar 2ta schyotda qayd etiladi.

Odatdagi iqtisodiy jarayonlardan farqli bo'lgan holatlar natijasida masalan: tabiiy ofatlar, urushlar, turli falokatlar va yong'inlar natijasida institutsion birliklarning aktivlari yaroqsiz holga kelib qoladi. Bunday o'zgarishlar **aktivlar va passivlarda boshqa o'zgarishlar** schyotida hisobga olinadi.

Bu schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
Aktivlar qiymatining o'zgarishi: -tabiiy ofatlarnatijasida; -yong'inlar sababli; -urushlar natijasida; -boshqa falokatlarnatijasida.	Passivlar qiymatiningo'zgarishi: -tabiiy ofatlarnatijasida; -yong'inlar sababli; -urushlar natijasida; -boshqa falokatlarnatijasida.

Inflyatsiya jarayonlari natijasida aktivlar va passivlarning qiymatlarining o'zgarishi *aktiv va passivlarni qayta baholash* schyotida hisobga olinadi.

Bu schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
Qayta baholash natijasida aktivlar qiymatining o'zgarishi	Qayta baholash natijasida passivlar qiymatining o'zgarishi

Bu schyot ko'rsatkichlari orqali institutsion sektorlar aktivlarining joriy baholardagi haqiqiy qiymati miqdorining inflyatsiya jarayonlari natijasida qanday o'zgarganligini ko'rish mumkin.

6. Qayta baholash hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Milliy hisoblar tizimi ko'rsatkichlari birinchi navbatda joriy bozor baholarida hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar kuzatilayotgan davrda xalq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarning amaldagi qiymatini va ishlab chiqarishda qatnashuvchilarning olgan daromadlarining amaldagi miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orqali iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlarining strukturasi, ya'ni ularning milliy iqtisodiyotga qo'shgan xissalarini, mamlakatda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan mahsulot va xizmatlar proporsiyalari, iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi munosabatlarni ko'rish mumkin. Bundan tashqari, Yalpi ichki mahsulot bilan davlat byudjeti, byudjet kamomadi, davlat qarzi, pul massasi ko'rsatkichlari o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish mumkin. Lekin, joriy baholardagi ko'rsatkichlar orqali ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan tovar va xizmatlarning fizik hajmlarini ko'paygan yoki kamayganligini, xalq xo'jaligining tarmoqlarida ishlab chiqarishning haqiqiy hajmlari o'tgan davrlarga nisbatan o'sgan yoki kamayganligini bilish imkoniyati yo'q. Shu munosabat bilan, joriy baholardagi ko'rsatkichlarni o'zgarmas (qiyosiy) baholarda baholash zarurati tug'iladi.

Joriy baholardagi ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda hisoblash natijasida bu ko'rsatkichlar orqali ifodalanayotgan iqtisodiy jarayonlarni sifat va miqdor jihatdan qanday o'zgarganligi to'g'risida tasavvurga ega bo'lamiz. Bu jarayonlarning bir necha yillar (chorak, oy) mobaynida rivojlanish tendensiyalarini ifodalovchi dinamik qatorlarga ega bo'lamiz. Bu esa kechayotgan iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, chuqur tahlil qilish, kelajakda bu jarayonlarni qanday rivojlanishini ko'rsatuvchi istiqbol ko'rsatkichlarini aniqlashga imkon yaratadi. Bunday axborot bazasidan foydalanilgan holda, mamlakatda o'tkazilayotgan islohotlarning natijalarini bashorat qilish, turli ssenariylar asosida iqtisodiy islohotlar o'tkazish yo'llarini (iqtisodiy-matematik modellar yordamida) sinovdan o'tkazishga yo'l ochib beradi.

MHT tavsiyasiga ko'ra, ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda hisoblashda o'zgarmas baho sifatida 2 xil davrdagi baholar asos qilib olinishi mumkin: 1) hamma ko'rsatkichlar uchun ma'lum bir yil asos (bazis) qilib olinib, joriy bahodagi

ko'rsatkichlar shu yilning o'rtacha baholarida baholanadi. Odatda bazis yili har 5 yilda o'zgartirib turiladi; 2) hamma ko'rsatkichlar o'tgan yilning o'rtacha baholarida baholanadi. Odatda inflyatsiya jarayonlari yuqori bo'lgan mamlakatlarda 2-usulni qo'llash tavsiya etiladi. Chunki, bunday vaqtda 1-usul bilan o'zgarmas baholarda baholashda yo'l qo'yiladigan xatolik 2-usulga nisbatan kattaroq bo'ladi.

O'zgarmas baholarda baholash metodlarini ko'rib chiqishdan avval qaysi ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda baholash mumkin va maqsadga muvofiqligini ko'rib chiqamiz.

Umuman aytganda, MHTning hamma ko'rsatkichlarini o'zgarmas baholarda baholash mumkin. Amaliyotda esa, ko'rsatkichlarni "miqdor" va "baho" elementlariga ajratish mumkin bo'lgan (ya'ni statistikada miqdori va bahosi bor) ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda baholash nisbatan engilroq. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga Yalpi ishlab chiqarish (YAICH), oraliq iste'mol (OI), import, eksport, ish haqi, milliy boylikni tashkil qiluvchi ko'rsatkichlar va boshqalarni qo'shish mumkin.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) yoki yalpi qo'shilgan qiymat (YAQQ) kabi agregatlarni o'zgarmas baholarda baholashda ularni tashkil qiluvchi element (YAICH, OI yoki ish haqi, ishlab chiqarish uchun sof soliqlar, asosiy kapitalning iste'moli, foyda yoki aralash daromad)larni alohida-alohida o'zgarmas baholarda baholab, keyin bu agregatlar o'zgarmas baholarda hisoblanadi.

YAIM ko'rsatkichining fizik hajmining o'sishi (kamayishi) mamlakat miqyosida ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarning o'sganligini (kamayganligini) ifodalaydi. Tarmoqlar va sektorlar YAQQ ko'rsatkichining fizik hajmini o'sishi (kamayishi) esa xalq xo'jaligining tarmoq va sektorlarida ishlab chiqarishning o'sgan (kamaygan)ligini ko'rsatadi.

Ish haqining fizik hajmi uy xo'jaligining real daromadlarining o'zgarishini ko'rsatuvchi miqdor bo'lmay, u ishlab chiqarishga ketgan xarajatning miqdorini ko'rsatuvchi ulushning o'zgarishini ifodalaydi. Chunki, ish haqi ishlab chiqarishda xarajat sifatida o'sishi mumkin, lekin xuddi shu davrda ish haqining sotib olish qobiliyati pasaygan bo'lishi mumkin.

Ish haqining o'zgarmas baholardagi qiymati orqali mehnatning mahsuldorligi va ishlab chiqarishning samaradorligini tahlil qilishda foydalaniladi. Masalan, jamiyat mehnatining mahsuldorligi indeksini topish uchun YAIM fizik hajmi indeksini ish haqi fizik hajmi indeksiga bo'lib topiladi. Hozirgi vaqtda, amaliyotda bu ko'rsatkich YAIM fizik hajmi indeksini ishlab chiqarishda bandlik soni indeksiga bo'lib topiladi. Bu usulda ishchi-xizmatchilarning malakalarini oshganligi faktori hisobga olinmaydi va natijada inson mehnatining mahsuldorligi dinamikasi aniq hisoblanmaydi.

MHTda ayrim ko'rsatkichlarning fizik hajmlarini o'zgarmas baholarda baholab bo'lmaydi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga transfertlarni, investitsiya, qarz berish va olish manbalarini qo'shish mumkin.

O'zgarma baholarda hisoblashning bir necha usullari mavjud. Ulardan asosiylari quyidagilar:

-baholar indeksi orqali deflyatsiya usuli;

-fizik hajm indeksi yordamida bazis davridagi ko'rsatkichlar orqali ekstropolyasiya qilish usuli (qisqacha **ekstropolyasiya usuli**);

-to'g'ridan-to'g'ri o'zgarma baholarda baholash usuli;

-ko'rsatkichlarni xarajat elementlarini deflyatsiya qilish usuli;

-ikki marotaba deflyatsiya usuli (2D).

Baholar indeksi orqali deflyatsiya usuli baholar statistikasida ma'lum bo'lgan Laspeyres, Paashe va Fisher indeksleri orqali ko'rsatkichlarni o'zgarma baholarda hisoblashga asoslangan. Bu usulni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin¹⁹:

$$\sum q_1 p_1 : I_r = \sum q_1 p_0 ,$$

bu formulada

q_1, q_0 - ko'rsatkichning kuzatilayotgan va bazis davridagi miqdori;

r_1, r_0 - ko'rsatkichning kuzatilayotgan va bazis davridagi bahosi;

$\sum q_1 p_1$ - ko'rsatkichning joriy baholardagi qiymati;

$\sum q_1 p_0$ - ko'rsatkichning o'zgarma baholardagi qiymati;

I_r - Laspeyres, Paashe, Fisher baho indeksleri.

O'zgarma baholarda topilgan ($\sum q_1 p_0$) qiymatni bazis (yoki o'tgan) davrdagi qiymat ($\sum q_0 p_0$) ga bo'lib fizik hajm indeksini topamiz:

$$I_q = \sum q_1 p_0 : \sum q_0 p_0$$

Baholar statistikasi nazariyasidan ma'lumki, baholarning qanday va qancha miqdorda o'zgarganligini baholar indeksi orqali ifodalanadi. Yuqorida qayd etilgan baho indeksining va fizik hajm indekslarining 3 xil usuli ustida qisqacha to'xtab o'tamiz.

Laspeyres formulasi. Bu formula ko'rsatkichning bazis yilidagi miqdorini bazis va kuzatilayotgan davr baholarida baholashga asoslangan. Bu usulda **baholanayotgan miqdor** sifatida bazis (o'tgan yil) davridagi miqdor olingan. Baho indekslarini aniqlash uchun bazis davridagi ko'rsatkichning miqdorini bazis va kuzatilayotgan davr baholarida hisoblab olinadi. So'ngra kuzatilayotgan davr baholaridagi ko'rsatkichning qiymati bazis baholaridagi ko'rsatkichning qiymatiga bo'linadi. Natijada baho indeksiga ega bo'lamiz. Bu indeks quyidagicha ifodalanadi:

$$I_r = \sum q_0 p_1 : \sum q_0 p_0$$

Paashe formulasi. Bu formula ko'rsatkichning kuzatilayotgan davrdagi miqdorini bazis va kuzatilayotgan davr baholarda baholashga asoslangan. Bu usulda **baholanayotgan miqdor** sifatida kuzatilayotgan davrdagi miqdorlar olingan. Baho indekslarini hisoblash uchun kuzatilayotgan davrdagi ko'rsatkichning miqdorini bazis va kuzatilayotgan davr baholarida hisoblanadi. Va kuzatilayotgan davr baholaridagi

---

¹⁹ Formulalarni yozishda soddalikka erishish uchun ko'rsatkichlarning indeksleri yozilmagan.

ko'rsatkichning qiymati bazis baholaridagiga bo'linadi. Natijada baho indeksiga ega bo'lamiz. Bu indeks quyidagicha ifodalanadi:

$$IPr = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Fisher formulasi Laspeyres va Paashe baho indekslarini o'rtacha arifmetigini olishga asoslangan. Bu formula quyidagicha ifodalanadi:

$$IFr = \frac{(\sum q_0 p_1 : \sum q_0 p_0 + \sum q_1 p_1 : \sum q_1 p_0)}{2} = \frac{(IP_L + IP_P)}{2};$$

Yuqorida biz Laspeyres, Paashe va Fisher tomonidan taklif etilgan baho indekslarini aniqlash formularini keltirdik. Xuddi shu tartibda ularning fizik hajmlarning indekslarini aniqlash formulalarini keltirish mumkin. Bu formulalar yuqorida keltirilgan uslubda qurilgan. Faqat bu formulalarda har ikkala ko'rsatkich miqdorlari, ya'ni kuzatilayotgan va bazis davrlaridagi ko'rsatkichlar miqdorlari **bazis baholarida** (Laspeyres usulida) va **kuzatilayotgan davr baholarida** (Paashe usulida) baholanadilar. Bu formulalar quyidagicha ifodalanadilar:

$$ILq = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}, \text{ (Laspeyres)}$$

$$IPq = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1}, \text{ (Paashe)}$$

$$IFq = \frac{(\sum q_1 p_0 : \sum q_0 p_0 + \sum q_1 p_1 : \sum q_0 p_1)}{2} = \frac{(ILq + IPq)}{2}; \text{ (Fisher)}$$

Ekstropolyasiya usuli. Bu usulda, kuzatilayotgan davrdagi ko'rsatkichning o'zgarmas baholardagi qiymatini topish uchun, kuzatilayotgan davr fizik hajm indeksini (FHI) bazis davridagi ko'rsatkichning joriy (amaldagi) baholardagi qiymatiga ko'paytirish yo'li bilan topiladi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\sum q_0 p_0 \times Iq = \sum q_1 p_0$$

bu formulada

$\sum q_0 p_0$ - ko'rsatkichning bazis davridagi qiymati, joriy baholarda;

Iq - fizik hajmning indeksi;

$\sum q_1 p_0$ - kuzatilayotgan davrdagi ko'rsatkichning o'zgarmas baholardagi qiymati.

Bu usulning afzalligi shundan iboratki, ko'p hollarda aniq baho indekslarini hisoblash qiyin. Fizik hajm indeksini yuqorida keltirilgan usullardan tashqari, miqdoriy ko'rsatkichlar (ishchi-xizmatchilar indeksi, xizmatdan foydalanayotganlar (masalan: kasallar, tomoshabinlar soni va h.k.) indeksi yordamida hisoblash mumkin. Masalan: nobozor xizmat ko'rsatuvchi davlat tashkilotlarining ko'rsatayotgan xizmatlarining miqdori o'zgarganligini bu tashkilotlarda ishlayotgan xodimlarning bazis va kuzatilayotgan davrlardagi sonlarini solishtirish orqali xizmatchilar indeksini topib, fizik hajm indeksi sifatida foydalanish mumkin. Kinoteatrlar, kasalxonalar, maktablar, bog'cha va shu kabilarning FHilarini bu tashkilotlar xizmatidan foydalanayotganlarning solishtirilayotgan va kuzatilayotgan davrlardagi sonlarini taqqoslash orqali aniqlash mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri o'zgarmas baholarda baholash usuli ko'rsatkichlarni miqdorini to'g'ridan-to'g'ri o'zgarmas baholarga ko'paytirish yo'li bilan ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda aniqlashga asoslangan. Bu usulda o'zgarmas baholar sifatida ma'lum bir davrdagi tovar va xizmatlarning preyskurant yoki ulgurji

baholari, smeta baholari olinadi. Bu usul asosan qishloq xo'jaligi, qurilish tarmoqlarida keng qo'llanib kelingan. Masalan, qishloq xo'jaligida o'zgarmas baholar sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 1983 yildagi, qurilish tarmog'ida qurilish materiallarining 1991 yildagi smeta baholari ishlatilib kelinyapti. Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyotda baholarning va tovarlar tarkibining o'zgarishi uzoq davrlar mobaynida kam bo'lgan taqdirda bu usuldan foydalanish mumkin. Inflyatsiya darajalari yuqori va tovarlar tarkibi tez o'zgaradigan hollarda bu usulda hisoblangan FHIlari haqiqiy baho o'zgarishlarini aks ettirmaydi.

Ko'rsatkichlarni xarajat elementlari bo'yicha deflyatsiya qilish usulida o'zgarmas baholarda baholanadigan ko'rsatkichning tarkibini tashkil qiluvchi xarajatlarni turlari bo'yicha FHIlarini topib, ko'rsatkich shu indekslar orqali (har bir xarajat turining ulushiga qarab) deflyatsiya qilinadi. Bu usul asosan nobozor xizmatlar ko'rsatuvchi tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblashda ishlatiladi. Chunki, nobozor ishlab chiqarish sohalarida mahsulot yoki xizmat asosan bepul ko'rsatiladi (yoki mahsulot va xizmat uchun olingan qiymat mahsulot va xizmatning haqiqiy bozor bahosini aks ettirmaydi).

Bu usulda asosiy ko'rsatkichning FHI shu ko'rsatkichning tarkibiga kiruvchi xarajatlarning turlari bo'yicha fizik hajmlarining o'sishi bilan barobar²⁰deb shartli ravishda faraz qilinadi. Xulosa qilib aytganda, bu usulda xarajatlar dinamikasi asosiy ko'rsatkich dinamikasiga ko'chiriladi.

Biz yuqorida, amaliyotda qo'llanilib kelinayotgan o'zgarmas baholarda hisoblash usullariga to'xtalib o'tdik. Bu usullar iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zgarmas baholarda baholashda ishlatiladi. MHTda agregat ko'rsatkichlar (YAIM, YAMD, YAMD) yuqorida keltirilgan usullar bilan o'zgarmas baholarda baholanmaydi. Agregatlar **ikki marotaba deflyatsiya** usuli orqali o'zgarmas baholarga o'tkaziladi. Bu usulning asosiy mohiyati quyidagicha: agregatlarni tashkil qiluvchi elementlari alohida-alohida yuqorida keltirilgan usullar yordamida o'zgarmas baholarda baholanadi va hosil bo'lgan miqdorlar asosida agregatlar o'zgarmas baholarda hisoblanadi. Masalan: YAQQ ko'rsatkichini o'zgarmas baholarda hisoblash uchun: 1) yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol ko'rsatkichlari alohida-alohida o'zgarmas baholarda baholanadi; 2) o'zgarmas baholardagi YAICHdan o'zgarmas baholardagi OI ayiriladi. Hosil bo'lgan natija o'zgarmas baholardagi YAQQ bo'ladi.

7. Xolding foydasi (zarari) va uni statistik o'rganish ahamiyati.

Foyda. MHT va buxgalteriya hisobida foyda ko'rsatkichining iqtisodiy ma'nosi turlicha bo'lishiga asosiy sabab mahsulotning hajmini va xarajatlar miqdorini ikkala tizimlarda turlicha talqin etilishi va hisoblanishidir. Bundan tashqari, mayda xususiy korxonalarda korxonalar egalarining ish haqi foyda tarkibida bo'ladi. MHTda esa bu

---

²⁰Bu usulda ishlab chiqarish samaradorligi, ya'ni ishlab chiqarishda qatnashayotganlarning malakasi va texnika quvvatlarini o'sishi hisobga olinmaydi.

korxonalarining foyda ko'rsatkichi "aralash foyda" deb atalib, bu korxonalarining «daromadlarni hosil bo'lishi» schyotidagi muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida topiladi.

Aktivlar. MHTda aktivlar moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga bo'linadi. Nomoliyaviy aktivlar esa ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlarga bo'linadi. Ikkala tizimda aktivlar tasnifi biri-biriga o'xshash.

MHT va buxgalteriya hisobi bir-biridan asosan aktivlarni baholash uslubi bilan farq qiladi. MHTda aktivlar baholanayotgan davrdagi bozor baholarida baholanadi. Buxgalteriya hisobida esa, boshlang'ich sotib olingan vaqtdagi baholarda yoki qayta baholangan baholarida qayd etiladi.

Investitsiyalar. MHTda investitsiyalar quyidagicha guruhlanadi: asosiy kapitalning yalpi yig'ilmasi; material aylanma fondlarning o'sishi; qimmatli mulkni sotib olish; sof kreditlash. Birinchi uch ko'rsatkichlar davr mobaynida haqiqatda amalga oshirilgan investitsiyalar miqdorini ko'rsatadi va kapital operatsiyalar schyotida qayd etiladi. 4-ko'rsatkich moliyaviy investitsiyalar hajmini bildiradi. Mamlakatning chetdan moliya aktivlarini olgan miqdori va olgan moliyaviy majburiyatlarining miqdori moliya schyotida qayd etiladi.

Buxgalteriya hisobida investitsiyalar MHTdan birmuncha farqliroq guruhlarga ajratiladi: kapital sarmoyalari; material aylanma fondlarning o'sishi (tugallanmagan ishlab chiqarishni hisobga olgan holda); moliya sarmoyalari. Bu ko'rsatkichlar atalishiga ko'ra MHTdagiga o'xshash bo'lishiga qaramay, ularning tarkibi, mazmuni va baholash uslublari bir-biridan ancha farq qiladi. Masalan, buxgalteriya hisobida kapital sarmoyalar tarkibiga asosiy fondlarning haqiqiy qiymatini oshirmaydigan xarajatlar ham qo'shiladi. MHTda esa bunday xarajatlar asosiy kapitalning jamg'armasiga kiritilmaydi.

Material aylanma fondlar ikkala tizimda tarkibi va mazmuni bir xil bo'lishiga qaramay, ularni baholash usullari bir-biridan farq qiladi. YUqorida ta'kidlanganidek, ularning zaxirada ancha vaqt turib qolishi natijasida qiymatning o'sishi(kamayishi) MHTda ishlab chiqarishning natijasi sifatida hisobga olinmaydi. Buxgalteriya hisobida material aylanma fondlar boshlang'ich sotib olingan qiymatlarida qayd etilishi natijasida yashirin holda holding foydasi yuzaga keladi. Ma'lumki, holding foydasi MHTda chegirib tashlanadi.

Biz yuqorida, MHT va buxgalteriya hisobi ko'rsatkichlari o'rtasidagi mavjud ayrim uslubiy va konseptual farqlar ustida qisqacha to'xtalib o'tdik. Buxgalteriya hisobotlaridan MHT schyotlarini tuzishda manba sifatida foydalanilayotgan vaqtda bu tafovutlarni hisobga olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Milliy hisobchilikda schyotlarni tuzishda turli axborot manbalaridan foydalaniladi. Bu manbalar qatoriga buxgalteriya hisobi asosida tayyorlangan korxonalarining statistika hisobotlari, davlat byudjeti va soliq statistikasi, aholi byudjetini kuzatish yakunlari, davlat va jamoat tashkilotlarining hisobotlari va boshqa

axborot manbalari kiradi. Milliy hisobchilar yuqorida keltirilgan axborot manbalaridan tashqari, qo'shimcha kuzatishlar o'tkazadilar, ekspert xulosalaridan foydalanadilar. Buxgalteriya hisobi milliy hisobchilik uchun asosiy manba bo'lishiga qaramay, uni yuritishda, ko'rsatkichlarning atalishida va hisobga olish uslublarida birmuncha farqlar mavjudligini yuqorida ko'rdik. Korxonaning ma'lum bir davr (oy, chorak, yil)dagi iqtisodiy faoliyati natijalarini buxgalteriya hisoblari bevosita ifodalaymaydi. Chunki, buxgalteriya hisobida ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi va boshqa birliklar bilan taqsimot va qayta taqsimot operatsiyalarini natijalarini yaqqol ifodalovchi ko'rsatkichlar yo'q. SHu sababli, korxonalar, tashkilot (mikro darajada) yuritilayotgan hisoblarni MHT konsepsiyasi asosida ifodalash mikro darajada iqtisodiyotning holatini tahlil qilishga imkon yaratadi.

Buxgalteriya hisobidagi ko'rsatkichlarni MHT konsepsiyasiga o'tkazishda bir qancha uslubiy o'zgartirishlar va qo'shimcha hisoblarni bajarishga to'g'ri keladi. Buni bir korxonalar misolida ko'rib chiqamiz.

A korxonaning daromadlari asosan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotishdan, o'zida saqlanayotgan boshqa korxonalarining aksiyalaridan tushadigan daromadlardan iborat bo'lsin. Bundan tashqari, korxonalar ishlab chiqarish uchun subsidiya oladi. Korxonalar xarajatlarning asosiy qismini ishlab chiqarishda ishlatiladigan xom ashyo, butlovchi materiallar, materiallar va xizmatlar sarfi, ishlab chiqarish uchun to'langan soliqlar va korxonalar xizmatchilarining ish haqi, sotsial sug'urta fondlariga to'lovlar tashkil qiladi. Korxonaning kuzatilayotgan davrdagi ko'rsatkichlari 6.1- jadvalda keltirilgan.

6.1- Jadval.

Korxonalar to'g'risidagi ma'lumotlar

Ko'rsatkichlarning nomi	Qiymati
I. 1. Tovar va xizmatlarni sotish	5000
shu jumladan, korxonalar xizmatchilariga	300
2. Olingan foizlar	20
3. Olingan subsidiyalar	10
Joriy daromad (1 + 2 + 3)	5030
II. 1. Sotib olingan materiallar va xizmatlar	2000
2. Amortizatsiya ajratmasi	200
3. Soliqlar (ishlab chiqarish uchun)	130
4. Insonparvarlik fondiga to'lov	50
5.1. Ish haqi	1500
5.2. Natura bilan ish haqi	300
6. Sosstrax	60
7. To'langan foizlar	40
Umumiy xarajatlari (1+2+3+4+5+6+7)	4280

III. Korxonada foydasi(soliq olinguncha)	750
shu jumladan: foydadan soliq	150
dividendlar	200
qoldiq foyda	400

1-jadvaldagi ko'rsatkichlarni buxgalteriya hisobotlaridan olish mumkin. Bu ko'rsatkichlarni MHT tartibi bo'yicha T ko'rinishidagi schyotda resurslar va ularni ishlatilishi tartibida yozib chiqamiz (6.2-jadval).

6.2-Jadval.

Ishlatilishi		Resurslar	
Materiallar va xizmatlar	2000	Sotish hajmi	5000
Amortizatsiya	200	-tovarlar	3000
Soliqlar(ishlab chiqarish uchun)	130	-xizmatlar	2000
Insonparvarlik to'lovi	50	Olingan foizlar	20
Ish haqi	1500	Olingan subsidiyalar	10
Natura bilan ish haqi	300		
Sosstrax	60		
To'langan foizlar	40		
Korxonada foydasi(soliq olinguncha)	750		
shu jumladan:			
foydadan soliq	150		
to'langan dividendlar	200		
qoldiq foyda	400		
Jami:	5030	Jami:	5030

Biz yuqorida korxonaning daromadlari vaxarajatlari haqida fikr yuritdik. Ma'lumki, mahsulotni sotishdan tushgan daromadlar korxonaning hisobot davrida ishlab chiqargan mahsulotidan tashqari, tayyor mahsulot zaxirasidagi mahsulotni sotish evaziga olingan bo'lishi mumkin. SHuning uchun, korxonaning hisobot davrida yaratgan daromadini bilish uchun, zaxiraning hisobot boshi va oxiridagi holati to'g'risidagi axborotlar kerak bo'ladi. Faraz qilaylik, tayyor mahsulot zaxirasining hisobot boshidagi holati 500 ga va oxirida 900 ga teng bo'lsin. Bundan xulosa shuki, zaxiraning o'zgarishi $900-500=400$ ga teng, ya'ni 400 birlik mahsulot hisobot davrida sotilmay zaxiraga tushgan. Bu mahsulot hisobot davrida ishlab chiqarilgani uchun uning miqdori yalpi ishlab chiqarish hajmiga qo'shiladi. Bu mahsulot xarajatlarini, bor axborotlardan foydalangan holda hisoblab chiqamiz.

Bu mahsulotni ishlab chiqarishda ketgan mahsulot va xizmatlar xarajati (oraliq iste'mol): $2000/5000*400=160$;

Ish haqi $(1500+300)/5000*400=144$;

Ijtimoiy sug'urta $60/1800*144=5$;

Foydadan soliq $(400-160-144-5)*(150/750)=18$;

Qoldiq foyda $91-18=73$;

Bajarilgan hisoblar natijalarini mos ravishda guruhlaymiz, ya'ni daromad ko'rsatkichlarini resursga va xarajatlarni mos ravishda ishlatilishga yozib, 6.3-jadvalga ega bo'lamiz.

6.3-Jadval.

Ishlatilishi		Resurslar	
Materiallar va xizmatlar	2160	Sotish hajmi	5000
Amortizatsiya	200	-tovarlar	3000
Sof soliqlar(i/ch. uchun)	120	-xizmatlar	2000
Ijtimoiy sug'urta	65	Zaxiraning o'zgarishi	400
Sof foizlar 40-20	20		
Korxonada foydasi(foydadan soliq olinguncha)	841		
shu jumladan: foydadan soliq	168		
to'langan dividendlar	200		
qoldiq foyda	473		
Jami:	5400	Jami:	5400

6.3-jadvalda keltirilgan axborotlardan foydalanib korxonaning qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi bo'yicha hisobotini tuzamiz(6.4-jadval).

6.4-Jadval.

Ishlatilishi		Resurslar	
Oraliq iste'mol	2160	Sotish hajmi	5000
Yalpi qo'shilgan qiymat (5400-2160)	3240	-tovarlar	3000
Asosiy kapitalning iste'moli	200	-xizmatlar	2000
Sof qo'shilgan qiymat (3240-200)	3040	Zaxiraning o'zgarishi	400
Jami:	5400	Jami:	5400

Topilgan yalpi(sof) qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi korxonaning kuzatilayotgan davrdagi ishlab chiqarish faoliyatini xarakterlaydi. Bu ko'rsatkichda qayta hisoblar yo'q. U korxonadan yangi yaratilgan qiymatni miqdorini ifodalaydi.

9-MAVZU. AKTIV VA PASSIV BALANSLARI

Reja:

1. Aktiv va passiv balanslari, uning ko'rsatkichlari.
2. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasidagi aktivlar qiymatini o'zgarishi.
3. Moliya hisoblamasidagi aktiv yoki passivlar qiymatini o'zgarishi.
4. Aktivlar hajmidagi boshqa o'zgarishlarni hisoblamasidagi aktiv va passivlar qiymatining o'zgarishi.
5. Qayta baholash hisoblamasidagi aktiv va passivlar qiymatining o'zgarishi.

1. Aktiv va passiv balanslari, uning ko'rsatkichlari.

Yuqorida ko'rib chiqqan mavzulardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, mamlakatning, shu jumladan iqtisodiyot birliklarining moliya va nomoliya aktivlarining va passivlarining miqdori hisobot davrida iqtisodiy operatsiyalar, baho va valyuta kursi o'zgarishlari, favqulodda hodisalar natijasida ko'payishi va kamayishi mumkin ekan. Bu aktiv va passivlarning ma'lum bir sanadagi holati *aktivlar va passivlar balansi* schyotida hisobga olinadi.

Schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
3.Moliya majburiyatlari (hisobot oxirida)	1.Nomoliya aktivlar (hisobot oxirida)
4.O'z kapitalining sof qiymati (1+2-3)	2.Moliya aktivlar (hisobot oxirida)

Bu schyot kuzatilayotgan davr boshi(yoki oxiri) holatiga tuziladi. Schyotda mavjud aktivlarning va moliya majburiyatlarining tarkibi va miqdori, hamda o'z kapitalining sof qiymati miqdori ko'rsatiladi. Aktivlar deganda, egalik huquqi tarqatilishi mumkin bo'lgan va uni ishlatish natijasida iqtisodiy manfaat olish mumkin bo'lgan iqtisodiy ob'ektlarga aytiladi. Ulardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanish, ularni boshqalarga berib turish evaziga daromadlar(foizlar, dividendlar, ijara to'lovlari) olish mumkin va ularni jamg'arish vositasi sifatida ishlatish mumkin. Ular moddiy(nomoliya) va moliyaviy bo'ladi.

Nomoliya aktivlarga ishlab chiqariladigan aktivlar, asosiy kapital(fondlar), moddiy asosiy fondlar, ishlab chiqarilmaydigan(er, o'rmonlar, konlar,suv resurslari, patentlar, ijara shartnomalari va h.k.lar) aktivlar kiradi.

Moliya aktivlariga monetar oltin, naqd pullar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar,sug'urta rezervlari, tijorat kreditlari, debitorlik va kreditorlik qarzlari va boshqalar kiradi.

Moliya majburiyatlari bir institutsion birlikning ikkinchi birlikka tovar va xizmatlarni sotganda, moliya va nomoliya aktivlarini berganda yuzaga keladi. Aktivlarni olgan birlik shartnomaga binoan o'ziga moliya majburiyatlarini olgan bo'ladi.

Institutsion sektorlar kapitalining sof qiymati uning barcha aktivlari yig'indisidan boshqa sektorlar oldidagi majburiyatlari qiymatini chegirish orqali topiladi.

Biz yuqorida keltirgan schyotlarni iqtisodiyot sektorlari bo'yicha tuzish mumkinligini e'tirof etdik. Ma'lumki, MHTda sektorlar klassifikasiyasidan tashqari tarmoq klassifikasiyasi ham mavjud. Odatda, tarmoqlar bo'yicha ishlab chiqarish va daromadlarning shakllanishi schyotlari tuziladi. Bu schyotlar yuqorida keltirilgan sxema va tartibda tuziladi. Rezident birliklar bilan norezidentlar o'rtasidagi operatsiyalar tashqi dunyo sektori schyotlarida qayd etiladi.

2. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasidagi aktivlar qiymatini o'zgarishi.

To'lov balansi ma'lum bir davr (oy, chorak, yil)ga tuziladi. SHuning uchun, u tuzilayotgan davrda mamlakat va chet el iqtisodiyoti o'rtasida sodir bo'lgan o'zgarishlarni ifoda etadi. Masalan, yanvar oyiga tuzilgan to'lov balansi yanvar oyidagi, chorakka tuzilgani chorakdagi, yilga tuzilgani yillik o'zgarishlarni ifoda etadi. Bu o'zgarishlar kuzatilgan davrda mamlakatning majburiyatlari va aktivlarining qay miqdorda oshgan yoki kamayganligini bildiradi. Yillar davomida bu o'zgarishlarning yig'ilmasi mamlakat iqtisodiyotining chet elga bog'liqlik darajasini belgilaydi. Mamlakat va chet el o'rtasidagi aktivlar va majburiyatlarning yig'ilmasi xalqaro *investitsiya balansi* (XIB)da qayd etiladi. XIB odatda yilning oxiridagi holatiga tuziladi. Aktivlar va majburiyatlarning miqdori yilning oxiridagi baholarda qayd etiladi. Xalqaro investitsiyalar balansi mamlakatning aktivlari va majburiyatlarining statistik hisobotidan iborat bo'lib, u bir qator tashqi iqtisodiy schyotlar majmuidan iborat. Uning qisqartirilgan ko'rinishdagi tarkibi 9.4-jadvalda keltirilgan.

9.4-Jadval.

Xalqaro investitsiyalar balansi						
	Yil boshi dagi holat	Ope ra-siya -lar	Narxl arning o'zgar ishi	Valyut a kursi- ning o'zgar ishi	Boshq a o'zgar - tirishl ar	Yil oxiri- dagi holat
A. Aktivlar						
1. CHet elga to'g'ri investitsiyalar						
2. <i>Portfel investitsiyalar</i>						

3. Boshqa investitsiyalar						
3.1 Kommersiya kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 Boshqa aktivlar						
4. Rezerv aktivlari						
4.1 Monetar oltin						
4.2 Maxsus qarz olish huquqi(SDR)						
4.3 XVFdagi rezerv pozitsiyasi						
4.4 Chet el valyutasi						
4.5 Boshqa talablar						
B. Majburiyatlar						
1. Iqtisodiyotga to'g'ri investitsiyalar						
2. Portfel investitsiyalar						
3. Boshqa investitsiyalar						
3.1 Kommersiya kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 Boshqa majburiyatlar						

XIB schyotlari ikki tomonli jadval ko'rinishida yoziladi. Bir tomonda, aktivlarva majburiyatlar tarkibi keltirilgan. Ikkinchi tomonda, mos ravishda ularning yil boshiga bo'lgan holati, yil davomida ularning o'zgarishi (turlari bo'yicha) va yil oxiridagi holati yoziladi. Aktivlar va majburiyatlar tarkibi to'lov balansining moliya schyoti tarkibi bilan mos keladi. Ularning o'zgarishlari iqtisodiy operatsiyalar natijasida, baho va valyuta ayirboshlash kursining o'zgarishlari va boshqa tuzatishlar natijasida sodir bo'ladi. Masalan, to'g'ri investitsiyalarning yil davomida mamlakatga kelishi XIBning majburiyatlar qatorida *operatsiyalar* ustunida, moliya bozorida aksiyalarning narxi ko'tarilishi yoki pasayishi – *baholar o'zgarishi* ustunida qayd etiladi. Chet el valyutasidagi zaxiralarning nominal qiymati valyuta kursi o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Bu o'zgarish *valyuta kursi o'zgarishlari* ustunida qayd etiladi. O'tgan yillarda hisobga olinmagan aktivlar va majburiyatlar, ularning bir kategoriyadan ikkinchisiga o'tkazilishi (masalan, portfel investitsiyalarning yillar davomida yig'ilib to'g'ri investitsiyalarga aylanishi) va qarzdand voz kechish holatlari *boshqa tuzatishlar* ustunida yoziladi. Bulardan tashqari, monetar oltin miqdorida oltinni chetga sotish va zaxiraga sotib olish bilan bog'liq va mamlakatning *maxsus*

qarz olish huquqi(SDR)da²¹ bo'ladigan o'zgarishlar ham boshqa tuzatishlar ustunida qayd etiladi. Aktivlar va majburiyatlar o'rtasidagi farq sof investitsiya holatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich aktivlar miqdori majburiyatlardan ko'p bo'lgan holda musbat bo'ladi. Sof investitsiya holati musbat bo'lishi, mamlakatning tashqi dunyoga nisbatan talabi, aks holda majburiyati ko'payganligini bildiradi. Xulosa qilib aytganda, xalqaro investitsiya balansi yil davomida mamlakatning chet el bilan bo'lgan moliyaviy operatsiyalarining, aktiv va majburiyatlarda baho o'zgarishlari va boshqa tuzatishlarning majmuidan iborat. Aktivlar va majburiyatlar yig'indisi mos ravishda mamlakatning yalpi tashqi aktivlar(YATA) va yalpi tashqi majburiyatlar(YATM) miqdorini bildiradi.

Shuni aytish lozimki, YATM bilan tashqi qarz tushunchalarini bir biridan farqlash kerak. Chunki, har doim ham majburiyatlar qarz bo'lavermaydi. Qarz tarkibiga portfel va to'g'ri investitsiyalar bo'yicha majburiyatlar kirmaydi.

Bundan tashqari, monetar oltin va SDR aktiv hisoblansada, norezidentlar uchun majburiyat hisoblanmaydi. SHu sababli, *sof tashqi aktivlar tarkibiga* monetar oltin va SDR kirmaydi.

Sof va yalpi tashqi aktivlardan *tashqi rezerv aktivlarni(TRA)* farqlash lozim. TRA mamlakatning rezerv aktivlari hisoblanadi. Har qanday aktiv ham TRA bo'lavermaydi. Rezerv aktivlariga davlatning pul-kredit siyosat yurituvchi tashkilotlari tasarrufida bo'lgan va ularni, kerak bo'lganda hech bir to'siqsiz ishlatish mumkin bo'lgan moliyaviy aktivlar kiradi. Bu moliyaviy aktivlar yuqori darajada xaridorgir va har qanday vaziyatda ham qattiq valyutaga tez sotilishi yoki boshqa turdagi rezerv aktivga almashilishi mumkin bo'lishi kerak. Rezerv aktivlari tarkibiga monetar oltin²², SDR, XVFdagi aktivlar²³, chet el valyutasi, qimmatli qog'ozlar va boshqalar kiradi. Bu tarkibga faqat rezerv aktivlarga qo'yilgan talabga javob beradigan aktivlarga kiradi. Masalan, chet el valyutasi guruhiga qattiq va barqaror valyutalar: AQSH dollari, nemis markasi, evro va shu kabilar) kirishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar guruhiga yuqori likvidli chet el qimmatli qog'ozlari kiradi. Boshqa rezerv aktivlar guruhiga, yuqorida qayd etilmagan rezerv aktivlar kiradi.

3. Moliya hisoblamasidagi aktiv yoki passivlar qiymatini o'zgarishi.

Moliya schyotini mamlakat miqyosida quyidagi tartibda tuzish tavsiya etiladi.

Mamlakat miqyosida moliya schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
Aktivlar	Majburiyatlar

²¹SDR XVF tomonidan xalqaro rezerv aktivi sifatida chiqariladi. Bu aktiv XVF rezervi hisoblanadi. Har bir mamlakat XVF belgilagan kvota miqdoridagi mablag'ni o'z milliy valyutasida XVF maxsus schyotiga o'tkazadilar. SDR XVFning majburiyati hisoblanmaydi. Uning kursi bir necha nufuzli valyuta kurslarining kunlik o'zgarishlarini inobatga olgan holda har bir kunga hisoblanadi.

²² Xalqaro talablarga ko'ra monetar oltin tozaligi kamida 99,5% dan kam bo'lmasligi kerak.

²³ XVF umumiy resurslarida har bir a'zo mamlakat qattiq valyutada o'z mablag'lariga ega bo'lishi mumkin. Odatda, bu mablag'lar boshqa mamlakatlar valyutalarini sotib olish va to'lovlarni tez bajarish uchun saqlab turiladi.

8. Ichki iqtisodiyot birliklari tomonidan tashqi dunyoga kiritilgan kreditlar(8.1-8.2) 8.1. Berilgan kreditlar 8.2. Qaytarilgan kreditlar	1.Milliy iqtisodiyotda o'zlashtirilgan kreditlar, (1.1+1.2) 1.1. Olingan kreditlar 1.2. Qaytarilgan kreditlar
9. Chet el valyutasidagi naqd pullar (9.2-9.1) 9.1. Hisobot boshida 9.2. Hisobot oxirida	2. Tashqi dunyo ixtiyoridagi milliy naqd pullar hajmining o'zgarishi (2.1-2.2) 2.1. Chet elga chiqib ketgan milliy naqd pullar 2.2. Chet eldan qaytib kelgan milliy naqd pullar
10. Chet el valyutasidagi depozitlar (10.2-10.1) 10.1. Hisobot boshida 10.2. Hisobot oxirida	3. Tashqi dunyo ixtiyoridagi milliy valyutadagi depozitlar hajmining o'zgarishi (3.1-3.2) 3.1. Chet elga chiqib ketgan milliy valyutadagi depozitlar 3.2. Chet eldan qaytib kelgan milliy valyutadagi depozitlar
11. Rezidentlar ixtiyoridagi norezidentlar chiqargan qimmatbaho qog'ozlar (portfel investitsiyalar) (11.1-11.2) 11.1. Hisobot davrida sotilgani 11.2. Hisobot davrida qaytarib olingani	4.Tashqi dunyo ixtiyoridagi mamlakat rezident birliklari chiqargan qimmatbaho qog'ozlar (portfel investitsiyalar) (4.1-4.2) 4.1. Hisobot davrida norezidentlarga sotilgani 4.2. Hisobot davrida norezidentlardan qaytarib olingani
12. Rezidentlar ixtiyoridagi norezidentlar chiqargan aksiyalar (to'g'ri investitsiyalar) (12.1-12.2) 12.1. Hisobot davrida kiritilgan investitsiyalar 12.2. Hisobot davrida qaytarilgan investitsiyalar	5. Tashqi dunyo ixtiyoridagi mamlakat rezident birliklari chiqargan aksiyalar (to'g'ri investitsiyalar) (5.1-5.2) 5.1. Hisobot davrida norezidentlarga sotilgani 5.2. Hisobot davrida norezidentlardan qaytarib olingani
13. Norezident sug'urta tashkilotlarining rezidentlarni sug'urtalashda yuzaga kelgan texnik rezervlaridagi o'zgarish (13.2-13.1) 13.1. Hisobot boshida 13.2. Hisobot oxirida	6. Milliy sug'urta tashkilotlarining norezidentlarni sug'urtalashda yuzaga kelgan texnik rezervlaridagi o'zgarish (6.2-6.1) 6.1. Hisobot boshida 6.2. Hisobot oxirida
14. Mamlakat norezident birliklarining rezidentlardan (yuqorida qayd	7. Mamlakat rezident birliklarining norezidentlardan (yuqorida qayd

etilmagan) boshqa kreditorlik qarzlari (14.2-14.1) 14.1. Hisobot boshida 14.2. Hisobot oxirida	etilmagan) boshqa kreditorlik qarzlari (7.2-7.1) 7.1. Hisobot boshida 7.2. Hisobot oxirida
A. Aktivlar hammasi (8+9+10+11+12+13+14)	V. Majburiyatlar hammasi (1+2+3+4+5+6+7)
S = (A-V) ≥ 0 bo'lsa, Sof aktivlar deyiladi. Aks holda, sof passivlar deyiladi.	

Shuni aytish joizki, amaliyotda iqtisodiyot sektorlari aktivlarida kuzatilayotgan davrda odatdagi iqtisodiy jarayonlardan farqli bo'lgan holatlar natijasida institutsion birliklarning aktivlari hajmlarida o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Bunday o'zgarishlar aktivlar va passivlarda boshqa o'zgarishlar schyotida hisobga olinadi.

4. Aktivlar hajmidagi boshqa o'zgarishlarni hisoblamasidagi aktiv va passivlar qiymatining o'zgarishi.

Hayotimizda inflyatsiya jarayonlarining mavjudligi va bizga bog'liq bo'lmagan va hoxishimizga qarama-qarshi o'laroq tabiiy ofatlarning, urush va to's to'palonlarning, yong'inlarning sodir bo'lishi mumkinligi institutsion birliklarning aktiv va passivlarida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bunday jarayonlar natijasida aktivlar va passivlar holati va ularning hajmlarida bo'lgan o'zgarishlar 2ta schyotda qayd etiladi.

Odatdagi iqtisodiy jarayonlardan farqli bo'lgan holatlar natijasida masalan: tabiiy ofatlar, urushlar, turli falokatlar va yong'inlar natijasida institutsion birliklarning aktivlari yaroqsiz holga kelib qoladi. Bunday o'zgarishlar **aktivlar va passivlarda boshqa o'zgarishlar** schyotida hisobga olinadi.

Bu schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
Aktivlar qiymatining o'zgarishi: -tabiiy ofatlarnatijasida; -yong'inlar sababli; -urushlar natijasida; -boshqa falokatlarnatijasida.	Passivlar qiymatining o'zgarishi: -tabiiy ofatlarnatijasida; -yong'inlar sababli; -urushlar natijasida; -boshqa falokatlarnatijasida.

5. Qayta baholash hisoblamasidagi aktiv va passivlar qiymatining o'zgarishi.

Inflyatsiya jarayonlari natijasida aktivlar va passivlarning qiymatlarining o'zgarishi **aktiv va passivlarni qayta baholash** schyotida hisobga olinadi.

Bu schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Ishlatilishi	Resurslar
Qayta baholash natijasida aktivlar qiymatining o'zgarishi	Qayta baholash natijasida passivlar qiymatining o'zgarishi

Bu schyot ko'rsatkichlari orqali institutsion sektorlar aktivlarining joriy baholardagi haqiqiy qiymati miqdorining inflyatsiya jarayonlari natijasida qanday o'zgarganligini ko'rish mumkin.

10-MAVZU. TOVAR VA XIZMATLAR HISOBLANMASI

Reja:

1. Tovar va xizmatlar hisoblamasi
2. Tovar va xizmatlar hisoblamasini resurs ko'rsatkichlari.
3. Tovar va xizmatlar hisoblamasini foydalanish ko'rsatkichlari.

1. Tovar va xizmatlar hisoblamasi.

Tovarlar schyotida egalik huquqi mutloq tovarni olayotgan birlik foydasiga o'tayotgan tovarlar, qayta ishlash va tuzatishga mo'ljallangan tovarlar, portda transport tashkilotlari tomonidan sotib olingan tovarlar (benzin, kerosin va h.k.) alohida-alohida qayd etiladi. Bundan tashqari, nomonetar oltin²⁴ bilan bo'lgan operatsiyalar ham alohida qayd etiladi.

Xizmatlar schyotida rezident va norezidentlar o'rtasidagi xizmatlar ayirboshlash operatsiyalari xizmatlarning guruhleri bo'yicha qayd etiladi. Masalan, transport, sayyohlik, sug'urta, qurilish, aloqa va h.k. xizmatlar.

Daromadlar schyotida rezident va norezident birliklarning tashqi dunyo iqtisodiyotida ishtirok etib olgan va bergan daromadlari qayd etiladi. Daromadlar odatda ikki turga bo'linadi: 1) *ish haqi* bilan bog'liq daromadlar (keyinchalik qisqacha - ish haqi); va 2) *investitsiyalardan olingan* yoki berilgan daromadlar²⁵.

Tovarlar va xizmatlar yig'ma schyoti o'z nomiga monand ravishda yuqorida keltirilgan ichki iqtisodiyot va tashqi dunyo schyotlari ko'rsatkichlaridan foydalangan holda tuziladi. Schyotning resurs tarafida mamlakat bo'yicha tovarlar va xizmatlar resurslari, ishlatilishi tarafida bor tovar va xizmatlarni qanday maqsadlarda ishlatilganligi qayd etiladi.

2. Tovar va xizmatlar hisoblamasini resurs ko'rsatkichlari.

²⁴Tovar sifatida eksport (import) qilinadigan oltin.

²⁵MHTda mulk uchun olingan yoki to'langan daromadlar deb yuritiladi.

Schyotning tuzilish sxemasi yalpi ishlab chiqarish (YAICH) ko'rsatkichining qanday baholarda hisoblanishiga ko'ra turlicha bo'ladi. Agarda YAICH ko'rsatkichi asosiy baholarda hisoblangan bo'lsa schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Tovarlarni va xizmatlarni yig'ma schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
4. Oraliq iste'mol	1. Yalpi ishlab chiqarish (asosiy baholarda) -tovarlar; -xizmatlar
5. Pirovard iste'mol	2. Import
6. Yalpi jamg'arish 7. Eksport	3. Mahsulot uchun sof soliqlar
Ishlatilgani hammasi (4+5+6+7)	Jami resurslar (1+2+3)

Agarda YAICH ko'rsatkichi ishlab chiqaruvchi baholarida hisoblangan bo'lsa schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha bo'ladi:

Ishlatilishi	Resurslar
4. Oraliq iste'mol	1. Yalpi ishlab chiqarish (ishlab chiqaruvchi baholarida) -tovarlar; -xizmatlar
5. Pirovard iste'mol	2. Import
6. Yalpi jamg'arish 7. Eksport	3. Qo'shilgan qiymat solig'i va import uchun sof soliq (solliq-subsidiya)
Ishlatilgani hammasi (4+5+6+7)	Jami resurslar (1+2+3)

Schyotning ko'rsatkichlari yordamida Yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichini ikki xil usulda: iste'mol va ishlab chiqarish usullarida hisoblash mumkin. YAICH iste'mol usuli bilan quyidagicha hisoblanadi:

$$YAICH = 5 + 6 + 7 - 2;$$

Ishlab chiqarish usuli orqali esa quyidagicha aniqlanadi:

$$YAICH = 1 - 4 + 3.$$

3. Tovar va xizmatlarni hisoblamasini foydalanish ko'rsatkichlari.

O'zbekistonning tashqi dunyo tovarlar va xizmatlarni schyotida ishlatiladigan tovarlar va xizmatlarni tasnifi

Jami eksport	Jami import
A. Tovarlar hammasi	A. Tovarlar hammasi
1. Paxta mahsulotlari	1. Mashina va uskunalarni

shu jumladan: paxta tolasi paxta tolasidan tayyorlangan mahsulotlar boshqalar. 2. Nomonetar oltin 3. Oziq-ovqat mahsulotlari shu jumladan: mevalar sabzavotlar qayta ishlangan qishloq xo'jalik mahsulotlari boshqalar. 4. Ximiya mahsulotlari shu jumladan: mineral o'g'itlar polietilin kimyoviy tolalar farmasevtika mahsulotlari boshqalar. 5. Energetika va yoqilg'i mahsulotlari shu jumladan: tabiiy gaz benzin, kerosin qayta ishlanmagan neft' elektroenergiya boshqalar. 6. Qora metal va undan tayyorlangan mahsulotlar 7. Rangli metal va undan tayyorlangan mahsulotlar shu jumladan: mis mahsulotlari sink mahsulotlari alyumin mahsulotlari boshqalar	shu jumladan: - mexanik uskunalar; - elektr uskunalar I. avtomobillar II. uchish apparatlari va uning qismlari III. traktorlar va uning qismlari IV. teleradio apparatlari V. boshqalar. 2. qora metal va undan tayyorlangan mahsulotlar shu jumladan: VI. Tayyor mahsulotlar (TIFTR, 72 xos raqamga kiruvchi tovarlar)²⁶ VII. qayta ishlanadigan mahsulotlar (TIFTR, 73) VIII. mis mahsulotlari (TIFTR, 74) 3. Rangli metal va undan tayyorlangan mahsulotlar shu jumladan: IX. mis mahsulotlari (TIFTR, 74) X. alyumin mahsulotlari (TIFTR, 76) XI. boshqalar 4. Ximiya mahsulotlari shu jumladan: XII. mineral o'g'itlar XIII. polietilin XIV. kimyoviy tolalar XV. farmasevtika mahsulotlari XVI. boshqalar. 5. Oziq-ovqat mahsulotlari shu jumladan: XVII. shakar XVIII. bug'doy uni XIX. go'sht mahsulotlari XX. boshqalar. 6. Boshqa tovarlar (1-5ga kirmagan)

²⁶ Ushbu va keyingi bandlarda ham Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasida amalda bo'lgan Tashqi iqtisodiy faoliyat tovarlar ro'yxati (TIFTR)dagi ko'rsatilgan xos raqamga kiruvchi tovarlar nazarda tutilyapti.

8. Mashina va uskunalar shu jumladan: avtomobillar uchish apparatlari va uning qismlari traktorlar va uning qismlari teleradio apparatlari boshqalar. 9. Boshqa tovarlar(1-8ga kirmagan)	
V. Xizmatlar hammasi	V. Xizmatlar hammasi
2. Transport xizmatlari - temir yo'l transporti xizmati; - aviasiya transporti xizmati; - avtomobil transporti xizmati; - trubadan o'tkazish xizmati 3. Sayyohlik(turizm) 4. Boshqa xizmatlar	Transport xizmatlari XXI. temir yo'l transporti xizmati XXII. aviasiya transporti xizmati XXIII. avtomobil transporti xizmati XXIV. trubadan o'tkazish xizmati Sayyohlik(turizm) Boshqa xizmatlar

11-MAVZU. TASHQI DUNYO SEKTORI HISOBLAMALARI

Reja:

1. Tovar va xizmatlar bilan tashqi operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
2. Tashqi birlamchi daromadlar va joriy transfertlar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
3. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.
4. Moliya hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

1. Tovar va xizmatlar bilan tashqi operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar schyotida rezident va norezident birliklar o'rtasidagi tovar va xizmatlar ayirboshlash operatsiyalari qayd etiladi. Schyotni tuzishdan ko'zlangan asosiy maqsad, mamlakat iqtisodiyotining chet el mamlakatlari bilan bo'lgan tovarlar va xizmatlar ayirboshlash natijasida mamlakatga kirib kelgan (yoki chiqib ketgan) resurslar ko'lamini bilishdan iborat.

Schyotning umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

Tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar schyoti

XI. Ishlatilishi	Resurslar
A. Tovarlar va xizmatlar eksporti	V. Tovar va xizmatlar importi

shu jumladan: -tovarlar	shu jumladan: - tovarlar
-xizmatlar	- xizmatlar
S. Tovarlar va xizmatlar saldos (S=V-A)	

Schyotda operatsiyalar norezident nuqtai nazaridan qayd etiladi. Bunga ko'ra, cchyotning *resurslar* tarafida norezidentlarning rezidentlar (O'zbekiston)dan olgan iqtisodiy qiymatlari, ya'ni O'zbekistonning «tashqi dunyo»ga import qilgan tovarlar va xizmatlari miqdori yoziladi. Cchyotning *ishlatilishi* tarafida norezidentlarning rezidentlarga bergan iqtisodiy qiymatlari, ya'ni O'zbekistonning «tashqi dunyo»ga qilgan eksporti miqdori yoziladi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda O'zbekistonning tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar schyotini quyidagi ko'rinishda yozish mumkin.

O'zbekistonning tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar schyoti

XII. Ishlatilishi	Resurslar
A. O'zbekistonning tashqi dunyoga eksporti, ja'mi shu jumladan: - tovarlareksporti - xizmatlareksporti	V.O'zbekistonning tashqi dunyodan importi, ja'mi shu jumladan: -tovarlarimporti -xizmatlarimporti
S. Tovarlar va xizmatlar saldos (S=V-A)	

Tovarlar eksporti va importi FOB (chegara) baholarida hisoblanadi (1 sharxga qarang). Bunday baholash usulini amalda qo'llash savdo balansini va xizmatlar balansini²⁷ to'g'ri baholashga imkon beradi. Bu ko'rsatkichlar orqali, biz mamlakatdan chiqib ketayotgan (yoki kirib kelayotgan) tovarlarning va xizmatlarning haqiqiy miqdorini aniqlay olamiz.

Schyotning ***tovarlar va xizmatlar saldos*** ko'rsatkichi schyotning resurs tomonida keltirilgan ko'rsatkichlar yig'indisidan ishlatilishi tomonidagisini ayirish orqali topiladi. Bu ko'rsatkich mazmuniga ko'ra, tovarlar va xizmatlar ayirboshlash operatsiyalari bo'yicha O'zbekiston rezident institutsion birliklarining norezidentlardan olgan yoki bergan *sof iqtisodiy qiymatlari* hajmini ifodalaydi. Tovarlar va xizmatlar saldosining musbat ishorali bo'lishi tashqi dunyoning O'zbekistondan (tovarlar va xizmatlar ko'rinishida) olgan sof resurslari miqdorini bildiradi, aks holda esa, tashqi dunyoning O'zbekistonga bergan resurslarning sof miqdorini ifoda etadi. Boshqacha qilib aytganda, saldoning musbat bo'lishi tashqi dunyo uchun aktiv (ijobiy) saldo hisoblanadi, rezident mamlakat (O'zbekiston) uchun esa passiv (salbiy) saldo hisoblanadi. Agarda saldo manfiy bo'lsa teskarisi bo'ladi.

²⁷ MHTda savdo balansi deganda tovarlar eksporti va importi sal'dosi tushuniladi. Xizmatlar balansi deganda esa, xizmatlar eksporti va importi sal'dosi tushuniladi. Sal'doni topish uchun eksportdan import ayiriladi.

Schyotni tuzishda har bir mamlakat axborotga bo'lgan o'z ehtiyojidan kelib chiqqan holda eksport va import operatsiyalarini mamlakatda qabul qilingan tovarlar va xizmatlar tasnifi asosida qayd etadi. Schyot ko'rsatkichlari milliy valyuta birligi «so'm»da qayd etiladi.

O'zbekistonda amalda bo'lgan TIF statistikasi tizimi axborot bazasi «tashqi dunyo» tovarlar va xizmatlar schyotini amalda bo'lgan *TIF tovarlar ro'yxati* (TIFTR) va xizmatlar ro'yxati (TIFXR) bo'yicha tuzish imkonini yaratadi. Statistika amaliyotida bu tasniflarga asosan qayd etiladigan tovarlar va xizmatlar soni juda ko'p bo'lganligi uchun, tovar va xizmatlarni guruhlangan holda qayd etish tavsiya etiladi. Bu guruhlashda tovar yoki xizmatning turi eksport yoki import miqdoridagi salmog'iga qarab, katta ulushga ega bo'lgan tovar yoki xizmatlar (yoki ularning guruhlari) turlari tanlab olinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekistonning *Tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar* schyotini tuzishda 2-sharhda keltirilgan tovarlar va xizmatlar tasnifidan foydalanish tavsiya etiladi. Bu tasnif O'zbekistonning oxirgi besh yildagi tovarlar eksporti va importi hajmlari tarkibini tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan.

Bu tasniflarda keltirilgan alohida tovarlar va ularning guruhlari O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatida muhim o'rin tutadi. Jumladan, eksport va import hajmlarida tasnifda keltirilgan tovarlarning ulushi yuqoriligicha qolmoqda. Masalan, 2010 yilda umumiy eksportda paxta va undan tayyorlangan mahsulotlarning ulushi 14,7 foizni (shundan paxta tolasi 11,3%), energetika va yoqilg'i mahsulotlari 24,8 foizni, mashina va uskunalar 5,5 foizni, qora va rangli metal va ulardan tayyorlangan mahsulotlar ulushi 6,8 foizni, oziq-ovqatlar 9,72 foizni va ximiya mahsulotlari 5,1 foizni tashkil qilgan.

Tovarlar importida iqtisodiyotni yanada rivojlanishiga turtki bo'ladigan va asosiy vosita hamda butlovchi material sifatida mamlakatga kirib kelayotgan mashina va uskunalarining (44,1%), qora metal va undan tayyorlangan mahsulotlarning (8,4%) hamda ximiya mahsulotlarining (5,9%) ulushi yuqoriligicha qolmoqda. Mamlakatimizda iste'mol tovarlarini ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar natijasida oziq-ovqat tovarlarining ulushi (2010 yilda 10,9%, 1998 yilda 14,9% bo'lgan) yildan yilga kamayib bormoqda.

O'zbekistonda xizmatlar eksportida transport, kommunikasiya va turizm xizmatlarining ulushi katta miqdorni tashkil qiladi. Importda esa transport, kommunikasiya, moliya va sug'urta xizmatlari ulushi boshqa xizmat turlariga nisbatan yuqori bo'lgan. 2010 yilda umumiy eksportda xizmatlar ulushi 9.1 foizni, importda esa – 4.7 foizni tashkil qilgan.

Schyot ko'rsatkichlarining bu tasnif orqali berilishi tashqi iqtisodiy faoliyatda bo'layotgan jarayonlarni qanday kechayotganligini bilishga, ularning dinamikada rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilishga va bu sohada mavjud kamchiliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

2. Tashqi birlamchi daromadlar va joriy transfertlar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

Bu schyotda tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish natijasida yaratilgan daromadlarning tashqi dunyo va ichki iqtisodiyot sektorlari o'rtasida birlamchi daromad sifatida taqsimlanishi jarayoni ko'rsatiladi. *Birlamchi daromad deganda rezident va norezident institutsion birliklarning ishlab chiqarishda qatnashganliklari va ishlab chiqarishda o'z aktivlarini ishlatganliklari uchun olishlari lozim bo'lgan daromadlar tushuniladi.* Birlamchi daromadlar bilan bog'liq ta'rif va tushunchalar 3-sharhda keltirilgan.

Mamlakatda tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida rezident institutsion birliklar bilan bir qatorda norezident institutsion birliklar qatnashishi mumkin. Shu sababli, ichki iqtisodiyot sektorlari - rezidentlar bilan bir qatorda tashqi dunyo sektori – norezidentlar ham tegishli ravishda birlamchi daromadlarga ega bo'ladilar.

Tashqi dunyo sektori va mamlakat ichki iqtisodiyot sektorlari o'rtasida birlamchi daromad sifatida mehnat haqi, bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar va subsidiyalar hamda mulk uchun daromadlar ayirboshlanishi mumkin. Bu ayirboshlashuv operatsiyalari natijalari tashqi dunyo birlamchi daromadlar taqsimoti schyotida qayd etiladi.

Schyotning umumiy tuzilish sxemasi quyidagicha:

O'zbekistonning tashqi dunyo birlamchi daromadlar taqsimoti schyoti

Ishlatilishi	Resurslar
1. O'zbekistonning norezidentlardan olgan mulk uchun daromadlari miqdori shu jumladan: - foizlar; - dividendlar; - renta	4. O'zbekistonning norezidentlarga to'lagan mulk uchun daromadlari miqdori shu jumladan: - foizlar; - dividendlar; - renta
2. O'zbekistonning norezidentlardan olgan mehnat haqlari miqdori shu jumladan: - ish haqi; - sotsial sug'urta	5. O'zbekistonning norezidentlarga to'lagan mehnat haqlari miqdori shu jumladan: - ish haqi; - sotsial sug'urta
3. O'zbekistonning norezidentlardan olgan bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlari miqdori shu jumladan:	6. O'zbekistonning norezidentlarga to'lagan bevosita ishlab chiqarish uchun sof soliqlari miqdori shu jumladan:

- bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar; - bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiyalar(-) A. O'zbekistonning norezidentlardan olgan birlamchi daromadlarimiqdori =1+2+3	- bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlar; - bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiyalar(-) V. O'zbekistonning norezidentlarga to'lagan birlamchi daromadlarimiqdori =4+5+6
<i>Birlamchi daromadlar saldosi = V-A</i>	

Schyot norezident nuqtai nazaridan tuzilgani sababli, schyotning ishlatilishi tarafida O'zbekiston rezident institutsion birlik (ichki iqtisodiyot sektor)larining norezidentlar (tashqi dunyo)dan birlamchi daromad sifatida olgan daromadlari qiymati qayd etiladi. Boshqacha qilib aytganda, norezident birliklarning O'zbekistonning rezident birliklariga birlamchi daromad sifatida bergan to'lovlari tushuniladi. Resurs tarafida esa, aksincha, ya'ni O'zbekiston uchun norezident bo'lgan institutsion birliklar (tashqi dunyo sektori)ga O'zbekiston rezident institutsion birlik (ichki iqtisodiyot sektor)lari tomonidan birlamchi daromad sifatida bergan daromadlari qiymati yoziladi. Quyida bu daromadlar tarkibi va mazmunini yoritishga harakat qilamiz.

Umuman aytganda **mulk uchun daromad** deganda, institutsion birliklarining o'ziga qarashli bo'lmagan mulklaridan o'z faoliyatlarida foydalanganliklari uchun to'lagan va o'zlariga qarashli bo'lgan mulklaridan boshqa institutsion birliklar foydalanganliklari uchun olgan daromadlari tushuniladi. Mulk uchun daromadlar foiz to'lovlari, dividendlar, sug'urta polisi egalarining mulk uchun daromadlari va renta ko'rinishlarida bo'lishi mumkin.

O'zbekiston rezident institutsion birliklarining norezidentlar (tashqi dunyo)dan olgan foiz, dividend, sug'urta polisi egalarining mulk uchun daromadlari va renta ko'rinishidagi daromadlari tashqi dunyo birlamchi daromadlar taqsimoti schyotining resurs tarafida qayd etiladi. Bu daromadlar qaysi ichki iqtisodiyot sektori olganiga qarab, mos ravishda birlamchi daromadlar taqsimoti schyotining resurs qismida qayd etiladi.

O'zbekiston rezident birliklarining norezidentlar (tashqi dunyo)ga bergan foiz, dividend, sug'urta polisi egalarining mulk uchun daromadlari va renta ko'rinishidagi daromadlari schyotning ishlatilishi tarafida qayd etiladi. Bu daromadlar qaysi ichki iqtisodiyot sektori tomonidan berilganiga qarab, mos ravishda birlamchi daromadlar taqsimoti schyotining ishlatilishi qismida qayd etiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, uy-joy va ishlab chiqarish maydonlari (joylari)ni ijaraga berganligi uchun olinadigan ijara haqi mulk uchun daromad sifatida talqin etilmaydi. Bunday hollarda, ijara haqi - xizmat uchun to'lov sifatida qaraladi. Bu

operatsiyalar rezident va norezident birliklar o'rtasida sodir bo'lgan bo'lsa, ular xizmatlar eksporti yoki importi sifatida qaraladi.

Mamlakatda ichki iqtisodiyot sektorlari bir-birlariga mulk uchun daromadni to'laganlari va olganlari uchun, umumiy to'langani olinganiga teng bo'lib, mamlakat ichida mulkdan olingan sof daromadlar yig'indisi nolga teng bo'ladi. Mamlakat rezident va norezident birliklarning olgan va bergan mulk uchun daromadlar saldosi – musbat ishorali bo'lsa mamlakatning tashqi dunyodan olgan (saldo manfiy bo'lsa tashqi dunyoga bergan) mulk uchun sof daromadi deb ataladi.

Mehnat haqi – rezident (norezident) institutsion birliklarning norezident (rezident) institutsion birliklarga yollanma ishchi sifati ishlaganliklari uchun ularga to'lanishi lozim bo'lgan qiymatdan iborat. Mehnat haqi bevosita ishchiga to'lanadigan ish haqi va sotsial sug'urta to'lovlaridan iborat. Ishchi kuchini eksport (import) qilishni tashkil qilishda qatnashgan tashkilotlarning oladigan ulushlari (xizmat haqlari) mehnat haqi hisoblanmaydi va mos ravishda xizmatlar eksporti yoki importi sifatida qayd etiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, rezident ishchilar bir yildan ortiq muddatga chet elga ketsalar, ular ishlayotgan mamlakatlarning rezidentiga, ya'ni o'z mamlakatlari uchun norezidentga aylanadilar. Shu sababli, ularning o'z mamlakatlari jo'natayotgan pullari birlamchi daromad hisoblanmaydi va mehnat haqi sifatida qayd etilmaydi. Bunday pul jo'natishlar joriy transfertlar hisoblanadi va tashqi dunyo joriy transfertlar taqsimoti va ichki iqtisodiyot daromadlarni qayta taqsimlash schyotlarida qayd etiladi.

Bu schyotning resurs tarafidagi *mehnat haqi* ko'rsatkichi mamlakatdagi barcha rezident yollanma ishchilarning (mamlakat ichida va tashqarisida) norezident institutsion birliklardan (korxonalarda va uy xo'jaliklarida ishlab chiqarishda ko'rsatgan faoliyatlari natijasida) olishlari lozim bo'lgan mehnat haqlarining yig'indisidan iborat. Schyotning ishlatilishi tarafidagi *mehnat haqi* ko'rsatkichi esa mamlakatdagi barcha rezident institutsion birliklar (korporatsiyalar va uy xo'jalik)larning norezident yollanma ishchilarga to'lashlari lozim bo'lgan mehnat haqlarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

Rezident va norezident institutsion birliklar tomonidan davlat sektoriga (qonun bilan belgilangan tartibda) to'lanadigan va o'rni qoplanmaydigan majburiy to'lovlarga ***solliqlar*** deb ataladi. Ushbu schyotda birlamchi daromad sifatida ***bevosita ishlab chiqarish uchun solliqlar va subsidiyalar*** operatsiyalari qayd etiladi.

Schyotning resurs tarafida, O'zbekiston rezident institutsion birliklarining norezidentlardan olishi lozim bo'lgan bevosita ishlab chiqarish uchun *solliqlari* plyus ishora bilan qayd etiladi. O'zbekistonning norezidentlarga bergan bevosita ishlab chiqarish uchun *subsidiyalari* esa minus ishora bilan qayd etiladi. Norezidentlardan olingan solliqlar va ularga to'langan subsidiyalari yig'indisi (agarda u musbat bo'lsa) O'zbekistonning norezidentlardan olgan *sof solliqlarini* tashkil qiladi.

Schyotning ishlatilishi tarafida O'zbekiston rezident birliklarining norezidentlarga to'lagan bevosita ishlab chiqarish uchun soliqlari plyus ishora bilan qayd etiladi. Norezident institutsion birliklarning rezidentlarga to'lagan bevosita ishlab chiqarish uchun subsidiyalari esa minus ishora bilan qayd etiladi. O'zbekistonning chet elga bergan soliqlari va chet eldan olgan subsidiyalari yig'indisi norezidentlarga to'lagan *sof soliqlarini* tashkil qiladi. Olingan va to'langan sof soliqlar musbat yoki manfiy ishorali bo'lishi mumkin. Schyotning resurs tarafida sof soliqlarning musbat bo'lishi O'zbekistonning resursi ko'payganligini (manfiy bo'lsa kamayganligini) bildiradi. Schyotning ishlatilishi tarafidagi sof soliqlarning musbat bo'lishi norezidentlarning resursi ko'payganligini (manfiy bo'lsa kamayganligini) bildiradi.

Schyotning resurs tarafidagi *sof soliqlardan* schyotning ishlatilishi tarafidagi *sof soliqlarni* ayirganda hosil bo'lgan miqdor musbat bo'lsa, O'zbekiston bevosita ishlab chiqarish soliqlardan birlamchi daromad sifatida sof daromad olgan hisoblanadi. Aks holda, ushbu band bo'yicha, O'zbekiston chet elga sof daromad bergan hisoblanadi.

Schyotning resurs tarafida keltirilgan O'zbekistonning norezidentlardan olgan jami birlamchi daromadlari miqdori ko'rsatkichi O'zbekistonning norezidentlardan birlamchi daromad sifatida olgan daromadini bildiradi. Schyotning ishlatilishi tarafida keltirilgan O'zbekistonning norezidentlarga bergan jami birlamchi daromadlari miqdoriko'rsatkichi esa O'zbekistonning norezidentlarga birlamchi daromad sifatida bergan daromadlari miqdorini ifoda etadi. O'zbekistonning norezidentlardan olgan birlamchi daromadlaridan norezidentlarga to'langanini ayirsak *tashqi dunyobirlamchi daromadlar saldosiga (TDBDS)* ega bo'lamiz. Bu ko'rsatkich musbat bo'lsa O'zbekistonning chet eldan birlamchi daromad sifatida olgan sof daromadini bildiradi. Aksincha, bu ko'rsatkich manfiy bo'lsa, O'zbekiston rezident birliklarining chet elga (norezidentlarga) birlamchi daromad sifatida to'lagan sof to'lovlarini ifoda etadi.

TDBDS ko'rsatkichi MHTda muhim agregatlardan biri bo'lgan *Yalpi milliy daromad (YAMD)*ni hisoblashga imkon beradi. YAMD mamlakatda yaratilgan YAIM va chet eldan olingan sof birlamchi daromadlar yig'indisidan iborat, ya'ni $YAMD = YAIM + TDBDS$ formula o'rinli bo'ladi. Agarda, TDBDS musbat bo'lsa, YAMD YAIMdan shunchaga ko'p bo'ladi. TDBDS manfiy bo'lsa, YAMD YAIMdan shunchaga kam bo'ladi.

Milliy daromad agregatini yalpi va sof usullarda hisoblash mumkin²⁸. Agarda yalpi ichki mahsulotni sof usulda hisoblab, topilgan sof ichki mahsulot (SIM)ga TDBDSni qo'shsak *sof milliy daromad (SMD)* ko'rsatkichiga ega bo'lamiz.

Yuqorida bayon qilingan fikrlarga ko'ra, YAIM (SIM) va YAMD (SMD) ko'rsatkichlari mamlakat rezident birliklarining chet eldan olgan sof daromadlariga farq qilishini bilish qiyin emas.

---

²⁸ YAIMdan asosiy kapitalning iste'molini ayirsak SIM ko'rsatkichiga ega bo'lamiz.

Odatda rivojlanayotgan mamlakatlarning YAMD ko'rsatkichi YAIM ko'rsatkichidan kichik, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda esa aksincha bo'ladi. Chunki rivojlangan mamlakatlar rivojlanayotgan mamlakatlarga moliya kiritib, shu mamlakatning YAIMni yaratishda qatnashadilar va foizlar hamda dividendlar ko'rinishida birlamchi daromadlar oladilar. Bu esa, daromadlar oluvchi mamlakatning YAMDini ko'paytiradi, daromad beruvchi mamlakatning YAMD esa - shu miqdorga kamayadi. Bundan tashqari, mamlakatlar ishchi kuchini eksport qilish, er va konlarni ijaraga berish orqali mehnat haqi va renta ko'rinishida birlamchi daromad olib, yalpi milliy daromadlarini ko'paytiradilar. YAMDni aholi soniga bo'lish orqali jon boshiga hisoblangan YAMD ko'rsatkichini topib, bu ko'rsatkichdan aholi turmush darajasining o'zgarishini tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Schyotda ko'rsatkichlar o'tkazish usulida (kassa usulida emas) qayd etiladi. Hayotda esa, har doim ham to'lovlar o'z vaqtida bo'lavermaydi. Masalan, mehnat haqi, foiz to'lovlari bir necha kun va oylab kechikib berilishi mumkin. Bunday holatlarda, birlamchi daromadlar taqsimoti schyotida mehnat haqi, foiz to'lovlarini to'lash qancha miqdorda lozim bo'lsa, shuncha miqdorda qayd etiladi. To'lanmagan qismi esa, tashqi dunyo moliya schyotida, mos ravishda debitorlik yoki kreditorlik qarzi sifatida qayd etiladi.

3. Sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

To'lov balansi ma'lum bir davr (oy, chorak, yil)ga tuziladi. SHuning uchun, u tuzilayotgan davrda mamlakat va chet el iqtisodiyoti o'rtasida sodir bo'lgan ***o'zgarishlarni*** ifoda etadi. Masalan, yanvar oyiga tuzilgan to'lov balansi yanvar oyidagi, chorakka tuzilgani chorakdagi, yilga tuzilgani yillik o'zgarishlarni ifoda etadi. Bu o'zgarishlar kuzatilgan davrda mamlakatning majburiyatlari va aktivlarining qay miqdorda oshgan yoki kamayganligini bildiradi. Yillar davomida bu o'zgarishlarning yig'ilmasi mamlakat iqtisodiyotining chet elga bog'liqlik darajasini belgilaydi. Mamlakat va chet el o'rtasidagi aktivlar va majburiyatlarning yig'ilmasi xalqaro *investitsiya balansi* (XIB)da qayd etiladi. XIB odatda yilning oxiridagi holatiga tuziladi. Aktivlar va majburiyatlarning miqdori yilning oxiridagi baholarda qayd etiladi. Xalqaro investitsiyalar balansi mamlakatning aktivlari va majburiyatlarining statistik hisobotidan iborat bo'lib, u bir qator tashqi iqtisodiy schyotlar majmuidan iborat. Uning qisqartirilgan ko'rinishdagi tarkibi 9.4-jadvalda keltirilgan.

9.4-Jadval.

Xalqaro investitsiyalar balansi						
	Yil bos hida gi	Opera- siya- lar	Narx lar- ni ng o'zga	Valyu ta kursi- ning	Bosh qa o'zga r-	Yil oxiri- dagi holat

	hola t		rishi	o'zgar ishi	tirish lar	
A. Aktivlar						
1. CHet elga to'g'ri investitsiyalar						
2. <i>Portfel investitsiyalar</i>						
3. <i>Boshqa investitsiyalar</i>						
3.1 Kommersiya kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 Boshqa aktivlar						
4. Rezerv aktivlari						
4.1 Monetar oltin						
4.2 Maxsus qarz olish huquqi(SDR)						
4.3 XVFDagi rezerv pozitsiyasi						
4.4 CHet el valyutasi						
4.5 Boshqa talablar						
B. Majburiyatlar						
1. Iqtisodiyotga to'g'ri investitsiyalar						
2. Portfel investitsiyalar						
3. Boshqa investitsiyalar						
3.1 Kommersiya kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 Boshqa majburiyatlar						

XIB schyotlari ikki tomonli jadval ko'rinishida yoziladi. Bir tomonda, aktivlarva majburiyatlar tarkibi keltirilgan. Ikkinchi tomonda, mos ravishda ularning yil boshiga bo'lgan holati, yil davomida ularning o'zgarishi (turlari bo'yicha) va yil oxiridagi holati yoziladi. Aktivlar va majburiyatlar tarkibi to'lov balansining moliya schyoti tarkibi bilan mos keladi. Ularning o'zgarishlari iqtisodiy operatsiyalar natijasida, baho va valyuta ayirboshlash kursining o'zgarishlari va boshqa tuzatishlar natijasida sodir bo'ladi. Masalan, to'g'ri investitsiyalarning yil davomida mamlakatga kelishi XIBning majburiyatlar qatorida *operatsiyalar* ustunida, moliya bozorida aksiyalarning narxi ko'tarilishi yoki pasayishi – *baholar o'zgarishi* ustunida qayd etiladi. CHet el valyutasidagi zaxiralarning nominal qiymati valyuta kursi o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Bu o'zgarish *valyuta kursi o'zgarishlari* ustunida qayd etiladi.

O'tgan yillarda hisobga olinmagan aktivlar va majburiyatlar, ularning bir kategoriyadan ikkinchisiga o'tkazilishi (masalan, portfel investitsiyalarning yillar davomida yig'ilib to'g'ri investitsiyalarga aylanishi) va qarzdin voz kechish holatlari *boshqa tuzatishlar* ustunida yoziladi. Bulardan tashqari, monetar oltin miqdorida oltinni chetga sotish va zaxiraga sotib olish bilan bog'liq va mamlakatning *maxsus qarz olish huquqi(SDR)da*²⁹ bo'ladigan o'zgarishlar ham boshqa tuzatishlar ustunida qayd etiladi. Aktivlar va majburiyatlar o'rtasidagi farq sof investitsiya holatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich aktivlar miqdori majburiyatlardan ko'p bo'lgan holda musbat bo'ladi. Sof investitsiya holati musbat bo'lishi, mamlakatning tashqi dunyoga nisbatan talabi, aks holda majburiyati ko'payganligini bildiradi. Xulosa qilib aytganda, xalqaro investitsiya balansi yil davomida mamlakatning chet el bilan bo'lgan moliyaviy operatsiyalarining, aktiv va majburiyatlarda baho o'zgarishlari va boshqa tuzatishlarning majmuidan iborat. Aktivlar va majburiyatlar yig'indisi mos ravishda mamlakatning yalpi tashqi aktivlar(YATA) va yalpi tashqi majburiyatlar(YATM) miqdorini bildiradi.

Shuni aytish lozimki, YATM bilan tashqi qarz tushunchalarini bir biridan farqlash kerak. Chunki, har doim ham majburiyatlar qarz bo'lavermaydi. Qarz tarkibiga portfel va to'g'ri investitsiyalar bo'yicha majburiyatlar kirmaydi.

Bundan tashqari, monetar oltin va SDR aktiv hisoblansada, norezidentlar uchun majburiyat hisoblanmaydi. SHu sababli, *sof tashqi aktivlar tarkibiga* monetar oltin va SDR kirmaydi.

Sof va yalpi tashqi aktivlardan *tashqi rezerv aktivlarni*(TRA) farqlash lozim. TRA mamlakatning rezerv aktivlari hisoblanadi. Har qanday aktiv ham TRA bo'lavermaydi. Rezerv aktivlariga davlatning pul-kredit siyosat yurituvchi tashkilotlari tasarrufida bo'lgan va ularni, kerak bo'lganda hech bir to'siqsiz ishlatish mumkin bo'lgan moliyaviy aktivlar kiradi. Bu moliyaviy aktivlar yuqori darajada xaridorgir va har qanday vaziyatda ham qattiq valyutaga tez sotilishi yoki boshqa turdagi rezerv aktivga almashilishi mumkin bo'lishi kerak. Rezerv aktivlari tarkibiga monetar oltin³⁰, SDR, XVFdagi aktivlar³¹, chet el valyutasi, qimmatli qog'ozlar va boshqalar kiradi. Bu tarkibga faqat rezerv aktivlarga qo'yilgan talabga javob beradigan aktivlarga kiradi. Masalan, chet el valyutasi guruhiga qattiq va barqaror valyutalar: AQSH dollari, nemis markasi, evro va shu kabilar) kirishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar guruhiga yuqori likvidli chet el qimmatli qog'ozlari kiradi. Boshqa rezerv aktivlar guruhiga, yuqorida qayd etilmagan rezerv aktivlar kiradi.

4. Moliya hisoblamasi va uning ko'rsatkichlari.

---

²⁹SDR XVF tomonidan xalqaro rezerv aktivi sifatida chiqariladi. Bu aktiv XVF rezervi hisoblanadi. Har bir mamlakat XVF belgilagan kvota miqdoridagi mablag'ni o'z milliy valyutasida XVF maxsus schyotiga o'tkazadilar. SDR XVFning majburiyati hisoblanmaydi. Uning kursi bir necha nufuzli valyuta kurslarining kunlik o'zgarishlarini inobatga olgan holda har bir kunga hisoblanadi.

³⁰ Xalqaro talablarga ko'ra monetar oltin tozaligi kamida 99,5% dan kam bo'lmasligi kerak.

³¹ XVF umumiy resurslarida har bir a'zo mamlakat qattiq valyutada o'z mablag'lariga ega bo'lishi mumkin. Odatda, bu mablag'lar boshqa mamlakatlar valyutalarini sotib olish va to'lovlarni tez bajarish uchun saqlab turiladi.

Moliya schyotida rezident mamlakat institutsion birliklari va norezident birliklar o'rtasida sodir bo'lgan moliya aktivlari ayirboshlash operatsiyalarining natijalari qayd etiladi. Schyotning aktivlar tarafida norezidentlarning hisobot davrida rezident mamlakat birliklaridan olgan moliya aktivlari plyus ishora bilan va aksincha, bergan moliya aktivlari minus ishora bilan qayd etiladi. Schyotning passivlar tarafida norezidentlarning hisobot davrida (rezident mamlakat oldida) majburiyatlarining ko'payishi plyus ishora bilan va mavjud majburiyatlarini uzish (majburiyatlarining kamayishi) miqdori minus ishora bilan qayd etiladi. Aktivlarning va majburiyat (passiv)larning o'zgarishi ularning turlari bo'yicha guruhlangan holda qayd etiladi.

Schyotning tuzilish sxemasi quyidagicha:

Tashqi dunyo moliya schyoti

Aktivlarning o'zgarishi (aktivlar)	O'z kapitalining va majburiyatining o'zgarishi (passivlar)
A.1. Monetaroltin va SDR ³² A.2. Naqd pullar va depozitlar A.3. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari) A.4. Aksiyalar va boshqa aksiyadorlik kapitaliga egalik huquqini beradigan qog'ozlar A.5. Berilgan kreditlar A.6. Sug'urta rezervlari A.7. Debitorlik qarzarlar A.8. Boshqa moliyaviy aktivlar A. Sof ega bo'lingan moliya aktivlari	V.2. Naqd pullar va depozitlar V.3. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari) V.4. Aksiyalar va boshqa aksiyadorlik kapitaliga egalik huquqini beradigan qog'ozlar V.5. Olingan kreditlar V.6. Sug'urta rezervlari V.7. Kreditorlik qarzarlar V.8. Boshqa moliyaviy passivlar V. Sof ega bo'lingan majburiyatlar
	$S = A - B > 0$ bo'lsa Sof kreditlash deb ataladi, $S = A - B \leq 0$ sof qarzarlar deb ataladi.

Schyotning aktivlar tarafining yig'indisi norezidentlarning hisobot davrida moliya aktivlarining sof o'zgarishini ifoda etadi. Passivlar tarafining yig'indisi esa, norezidentlarning hisobot davrida moliya majburiyatlarining sof o'zgarishini ifoda etadi.

Moliya schyotining muvozanatlashtiruvchi ko'rsatkichi (ya'ni aktivlar minus passivlar) tashqi dunyo kapital xarajatlar schyotining saldo ko'rsatkichiga teng bo'ladi. Bu ko'rsatkichning musbat ishora bilan chiqishi hisobot davrida

³² SDR(Special drawing rights – maxsus qarzar olish huquqi) XVF tomonidan xalqaro rezerv aktivi sifatida chiqariladi. Bu aktiv XVF rezervi hisoblanadi. Har bir mamlakat XVF belgilagan kvota miqdoridagi mablag'ni o'z milliy valyutasida XVF maxsus schyotiga o'tkazadilar. SDR XVFning majburiyati hisoblanmaydi. Uning miqdori XVF tomonidan bir necha nufuzli valyuta kurslarining kunlik o'zgarishlarini inobatga olgan holda aniqlangan ayirboshlash kursi orqali har bir kundagi holati hisoblanadi.

norezidentlarning rezident mamlakat birliklariga bergan moliya aktivlarining olgan majburiyatlaridan ko'pligini bildiradi va "sof kreditlash" deb ataladi. Boshqacha qilib aytgandi, rezident mamlakat birliklari norezidentlar tomonidan moliyalashtirilganligini bildiradi. Aks holda, saldoning manfiy ishora bilan chiqishi hisobot davrida norezidentlarning rezident mamlakat birliklari oldida majburiyatlarining oshganligini bildiradi va "sof qarzlari" deb ataladi. Boshqacha qilib aytganda, tashqi dunyoning rezident mamlakatdan sof qarz bo'lishi, rezident mamlakat birliklari tashqi dunyoni moliyalashtirganini yoki rezident mamlakatning tashqi dunyodan (ilgari olgan) qarzlari (majburiyatlari) kamayganligi bildiradi.

Moliya aktivlarining va majburiyatlarining o'zgarishi ularning turlari bo'yicha guruhlangan holda alohida-alohida qayd etiladi.

Moliya schyoti ko'rsatkichlari odatda rezident mamlakat milliy pul birligida operatsiya sodir bo'lgan vaqtdagi bozor baholarida hisoblanadi. Milliy valyutaga o'tkazishda operatsiya sodir bo'lgan vaqtdagi ayirboshlash kurslaridan foydalaniladi.

Shuni aytish joizki moliya aktivlarining hammasi ham ikkinchi tomon uchun majburiyat bo'lavermaydi. Bunday aktivlarga mamlakat rezerv aktivlaridagi monetar oltin va XVFdagi SDR misol bo'laoladi. Chunki, monetar oltin boshqa birliklarga berilganda (sotilganda)gina boshqa birliklarda majburiyat hosil qiladi. Rezident va norezident birliklar o'rtasidagi monetar oltin bilan bo'ladigan operatsiyalar mamlakatlarning markaziy banklari o'rtasida yoki markaziy bank bilan xalqaro moliya tashkilotlari o'rtasida sodir bo'lishi mumkin. Bu operatsiyalar natijalari schyotning chap tomonida qayd etiladi. Oltinning boshqa rezident va norezident birliklar o'rtasidagi ayirboshlash operatsiyalari mos ravishda eksport yoki import operatsiyalari sifatida *tashqi dunyo tovarlar va xizmatlar schyotida* qayd etiladi.

SDR xalqaro rezerv aktivi hisoblanadi. Uning miqdori Xalqaro valyuta fondiga a'zo mamlakatlarning mos ravishda belgilangan kvota asosida o'z valyutalari birligida tashkil qilinadi va vaqti-vaqti bilan to'ldirib turiladi. Har bir mamlakat hisobot yilida o'z kvotasi miqdorida chet el valyutasini sotib olishi va foydalanishi mumkin. Va XVF tomonidan belgilangan muddatda o'z kvotasini tiklab qo'yishi lozim. Hisobot davridagi o'zgarishlar moliya schyotining chap tomonida qayd etiladi.

Bu schyotni tuzishdan ko'zlangan maqsad, mamlakat rezident birliklarining norezidentlar bilan hisobot davrida sodir bo'lgan iqtisodiy operatsiyalar natijasida rezident mamlakatning moliya aktivlari va passivlari qiymatining o'zgarishini hisobga olishdir.

Tashqi dunyo sektori schyotlarida Yalpi ichki mahsulot (YAIM), Yalpi milliy daromad (YAMD), Yalpi ixtiyordagi milliy daromad (YAIMD) va Yalpi milliy jamg'arma (YAMJ) ko'rsatkichlarini hisoblashda foydalaniladigan muhim ko'rsatkichlar bor. Ular qatorida eksport va import ko'rsatkichlari, rezident birliklarning tashqi dunyodan olgan va tashqi dunyoga to'lagan birlamchi daromadlari (ish haqi, mulkdan olingan daromadlar, soliqlar va subsidiyalar), olingan

va berilgan kapital va joriy transfertlar bor. Bu ko'rsatkichlardan foydalanib, yuqorida sanalgan ko'rsatkichlarni hisoblash usullarini keltiramiz.

$YAIM = \text{pirovard iste'mol (S)} + \text{yalpi jamg'arma (I)} + \text{tovar va xizmatlar eksporti (X)} - \text{tovar va xizmatlar importi (M)}$;

$$YAIM = S+I+X-M;$$

$YAMD = YAIM + \text{rezidentlarning norezidentlardan olgan va ularga to'lagan birlamchi daromadlari saldosi (BDS)}$;

$BDS = \text{rezidentlarning norezidentlardan olgan ish haqi} - \text{norezidentlarning rezidentlardan olgan ish haqi} + \text{rezidentlarning norezidentlardan mulk uchun olgan daromadlari} - \text{norezidentlarning rezidentlardan mulk uchun olgan daromadlari} + \text{mahsulot va import uchun soliqlar (norezidentlardan olingani +, ularga to'langani -)} - \text{saldosi} + \text{mahsulot va import uchun subsidiyalar (norezidentlardan olingani +, ularga to'langani -)} - \text{saldosi}$;

$$YAMD = YAIM + BDS;$$

$YAIMD = YAMD + \text{norezidentlardan olingan (+) va ularga to'langan (-) joriy tansfertlar saldosi (mahsulot va import uchun soliqlar va subsidiyalar ayirmasini qo'shmagan holda)}$;

$$YAIMD = YAMD + JTS;$$

Yalpi milliy jamg'arma (YAMJ) YAMIDdan pirovard iste'mol (S)ni ayirish orqali topiladi. $YAMJ = YAIMD - S$; Yuqoridagi ifodalardan foydalanib quyidagiga ega bo'lamiz:

$$YAMJ = S+I+X-M+BDS+JTS - S = I+X-M+BDS+JTS.$$

Bu ifodadan, yalpi milliy jamg'armaning mamlakatdagi barcha investitsiyalar, sof eksport, birlamchi daromadlar va joriy transfertlar saldolari yig'indisidan iborat ekanligini bilamiz. Hosil bo'lgan ifodadan yalpi milliy jamg'arma va yalpi milliy yig'ilma ayirmasi tashqi dunyo joriy (TDJOS) operatsiyalar saldosi teng ekanligini topamiz:

$$YAMJ - I = X-M+BDS+JTS \text{ yoki } YAMJ - I = TDJOS.$$

Milliy boylikning jamg'arma va kapital transfertlar hisobiga o'zgarishi (MBO')ni yalpi milliy jamg'arma va kapital transfertlar saldosi (KTS) yig'indisidan asosiy kapitalning iste'moli (AKI)ni ayrilganiga teng bo'ladi.

$$MBO' = YAMJ - AKI + KTS;$$

12-MAVZU. TARMOQLARARO BALANS

Reja:

1. Tarmoqlararo balans mohiyati va ahamiyati.
2. Tarmoqlararo balans tuzilishi.
3. Tarmoqlararo balansko'rsatkichlari.
4. Tarmoqlararo balansko'rsatkichlarini baholash usullari.
5. Tarmoqlararo balansasosiy tenglamasi.
6. Tarmoqlararo balanstuzish yo'llari.
7. O'zbekiston statistika amaliyotidatarmoqlararo balansjoriy qilish muammolari.

1. Tarmoqlararo balans mohiyati va ahamiyati.

Mamlakat iqtisodiyotida minglab institutsion birliklar faoliyat ko'rsatadilar. Ularning faoliyat turlari ham xilma-xil. Ularning ma'lum bir davrdagi faoliyat natijalarini qog'ozga tushiradigan bo'lsak, bir necha tomdan iborat kitoblar hosil bo'ladi. Bu kitoblarni o'qib chiqish bilan mamlakat iqtisodiyoti to'g'risida tasavvurga ega bo'lish qiyin. Bundan tashqari, bozor munosabatlari shakllangan iqtisodiyotda har bir korxonaning iqtisodiyotini bilish va uni boshqarish zarurati ham, imkoniyati ham yo'q. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchi birliklarning soni, tarkibi va faoliyat turlari juda tez o'zgarib turadi. MHTning yuzaga kelishi tarixini eslasak, uning asosiy maqsadi mamlakatda (korxonalarda emas) kechayotgan iqtisodiy jarayonlarni holatini bilish va bu axborotlarga tayangan holda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan iqtisodiy jarayonlardan boxabar qilishga imkon yaratadigan axborot bazasini qurishdir. Mamlakatning asosiy iqtisodiy bazasini tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish tashkil qiladi. Shu sababli, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish va ularning qanchalik darajada mamlakatning iste'mol talablarini qondirayotganligini bilish muhim ahamiyatga ega. Tovarlar va xizmatlar turli institutsion birliklar tomonidan ishlab chiqiladi. Ma'lum bir sifatga ega bo'lgan tovarni qaerda ishlab chiqarishdan qat'iy nazar, hamma erda ham, uni ishlab chiqarish texnologiyasi, sarf xarajatlari, uni ishlab chiqarishdan olinadigan naf ham tahminan bir-biriga yaqin. Tovar va xizmat ma'lum bir iqtisodiy faoliyat turi mahsuli bo'lganligi uchun, iqtisodiyotda mavjud faoliyat turlarini o'rganish orqali mamlakatda bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarni bilish mumkin.

Institutsion birliklar bir-birlariga, bir tomondan, o'zlarining faoliyat turlari bilan o'xshash bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ular oldilariga qo'ygan maqsadlari, vazifalari va bu maqsadlarni qanday amalga oshirishlariga qarab ham bir-birlariga o'xshaydilar. SHu sababli, tarmoq va sektorlar tasniflaridan amaliyotda foydalanish iqtisodiyotni o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tarmoq tasnifining qulayligi, shu tarmoqqa kiruvchi barcha korxonalarni alohida-alohida o'rganish o'rniga, yirik-yirik faoliyat turlarini o'rganish bilan

kifoyalanish imkonini beradi. Bu bir tomondan, iqtisodiy tahlilni soddalashtirsa, ikkinchi tomondan, tarmoqlararo iqtisodiy munosabatlarni o'zgarish tendensiyalarini o'rganish orqali mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish holatini bilish imkonini beradi. Tarmoqlararo hisobotlar kelajak uchun iqtisodiy rivojlanishning dasturlarini tuzishda va asoslashda axborot bazasi bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiyotning holatini tahlil qilishda sektor tasnifining ahamiyati juda katta. Bu tasnif orqali mamlakatda qanday jamiyat qurilganligini va kelajakka belgilangan iqtisodiy va sotsial siyosatning natijalarini bashorat qilish mumkin. Iqtisodiyot sektorlarining ishlab chiqarish, daromad, investitsiya ko'rsatkichlarini tahlil qilish va sektorlararo daromadlarni taqsimot jarayonlarini kuzatish orqali mamlakat iqtisodiyoti rivojiga salbiy yoki ijobiy ta'sir etuvchi holatlarni bilish mumkin.

2. Tarmoqlararo balans tuzilishi.

Institutsion birliklar ishlab chiqarish faoliyatining o'xshashligi yoki bir xilligiga qarab tarmoqlarga guruhlanadilar. Tarmoqlarga guruhlash natijasida iqtisodiy jarayonlarni ixcham va sodda holda ifodalash mumkin. Mamlakat miqyosida yagona tarmoq tasnifini tatbiq etilishi korxonadan to yirik tarmoqlar va milliy iqtisodiyot darajasigacha yagona axborot tizimini ishlab chiqishga, hamda iqtisodiyotni boshqarishda yoki yo'naltirishda tarmoqlarga xos umumiy jihatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siyosat yuritishga imkon yaratadi.

XX-asrning oxirlariga qadar dunyoda ikkita tarmoq tasnifi amaliyotda qo'llanib kelindi. Buning birinchisi, XXB tizimida ishlatib kelingan tarmoq tasnifi bo'lsa, ikkinchisi, MHT tizimida ishlatilayotgan Xalqaro tarmoq tasnifidir (XTT). Bu ikkala tarmoq tasniflari bir-biriga juda o'xshash. Bu tasniflarning bir-biridan farqi, ularning ikki iqtisodiy nazariyaga asoslangan tizimlarga xosligidan kelib chiqadi. Quyida, bu ikkala tarmoq tasniflarining eng yirik tarmoqlarini keltiramiz (5.1-jadval).

Dunyo miqyosida XTTni yuzaga kelishi nafaqat alohida olingan mamlakat, balki mamlakatlararo iqtisodiy va sotsial muammolarni bilishga va ularni bartaraf qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, shu tasnif asosida dunyo miqyosida oziq-ovqat, yoqilg'i va boshqa shu kabi mahsulotlarga talab va taklif o'rtasidagi munosabatni o'rganish, ular o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqish, dunyo miqyosida bo'lishi mumkin bo'lgan inqirozlarni (don, neft mahsulotlari etishmovchiligi) oldini olish mumkin.

5.1- Jadval.

MHTda tarmoq tasnifi

XXB tarmoq tasnifi	Xalqaro tarmoq tasnifi
1. Moddiy ishlab chiqarish	Qishloq xo'jaligi, ovchilik va o'rmon xo'jaligi
Sanoat	Baliqchilik
Qishloq xo'jaligi	Kon sanoati

Qurilish	Tayyorlov sanoati
Transport(yuk transporti)	Elektr energiyasi, gaz, suv ta'minoti
Aloqa	Ulgurji va yakka savdo, avtomobil, mototsikl, teleradio apparaturalarni ta'mirlash
Savdo, tayyorlov, moddiy texnik ta'minot	Mehmonxonalar, restoranlar
Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari	Transport, aloqa, omborxonalar xizmati
2. Nomoddiy xizmatlar ko'rsatish	Moliya vositachiligi
Yakka xizmatlar ko'rsatish	Ko'chmas mulk, arenda va boshqa tijorat faoliyati
Uy-joy kommunal xizmati	Davlat boshqaruvi va mudofaa, majburiy sotsial ta'minot
Maishiy xizmatlar	Maorif
Maorif	Meditsina va sotsial xizmatlar
Madaniyat va san'at	Har xil kommunal, sotsial va maishiy xizmatlar
Meditsina Sotsial ta'minot	YOllanmaxizmatchisi bor bo'lgan uy xo'jaliklari
Fizkultura Turizm	Xalqaro miqyosdagi tashkilotlar
Kollektiv xizmatlar	
Fan va ilmiy xizmatlar	
Moliya, kredit, sug'urta xizmati	
Boshqaruv idoralari	
Boshqa kollektiv xizmatlar	

Bu tasnif asosida tayyorlangan ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlari to'g'risidagi hisobotlardan foydalangan holda ishlab chiqaruvchilarning faoliyatlarini iste'mol talabi yuqori bo'lgan faoliyatlar bilan shug'ullanishga yo'naltirish mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida, bu yo'naltirish asosan iqtisodiy mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Masalan, mamlakatda u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun soliq stavkalarini boshqa tarmoqlar (faoliyat turlari)ga nisbatan kamaytirish (yoki soliq yo'q bo'lsa subsidiyalar berish) orqali amalga oshiriladi. Bozorda iste'mol talabidan ko'p ishlab chiqarilayotgan faoliyat turlariga soliq miqdorini oshirish orqali ortiqcha mahsulotlarni ishlab chiqarishni oldini olish mumkin.

3. Tarmoqlararo balansko'rsatkichlari.

To'lov balansini tuzishdan asosan ikki maqsad ko'zlanadi. Birinchidan, har bir mamlakat mamlakatning tashqi dunyo bilan bo'lgan iqtisodiy munosabatlarini natijalarini bilishi mumkin, ikkinchidan, boshqa mamlakatlar to'lov balansidan foydalangan holda dunyo miqyosida tovarlar, xizmatlar, investitsiya va kreditlar bozorida bo'layotgan jarayonlarni bilishga imkon bo'ladi. SHu sababli, hamma mamlakatlarda to'lov balansi yagona andoza asosida tuziladi. Bu andozani ishlab chiqish, takomillashtirish va amaliyotga tatbiq etishda ko'mak berish vazifasini Xalqaro valyuta fondi bajaradi. To'lov balansining qisqartirilgan ko'rinishdagi tarkibi 9.1-jadvalda keltirilgan.

To'lov balansi joriy operatsiyalar, kapital va moliyaviy operatsiyalar schyotidan iborat. Joriy operatsiyalar schyotida tovarlar va xizmatlar hamda daromadlar va joriy transfertlar bilan bo'ladigan operatsiyalar alohida-alohida kichik schyotlarda qayd etiladi.

Tovarlar schyotida egalik huquqi mutloq tovarni olayotgan birlik foydasiga o'tayotgan tovarlar, qayta ishlash va tuzatishga mo'ljallangan tovarlar, portda transport tashkilotlari tomonidan sotib olingan tovarlar (benzin, kerosin va h.k.) alohida-alohida qayd etiladi. Bundan tashqari, nomonetar oltin³³ bilan bo'lgan operatsiyalar ham alohida qayd etiladi.

Xizmatlar schyotida rezident va norezidentlar o'rtasidagi xizmatlar ayirboshlash operatsiyalari xizmatlarning guruhlari bo'yicha qayd etiladi. Masalan, transport, sayyohlik, sug'urta, qurilish, aloqa va h.k. xizmatlar.

Daromadlar schyotida rezident va norezident birliklarning tashqi dunyo iqtisodiyotida ishtirok etib olgan va bergan daromadlari qayd etiladi. Daromadlar odatda ikki turga bo'linadi: 1) *ish haqi* bilan bog'liq daromadlar (keyinchalik qisqacha - ish haqi); va 2) *investitsiyalardan olingan* yoki berilgan daromadlar³⁴.

Ish haqi tarkibiga bevosita ish haqi va unga qo'shimchalar, mukofotlar kiradi.

Schyotning *ishlab chiqarilmagan nomoliya aktivlarni sotish yoki sotib olish* qismida rezident va norezident birliklar o'rtasida moddiy (er va konlar) va nomoddiy (patent, mualliflik huquqi, savdo belgilari va h.k.) aktivlarni sotish va sotib olish operatsiyalari qayd etiladi. Bu operatsiyalarga misol sifatida elchixona binosini qurish uchun er sotib olish va sotish operatsiyalarini keltirish mumkin.

Moliya schyotida to'g'ri, portfel va boshqa investitsiyalar hamda rezerv aktivlari bilan bo'ladigan operatsiyalar qayd etiladi. Bu schyotda norezidentlar oldida majburiyatlarning oshishi va norezidentlarga bo'lgan talablarning kamayishi *kreditda* qayd etiladi. *Debetda* norezidentlarga bo'lgan talabning ko'payishi va norezidentlar oldida majburiyatlarning kamayishiga olib keladigan operatsiyalar qayd etiladi.

To'g'ri investitsiyalarga rezident va norezidentlar o'rtasida institutsion birlikning faoliyatini boshqarishda qatnashish va korxonada foydasidan dividendlar

---

³³Tovar sifatida eksport (import) qilinadigan oltin.

³⁴MHTda mulk uchun olingan yoki to'langan daromadlar deb yuritiladi.

olish maqsadida asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalar kiradi. Bu qo'yilmalar natura yoki moliya holida qo'yilishi mumkin. Bu guruhga korxonaga asosiy kapitalining 10 va undan ortiq foizini tashkil qiladigan investitsiyalar kiradi.

Portfel investitsiyalarga korxonaga asosiy kapitalining 10 foizdan kam bo'lgan asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalar kiradi. Portfel investor korxonaga faoliyatini boshqarishda qatnashishni ko'zlamaydi. Uning asosiy maqsadi qo'ygan investitsiyasi evaziga dividendlar olish bilan kifoyalanadi. Agar portfel investorning ulushi ma'lum muddatdan so'ng korxonaning asosiy kapitalida 10 foizdan oshsa, u to'g'ri investor hisoblanib, to'lov balansida tegishli o'zgartirishlar qilinadi. Masalan, investor birinchi davrda korxonaning 7 foiz aksiyasini 1000 birlikka sotib oldi, so'ng keyingi davrda yana 5 foiz aksiyani 714 birlikka sotib oldi. Bu operatsiyalar to'lov balansida quyidagicha yoziladi.

To'lov balans (birinchi davr)

Ko'rsatkichlar	kredit	debet
To'g'ri investitsiyalar	0	0
Portfel investitsiyalar	1000	0
	Ikkinchi davr	
To'g'ri investitsiyalar	1714	
Portfel investitsiyalar		1000

To'g'ri va portfel investitsiyalar pul yoki depozit sifatida qo'yilsa 2-yozuv to'lov balansining *moliya* schyotidagi mos qatorda yoziladi. Tovar yoki xizmat ko'rinishida bo'lsa, *tovarlar va xizmatlar* eksporti yoki importi sifatida qayd etiladi. Kapital transfertlar sifatida qo'yilsa, kapital operatsiyalar schyotining *kapital transfertlar* qatoriga yoziladi.

Boshqa investitsiyalar guruhida savdo kreditlari, qisqa va uzoq muddatga olingan va berilgan pul- kredit operatsiyalari, tovar va xizmat operatsiyalari natijasida ikki tomonning aktiv va majburiyatlarida sodir bo'ladigan o'zgarishlar qayd etiladi. Aktivlar va majburiyatlar bilan bo'ladigan operatsiyalar alohida-alohida qayd etiladi.

Rezerv aktivlari³⁵ guruhida mamlakatning rezerv aktivlarida bo'ladigan o'zgarishlar qayd etiladi. Operatsiyalar rezervga kiruvchi har bir aktiv bo'yicha qayd etiladi.

4. Tarmoqlararo balans ko'rsatkichlarini baholash usullari.

To'lov balans odatda milliy valyuta birligida tuziladi. Agar mamlakatda milliy valyuta barqaror bo'lmasa yoki inflyatsiya darajasi katta bo'lsa to'lov balansini barqaror qattiq valyuta birligida tuzish tavsiya etiladi. Ma'lumki, amaliyotda tashqi iqtisodiy operatsiyalar turli xil valyutalarda amalga oshiriladi. SHu sababli, to'lov balansida operatsiyalar qayd etilayotganda, bo'lgan operatsiyalar iloji boricha to'lov

³⁵Rezerv aktivlari tarkibi va u to'g'risidagi to'liq tushunchalar shu bobning 7-bandida keltirilgan.

balansi tuzilayotgan valyuta birligiga operatsiyalar bo'lgan vaqtdagi ayirboshlash kurslarida³⁶ o'tkazish tavsiya etiladi. Buning iloji bo'lmagan hollarda o'rtacha ayirboshlash kurslari qo'llaniladi.

To'lov balansida va xalqaro savdo statistikasi qoidalarida tovarlar qiymatini baholashda birmuncha farq bor. To'lov balansida tovarlar FOB³⁷ baholarida qayd etiladi. Xalqaro savdo hisobotlarida tovarlar eksporti FOB baholarida, import - CIF³⁸ baholarida hisobga olinadi. Shu sababli, to'lov balansida tovarlarni qayd etishda o'zgartirishlar kiritiladi. Buning uchun, import qilinayotgan tovarning CIF qiymatidan chet mamlakat bojxona cherasidan tovarni import qilayotgan mamlakat bojxona chegarasigacha bo'lgan transport, ortish-tushirish va sug'urta xarajatlari ayirib tashlanadi va xizmatlar importi sifatida qayd etiladi. Masalan, O'zbekiston Kubadan 1000 tonna shakar import qilgan. Shartnomaga ko'ra Kuba tomoni shakarni O'zbekistonning bojxona chegarasigacha keltirib berishi ko'zda tutilgan. Kuba bojxona portidan yukni O'zbekiston bojxona chegarasigacha yetkazish bo'yicha transport va sug'urta xizmatlarini 80foizini Rossiya, 20 foizini Qozog'iston transport va sug'urta kompaniyalari bajarishi ko'zda tutilgan. Shartnoma qiymati 300000 Amerika dollariga teng. Bu operatsiyani to'lov balansida qayd etish uchun, 1 tonna shakarning Kuba portidagi bahosi va shakarni O'zbekistonning bojxona chegarasiga etib kelguncha bo'lgan transport, ortish-tushirish, sug'urta xarajatlari aniqlanadi. Misol uchun 1 tonna shakarning Kuba portidagi bozor bahosi 220 AQSH dollari bo'lsin. Shu shartga ko'ra import qilinayotgan shakarning qiymati 220ming AQSH dollari, transport-sug'urta xizmatlari 80ming AQSH dollari bo'ladi. Bu operatsiya shu operatsiyada qatnashuvchi mamlakatlar to'lov balanslarida quyidagicha qayd etiladi.

Ayrim mamlakatlarda tashqi savdo statistikasida eksport va import operatsiyalari shartnoma baholarida qayd etiladi. Bunday hollarda, to'lov balansida bu operatsiyalar bozor baholariga o'tkazilib qayd etiladi. Masalan, eksport shartnomasida paxta tolasi har tonnasiga 1250 Amerika dollari hisobida ko'rsatilgan bo'lib, yakuniy hisob-kitob Liverpool' birjasidagi narxda amalga oshirilishi ko'rsatilgan. Tolani import qiluvchi norezident olgan vaqtdagi tolaning narxi Liverpool' birjasida 1300 Amerika dollariga teng bo'lgan. Norezident o'z to'lov balansida bu operatsiyani olgan bahosidagi miqdorda, ya'ni Liverpool' birjasidagi bahoda qayd etadi. Shu sababli, eksport qiluvchi mamlakat ham bu operatsiyani birjadagi qiymatda qayd etishi kerak bo'ladi.

Ayrim hollarda, barter operatsiyalari qiymati shartnomada bozor baholarida ko'rsatilmagan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda barter miqdori mos ravishda bozor

---

³⁶Bozor iqtisodiyotiga o'tish davridamamlakatlarda turli xil valyuta ayirboshlash kurslari mavjud bo'lishi mumkin. Shu sababli, operatsiyalarni bir valyuta birligidan ikkinchisiga o'tkazishda muammolar paydo bo'ladi. Bunday hollarda sodir bo'lgan operatsiyaning mohiyatini bilgan holda ayirboshlash kurslarini tanlash tavsiya etiladi. Masalan, jismoniy shaxs milliy valyutada eksport qildi. Bu operatsiyani AQSH dollaridagi qiymatga o'tkazishda shu birlikning haqiqatda qanday ayirboshlash kursida AQSH dollariga ega bo'lishiga qarab ayirboshlash kursi tanlanadi.

³⁷FOB - tovar qiymatida tovarni mamlakat bojxona chegarasiga olibborilguncha bo'lgan transport, ortish va tushirish hamda sug'urta xarajatlari qo'shilgan bo'ladi.

³⁸SIF - tovar qiymatida tovarni mamlakat bojxona chegarasiga olibkelinguncha bo'lgan transport, ortish va tushirish hamda sug'urta xarajatlari qo'shilgan bo'ladi.

baholarida³⁹ baholanib to'lov balansida qayd etilishi kerak. Transfertlarning qiymatini aniqlashda ham ayrim muammolar tug'ilishi mumkin. Masalan, bir mamlakat ikkinchi mamlakatga insonparvarlik yordami ko'rsatayotganda yordam qiymati yordam beruvchi tomonidan(bir tomonlama) baholanadi. Bu baho, bozor baholaridan ancha farq qilishi mumkin. Shu sababli, bunday operatsiyalarni baholashda qo'shimcha axborotlardan foydalanish kerak bo'ladi. Masalan, yordam hajmini ifodalovchi natura ko'rsatkichlaridan(qancha tonna, dona, metr va h.k.), ularning berilgan davridagi bozor baholaridan foydalanib operatsiyalar qiymatini aniqlash to'lov balansining aniqliligini oshiradi.

Joriy daromadlar va moliyaviy operatsiyalar qiymati ularning operatsiya o'tkazilgan haqiqiy qiymatlarida baholanadi. Boshqa valyuta birligiga ham operatsiyalarning turiga va mohiyatiga qarab, sodir bo'lgan vaqtdagi ayirboshlash kurslarida o'tkazish tavsifa etiladi.

Mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari qiymati zaxira holati aniqlanayotgan kundagi bozor baholaridan va valyuta ayirboshlash kurslaridan kelib chiqqan holda baholanadi.

5. Tarmoqlararo balans asosiy tenglamasi.

Bu sektorga kiruvchi korxonalar turli xil mulklar asosida tashkil qilingan bo'lishi mumkin. Masalan, davlat nazoratidagi nomoliya korxonalar, nodavlat nomoliya korxonalar, norezidentlar nazoratidagi nomoliya korxonalar, aralash mulk ishtirokida qurilgan nomoliya korxonalar bo'lishi mumkin. Har bir mamlakat o'z ehtiyojidan kelib chiqqan holda quyi sektorlar tarkibini aniqlaydi.

Moliya tashkilotlari sektori. Bu sektorga moliyaviy vositachilik yoki unga bog'liq bo'lgan yordamchi moliyaviy faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar kiradi. Ularning asosiy vazifasi institutsion birliklardagi bo'sh moliya resurslarini yig'ib, boshqa institutsion birliklarga kreditlar berish, turli xil fondlarni tashkil qilish hamda sug'urta faoliyatidan iborat. Bu sektorga markaziy bank, tijorat banklari, sug'urta tashkilotlari va har xil fondlar kiradi.

Moliyaviy vositachilik deganda - institutsion birlikning o'ziga moliyaviy majburiyatlar olish evaziga moliya bozorida aktivlarga ega bo'lish maqsadidagi faoliyati tushuniladi. Moliya vositachilarining asosiy vazifasi qarz beruvchilardan mablag'larini kelishilgan majburiyat evaziga olib, boshqa institutsion birliklar (qarz oluvchilar)ni moliya resurslariga bo'lgan talabini qondirishdan iborat. Vositachi qarz oluvchidan xizmati evaziga ustama foizlar oladi. Vositachilar o'z faoliyatlarida aholi, korxonalar va tashkilotlarning bo'sh mablag'larini jamlaydilar, ularni moliya bozorida taqsimlaydilar va qayta taqsimlaydilar. Bundan tashqari, ular o'z hisobidan (o'zlariga majburiyat olgan holda) veksellar, obligasiya va qimmatbaho qog'ozlar chiqarish va sotish natijasida moliya resurslariga ega bo'ladilar. Bu resurslardan moliya bozorida yangi aktivlarga ega bo'lishda foydalanadilar.

---

³⁹Bozor bahosi deganda har doim ham dunyo bozoridagi narxlarni tushunish kerak emas. Bozor bahosi tovarning operatsiya bo'layotgan joydagi talab va taklifdan kelib chiqqan narxi bo'ladi. Masalan, Markaziy Osiyo mamlakatlarida meva narxi 30-50 sent, Evropada 1-1,5 AQSH dollari bo'lishi mumkin. Ikkala baho ham bozor bahosi hisoblanadi.

Bu sektorga kiruvchi banklar, sug'urta va boshqa moliya tashkilotlari tashkiliy strukturasi ko'ra korporativ yoki nokorporativ bo'lishi mumkin. Ular davlat va nodavlat tashkilotlari hamda xususiy shaxslar tomonidan tashkil qilingan bo'lishi mumkin. Ularni kichik sektorlarga bo'lish har bir kichik sektorning rivojlanish tendensiyalarini o'rganishga imkon beradi. Odatda Markaziy bank, oldiga qo'yilgan vazifalarga ko'ra boshqa moliya tashkilotlaridan tubdan farq qiladi. Uning asosiy vazifasi iqtisodiyotni pul bilan ta'minlash, pul massasini muqobilligini ta'minlagan holda inflyatsiyani oldini olishdan iborat. Bundan tashqari, Markaziy bank mamlakatning oltin va valyuta zaxiralarini saqlaydi va boshqaradi, xalqaro moliya tashkilotlari bilan mamlakat nomidan hamkorlik qiladi. Mamlakatda pul-kredit siyosatini yuritadi.

Tijorat banklari o'z mablag'lari va boshqa sektorlarning bo'sh mablag'larini yig'ib, institutsion birliklar talabiga muvofiq ularga kreditlar beradi. Bu banklar moliya mablag'larini olayotgan va berayotganda olinadigan va beriladigan foizlardan hosil bo'ladigan mablag'lar evaziga faoliyat yuritadilar.

Sug'urta tashkilotlari iqtisodiyotning turli sohalarida iqtisodiyot bilan bog'liq ko'zda tutilmagan yo'qotishlarni sug'urta qiladilar. Ular faoliyatlarini sug'urta badallari va bo'sh mablag'larini investitsiya qilishdan tushgan mablag' evaziga yuritadilar.

Bu sektorga, yuqorida keltirilganlardan tashqari, investitsiya, nafaqa va turli xil jamg'arish foddari ham kiradi.

Davlat boshqaruv idoralari sektori. Bu sektorga mamlakat aholisiga kollektiv xizmatlar ko'rsatuvchi va davlat nazoratida bo'lgan tashkilotlar kiradi. Bu korxonalar asosan davlat byudjetidan moliya bilan ta'minlanadi.

Bu sektorga kiradigan institutsion birliklarning muhim belgilaridan biri ularning asosiy bajaradigan vazifasi mamlakat aholisiga nobozor xizmatlar ko'rsatish (mudofaa, milisiya, xavfsizlik, sud va prokuratura xizmati, sotsial ta'minot, maorif, meditsina, madaniyat, san'at, axborot vositalari va h.k.) ekanligidir. Ular aholi talabini qondirish maqsadida va mamlakat qonunlarida belgilangan tartibda individual yoki kollektiv (jamo) iste'moli uchun nobozor tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradilar. Mamlakatda byudjet mablag'larining yig'ilishini va bu mablag'larni qonunda belgilangan tartibda taqsimlanishini ta'minlaydilar va nazorat qiladilar. Qonunlarda belgilangan siyosiy va iqtisodiy rivojlanish tadbirlarini amalga oshiradilar. Mamlakatning xavfsizligini, uning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, xalqning farovonligini ta'minlash tadbirlarini ko'radilar. O'zbekiston sharoitida bu sektorga kiruvchi institutsion birliklarni markaziy hukumat idoralari, Qoraqalpog'iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy boshqaruv idoralari va sotsial sug'urta tizimi quyi sektorlariga guruhlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, davlat boshqaruv idoralari sektoriga kiruvchi tashkilotlar umuman olganda nobozor tovar va xizmatlar ishlab chiqaradilar va ularning asosiy

maqsadi daromad yoki foyda olish emas. Nomoliya korxonalariga kiruvchi korxonalar o'z mahsulotlari va xizmatlarini iqtisodiy ahamiyatga molik narxlarda sotadilar. Davlat boshqaruv sektoriga kiruvchi notijorat tashkilotlari esa o'z mahsulotlari va xizmatlarini odatda, bepul beradilar yoki iqtisodiy ahamiyatga molik bo'lmagan narxlarda sotadilar.

Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar sektori. Bu sektorga aholining individual va umum (kollektiv) talabini qondirishda band bo'lgan institutsion birliklar kiradi. Bunday tashkilotlar odatda aholi guruhlari tomonidan ixtiyoriy ravishda tuziladi va aksariyat hollarda o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadilar. Bu tashkilotlarning resurslari asosan tashkilot a'zolarining badallari, aholi va boshqa rezident va norezident institutsion birliklar tomonidan to'langan ixtiyoriy to'lovlardan, hamda tashkilotning mulkdan olgan daromadlaridan hosil bo'ladi.

6. Tarmoqlararo balans tuzish yo'llari.

Bu sektorga kiruvchi institutsion birliklarga partiyalarni, kasaba uyushmalarini va diniy tashkilotlarni, turli xil ilmiy – madaniy jamiyatlarni, insonparvarlik yordami ko'rsatuvchi va atrof muhitni himoya qilish tashkilotlarini misol sifatida keltirish mumkin.

Ularning boshqa sektorlardan asosiy farqi faoliyatlarining notijorat xarakteri, ularning uy xo'jaligi (aholiga)ga xizmat qilishi, davlat boshqaruv idoralari yoki boshqa korxonalar tomonidan nazorat qilinmasligi va faoliyat yuritishi uchun resurslarning ixtiyoriylik tamoyili asosida hosil bo'lishi bilan izohlanadi.

Uy xo'jaliklari sektori. MHTda uy xo'jaligi alohida hisobot birligi sifatida institutsion birlik hisoblanadi. Uy xo'jaligi - o'z daromadlarini birgalikda tasarruf etuvchi alohida oila, yoki oilalar guruhi, yoki yakka xususiy shaxs bo'lishi mumkin. YA'ni, alohida institutsion birlik bo'lishning muhim sharti ularning topgan-tutgan moddiy yoki moliyaviy mablag'lariga birgalikda egalik qilishdadir.

O'zbekiston sharoitida, aksariyat hollarda bir uy(xonadon)da bir necha avlod birgalikda istiqomat qiladilar. Ular, bir necha oiladan iborat bo'lishi mumkin. Bu oilalar topgan-tutganlarini o'rtada birgalikda baham ko'rib, yagona ro'zg'or yuritsalar yoki xonadonda bir qozon qaynasa, ular bir uy xo'jaligi hisoblanadilar. Ular birgalikda tursalaru, lekin ro'zg'orlarini alohida-alohida yuritsalar yagona uy xo'jaligi hisoblanmaydilar.

Uy xo'jaligi sektori boshqa sektorlar orasida alohida mavqega ega. Bu sektor birliklari boshqa hamma iqtisodiyot sektorlariga ishchi kuchini yetkazib beradilar, ular ishlab chiqargan tovar va xizmatlarni iste'mol qiladilar. Bundan tashqari, bu sektor birliklari bevosita ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar.

Uy xo'jaligini quyidagi kichik sektorlarga guruhlash mumkin:

-ish beruvchi uy xo'jaliklari;

-mustaqil faoliyat yurituvchi uy xo'jaliklari;

- yollanma ishchi-xodimlar uy xo'jaliklari;
- mulkdan daromad oluvchi uy xo'jaliklari;
- boshqalar.

Ish beruvchi uy xo'jaliklari quyi sektoriga uy xo'jaligi qoshida nokorporativ korxonalari bor va bu korxonalarda uy xo'jaligi a'zolaridan tashqari boshqa yollanma ishchi-xizmatchilarga ish beruvchi uy xo'jaliklarini kiritish mumkin.

Mustaqil faoliyat yurituvchi uy xo'jaliklari quyi sektoriga boshqa institutsion birliklarda yollanma mehnat bilan shug'ullanmaydigan uy xo'jaliklari kiradi.

Yollanma ishchi-xodimlar uy xo'jaliklari quyi sektoriga yashash uchun asosiy daromadlarini yollanma mehnat evaziga topadigan uy xo'jaliklarini kiritish mumkin.

Mulkdan daromad oluvchi uy xo'jaliklari quyi sektoriga yashash uchun asosiy mablag'larni o'zlariga tegishli aksiya, obligasiya, qimmatli qog'ozlardan va boshqa aktivlaridan daromad(dividend, foiz)lar oladigan uy xo'jaliklarini kiritish mumkin.

Har bir mamlakat uy xo'jaliklarining amaliyotdagi tarkibidan kelib chiqqan holda quyi sektorlar tasnifini ixtiyoriy ravishda qo'llash mumkin.

Tashqi dunyo. Biz yuqorida mamlakat iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi institutsion birliklarni 5ta sektorga ajratdik. Bu institutsion birliklar o'z faoliyatlarida bu beshta sektorga kiruvchi birliklardan tashqari chet el rezident birliklari bilan ham operatsiyalar qiladilar. Chet el rezidentlari mamlakat rezidentlari uchun norezident birlik hisoblanadi. Rezident va norezident birliklar munosabatlarini yoritish va qulaylik uchun MHTda tashqi dunyo sektori kiritilgan.

Bu sektorga mamlakat rezident birliklari bilan operatsiyalar qiladigan barcha norezidentlar kiradi. Bu operatsiyalar tovar va xizmatlar, aktiv va passivlar, investitsiyalar va kreditlar, daromadlar va trasfertlar ayirboshlash ko'rinishida bo'lishi mumkin. Norezident birliklar mamlakat ichkarisida bo'lishi mumkin. Masalan, mamlakat xudida joylashgan chet el elchixonalari, harbiy bazalar, chet ellik turistlar, studentlar, artistlar, sportchilar, davolanishga kelganlar va h.k.

7. O'zbekiston statistika amaliyotida tarmoqlararo balans joriy qilish muammolari.

Institutsion birliklarni tarmoqlar va sektorlarga guruhlashdaayrim chegaralash muammolariga duch kelish mumkin. Ularning ayrimlari to'g'risida mulohazalar bildirib o'tamiz.

Ish joylarini, binolarni boshqa birliklarga vaqtinchalik berib turish, tashqaridan qaraganda, o'z mulkini berib undan daromad olinayotganday ko'rinadi. Aslida, bu mulkka egalik huquqi egasida qoladi. Uni oluvchi vaqtinchalik foydalanish huquqiga egaxolos. Mulk egasi mulkini ijaraga berayapti xolos. Shu sababli, bu faoliyat ishlab chiqarish sifatida ijaraxizmati hisoblanadi. Bu o'rinda, uyni ijaraga berish bilan mehmonxonaxizmati o'rtasida farq yo'qligini eslash kifoya.

Korxonalar turlicha nomlanishi mumkin. Ularning nomlariga qarab, ularning qaysi sektorga tegishli ekanliklarini bilish oson emas. Masalan, davlat korxonalari, qo'shma korxonalar, birlashmalar, ma'suliyati cheklangan korxonalar, xususiy korxonalar vah.k. Sektorlarga guruhlashda korxonalarining nomlariga qarab emas, avvalo ularning oldilariga qo'ygan maqsadlariga, bu maqsadlarga qanday erishayotganliklariga va o'z faoliyatlarini yuritish uchun mablag'larni qaysi manbalardan olayotganliklariga e'tiborni qaratish zarur. Ayrim hollarda, korxonalar bir vaqtning o'zida bajarayotgan vazifalariga, o'zini tutishiga ko'ra turli sektorlarga tegishli belgilarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, davlat tasarrufidagi va nazoratidagi diagnostika markazi bir vaqtning o'zida bozor va nobozor xizmati ko'rsatadi. Bu markaz aholining ma'lum bir guruhlariga bepul va qolganlarga pulli xizmat ko'rsatadi. Mos ravishda davlat byudjetidan va pulli xizmatdan tushgan mablag' evaziga faoliyatini yuritadi. Bu markaz qaysi sektorga taalluqli? – degan savol tug'iladi. Bunday muammo davlatga, uy xo'jaliklariga va chet el rezidentlariga qarashli korxonalarda ham ko'plab uchraydi. Shu sababli, ikki sektorga moyil bunday korxonalarni shartli ravishda ikki institutsional birlikka ajratiladi. Shartli ravishda hosil bo'lgan korxonalar – *kvazikorxonalar(kvazikorporatsiya)* deb ataladi. Hosil bo'lgan bu ikki korxonalar mos ravishda sektorlarga kiritiladi. Keltirilgan misoldagi diagnostika markazini ikkiga bo'linadi. Birinchisi, davlat boshqaruv idoralari sektoriga kiruvchi korxonalar, korxonaning nobozor xizmati ko'rsatadigan qismi. Ikkinchisi, - pulli xizmat ko'rsatuvchi qismi shartli ravishda hosil bo'lgan *kvazikorxonalar* nomli korxonalar sektoriga kiritiladi.

Chet el korxonalarining bizning mamlakatdagi bo'linmalari, filiallari, vakolatxonalari mustaqil korxonalar hisoblanmasada, ularning faoliyatlari mustaqil korxonalarlikiga o'xshash va iqtisodiy faoliyatlari chegarasida mustaqil bo'lishlari mumkin. Ular mamlakatda uzoq vaqt iqtisodiy faoliyat yuritish maqsadini ko'zlab tashkil qilingan va ularning milliy iqtisodiyotga qo'shayotgan hissalarini katta bo'lishi mumkin. Shu sababli, ularni rezident birlik sifatida kvazikorxonalar hisoblab, ichki iqtisodiyot sektorlari tarkibiga kiritish mumkin. Bunday kvazikorxonalar mamlakatda uzoq muddat davomida faoliyat ko'rsatayotgan chet el korxonalarining qurilish brigadalarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Uy xo'jaliklari tasarrufida va nazoratida bo'lgan nokorporativ korxonalarining ayrimlari faoliyat yuritishlari va o'zlarini tutishlariga ko'ra ko'proq nomli korxonalar sektoriga qarashli xususiy korxonalar o'xshaydi. Shu sababli, ularni ham kvazikorxonalar sifatida nomli korxonalar sektoriga kiritish mumkin. Bunga, uy xo'jaligi tomonidan litsenziya asosida tashkil qilingan va tashqaridan yollanma ishchi-xizmatchilar jalb etilgan nonvoyxonalar, oshxonalar, qurilish brigadalarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Notijorat tashkilotlari sektorlarga ajratishda ham bir qancha chegaraviy muammolar mavjud. Bu tashkilotlar tashqaridan qaraganda «notijorat» bo'lib ko'rsatilsa, faoliyatlariga ko'ra har doim ham ularni uy xo'jaligi xizmat ko'rsatuvchi

notijorat tashkilotlar sektoriga kiritib bo'lmaydi. Notijorat tashkilotlar davlat tomonidan, rezident yoki norezident korxonalar, aholi guruhlari va alohida shaxslar tomonidan turli maqsadlarni ko'zlagan holda tuzilishi mumkin. Ularning oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga qarab to'g'ridan-to'g'ri qaysi sektorga kirishlarini bilish ancha mushkul. Ularning asosiylari ustida to'xtalib o'tamiz.

Bozor uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi notijorat tashkilotlar. Byudjet mablag'laridan moliyalashtiriladigan maktab, bog'cha, kasalxona va boshqa davolanish maskanlari, nogironlar uchun aravacha yoki protezlar ishlab chiqaradigan zavodlar, oliy o'quv yurtlari aholiga bepul xizmat ko'rsatadilar. Bu notijorat tashkilotlar bilan bir qatordaxuddi shu tovar va xizmatlarni haq evaziga ko'rsatuvchi tashkilotlar ham bor bo'lishi mumkin. Ular aholiga bozor xizmatlarini ko'rsatadilar. Bu tashkilotlar vazifalariga va maqsadlariga ko'ra nomoliya korxonalariga kiradi. Ko'p hollarda, bir tashkilotning o'zi bozor va nobozor xizmatlar ko'rsatishi mumkin. Masalan, kasalxona bepul va pulli xizmat ko'rsatadi. Bunday hollarda, bu birlik shartli ravishda ikkita birlikka bo'linadi va mos ravishda davlat boshqaruv idoralari va nomoliya korxonalar sektorlariga kiritiladi.

Bozor ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar. Bu tashkilotlar o'z a'zolarining manfaatini himoya qilishga qaratilgan xizmatlar ko'rsatadi. Ular o'z a'zolari tomonidan to'langan badallar yoki ajratmalar hisobiga faoliyat ko'rsatadilar. Bu to'lovlar ularning xizmatlariga to'langan haq deb qaraladi. SHu sababli, ular bozor ishlab chiqaruvchilar qatoriga qo'shiladi va nomoliya korxonalar sektoriga kiritiladi. Masalan, fermer va dehqon, xunarmandlar va boshqa ishlab chiqaruvchilar uyushmalari faoliyati tashqaridan qaralganda, nobozor ishlab chiqarishga o'xshasa ham, ular aslida bozor ishlab chiqaruvchilardir. Ularning faoliyati bir jihatdan davlat boshqaruv idoralarinikiga o'xshasa, ikkinchi jihatdan uy xo'jaligigaxizmat ko'rsatuvchi notijorat korxonalariga o'xshaydi. Bunday tashkilotlarni nomoliya korxonalar sektoriga kiritisa to'g'ri bo'ladi.

Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan va nazorat qilinadigan notijorat tashkilotlar. Bu tashkilotlar davlat tomonidan alohida tashkilot sifatida tashkil etilgan bo'lib, davlat byudjetidan moliya resurslari bilan ta'minlanadi. Bular qatoriga ilmiy-tekshirish institutlarini, sog'liqni saqlash bilan bog'liq xizmatlarni bajaruvchi tashkilotlar, maorif, atrof muhitni himoya qilish bilan bog'liq tashkilotlarni kiritish mumkin. Bu tashkilotlar o'z sohalari miqyosida davlat bajaradigan vazifalarni bajaradilar va davlat nazoratida bo'ladilar. Ular xo'jalik hisobidagi yoki byudjet tashkiloti bo'lishi mumkin. Nomlaridan nomoliya korxonalariga o'xshashlari mumkin. Masalan, «Kibernetika», «Quyosh» ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari. Bunday tashkilotlar nomi va faoliyati qanday bo'lishidan qat'iy nazar davlat boshqaruv idoralari sektoriga kiritiladilar.

Institutsion birliklarning rezident yoki norezident birlik ekanligini bilishda ham chegaraviy muammolar mavjud. Masalan, institutsion birlikning iqtisodiy manfaati

qaysi mamlakat iqtisodiy hududiga qaratilganligini bilish bu birlikning qancha muddatga kelganligi bilan(bir yil va undan ortiq), ish joylari bor yoki yo'qligi, birlikning oldiga qo'ygan maqsadiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu belgilar orqali institutsion birlikning rezident yoki norezident ekanligini bilishga ma'lum bir vaqt kerak bo'ladi. Lekin, ular bilan operatsiyalar ularning kelgan kunidayoq bo'lishi mumkin.

Shu sababli, rezident yoki norezidentlikni belgilashda dastlab ularning maqsadlariga qarab ajratish tavsiya etiladi. Masalan, chet ellik fuqaro O'zbekistonga yuz foiz o'z kapitali hisobiga korxonachdi. Korxonaga O'zbekiston fuqarosidan ijrochi direktor tayinladi. Bu misolda, korxonaga tashkil qilingan vaqtdan boshlab rezident birlik hisoblanadi. Chunki korxonaning maqsadi shu mamlakatda uning qonunlari asosida iqtisodiy faoliyat ko'rsatib, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va foyda ko'rish. Bu korxonaga 100 foiz chet el (fuqarosi) nazoratidagi korxonaga hisoblanadi. Shu sababli, korxonaga egasi(chet ellik fuqaro) norezident birlik bo'lib hisoblanadi. Chunki, uning kapital olib kirishdan maqsadi foydaolishdir. Bu misolda korxonaning soliq to'lagandan keyin qolgan foydasi uning ixtiyorida bo'ladi.

